

1957 JAN 28

Jgy-1317



# Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE  
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST  
1968

# IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1968. LXXII. évfolyam, 5. szám

## SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János  
Czine Mihály  
Király István  
Klaniczay Tibor  
Komlovszki Tibor  
Németh G. Béla  
Szauder József  
Tolnai Gábor  
Varga József

## SZERKESZTIK

Németh G. Béla  
Szauder József  
felelős szerkesztő

## SZERKESZTŐSÉG

Komlovszki Tibor  
titkár  
V. Kovács Sándor  
Rigó László  
Tarnai Andor

Budapest XI., Ménesi út 11-13.

Szegfü László: Eretnekség és tirannizmus 501  
Kispéter András: Mindenkinek szeretni kell valakit 517  
Rákos Péter: Ady fejlődésképe külföldi szemmel 528

## Kiseb közlemények

Varga Imre: Thordai János zsoldárainak forrásáról, manierizmusáról. 541 — Ficzy Dénes: Adalék Török Gyula életrajzához. 554 — R. Kocsis Rózsa: A magyar grotesk tragikomédiát megteremtő Karinthy Frigyes. 555 — Kubán Endre: A temesvári „Dél” Irodalmi Társaság. 560

## Adattár

Tarnai Andor: Faludi Constantinus-drámájának programja. 563 — Fehér Géza: Ha valaki híven tüzesen szeret. 567 — László János: Eötvös József két levele. 568 — Scheiber Sándor: Móricz Zsigmond négy levele. 571 — Markovits Györgyi: Vető Miklós ismeretlen versei. 573

## Szemle

Kemény Zsigmond: Gyulai Pál (Rigó László) 575  
Jókai Mór: Följegyzések (H. Törő Györgyi) 582  
Hatvany Lajos: Így élt Petőfi (Martinkó András) 587  
Móricz Miklós: Móricz Zsigmond érkezése (Gergely Gergely) 591  
Dante a középkor és a renaissance között (Kovács Sándor Iván) 595

\*

Székesfehérvár évszázadai, I. — Lukács, L. — Polgár, L.: Documenta Romana, Historiae Societatis Jesu in regnis olim Gorona Hungarica Unitis II. — Pest-budai hétköznapi egykorú naplók és emlékiratok tükrében. 1805-1848. — Tompa Mihály: Szőlőhegyen. — H. Boros Vilma: Szécheny István hátrahagyott iratainak története. — Csatári Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. — Gergely Sándor: Valami készül. — Győri János: Áprily Lajos alkotásai és vallomásai tükrében. — Szalatnai Rezső: Magyar írók nyomában. — A magyar irodalom bibliográfiája, 1959. (Kurcz Ágnes, Domokos Pál Péter, Heverde László, Pór Péter, Suhai Pál, Varga Rózsa, Lőrinczy Huba, Nagy Sz. Péter, Kajtár Mária, Zempényi Ferenc) 596

## Krónika

Baranyi Imre (1935-1968) (Rigó László) 607 — Tanulmánykötetek a Kelet-európai reneszánsz- és felvilágosodásról. (Sziklai László-Varjas Béla) 607 — A péceli Ráday Gedeon-emlékkiállításról. (Molnár József) 608 — Intézeti hírek (1968. június 1 — augusztus 31.) 609

Magyar irodalomtörténetírás, 1967. (Bibliográfia) (V. Kovács Sándor) 612

## ERETNEKSÉG ÉS TIRANNIZMUS

Az István királynak tulajdonított *Intelmek* szerzője a király nevében megpróbálja kifejteni a trónörökös számára azokat a legfontosabb kormányzatpolitikai elveket, amelyek szem előtt tartva biztosíthatják a Géza alatt megkezdett és István alatt folytatott állam-és egyházszervező tevékenység töretlen továbbvitelét. Nem érdektelen áttekinteni, milyen veszedelmeket keltő góccokra hívja fel a mű a figyelmet. Ezek: az eretnokség,<sup>1</sup> azok a papok, akik nem állnak hivatásuk magaslatán és a rossz király. A rossz papokat ez esetben figyelmen kívül hagyhatjuk, mert az ő elbirálásukban nagyon elnéző az *Intelmek*, de annál kevésbé a másik kettő felé. Ami a legérdekesebb, pogányságról nem is esik szó a műben: mintha a szerző egyáltalán nem tartana a pogány restauráció lehetőségétől. Ugyanakkor közli az Athanasius-féle hitvallást, s felhívja a figyelmet arra, hogy aki a szentháromságból elvesz, vagy ahhoz hozzátész, vagy különbséget tesz közöttük: eretnek. Az ilyeneket ne tartsa szolgálatában a király, és ne védelmezze őket.<sup>2</sup> Lépten-nyomon előbukkan a másik probléma is: a rossz király, a tirannus. István mindenképpen meg akarja óvni fiát attól, hogy zsarnoki önkényeskedéssel maga ellen ingerelje a hatalmasokat vagy a népet.<sup>3</sup>

Ha megvizsgáljuk, hogy más forrásaink utalnak-e tirannizmusra és eretnokségre, úgy rögtön szembetűnik: krónikáink Pétert és Aba Sámuelet egyaránt vádolják zsarnoki uralmuk miatt; a közismert históriát nem szükséges részletesen taglalnunk. Annál érdekesebb ugyanitt az eretnokség említése. Az 1046-os „pogánylázadás”-nál fordul elő kétszer is egymás után.<sup>4</sup> Ezek rendkívül szűkszavú közlemények. De szerencsés helyzetben vagyunk: rendelkezésünkre áll egy 166 fóliót kitevő „teológiai mű” éppen ebből a korból, amelyet eredményesen felhasználhatunk ismereteink kiegészítésére, a problematikus kérdések eldöntésére. Ez a mű Gellért püspök *Deliberatio* . . . *supra Hymnum Trium Puerorum* . . . c. műve, amelyet tudós barátjának, Isingrimusnak ajánlott.<sup>5</sup> E munkát már sokan megkísérelték történeti forrásként kezelni és felhasználni, de egyáltalán nem aknázták ki senki a benne rejlő lehetőségeket. Sokan értelmetlen misztikus egyvelegnek tartották.<sup>6</sup> Mások megpróbálták nyomon követni a gondolat-

<sup>1</sup> Az eretnokség kérdésével sokan foglalkoztak, de a legutolsó összefoglaló jellegű munka [CSÓKA J. LAJOS: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. MTA, Bp., 1967.] sem tudta megoldani.

<sup>2</sup> SZENTPÉTERY, EMERICUS [szerk.]: *Scriptores Rerum Hungaricarum* II. Bp., 1938. 621<sub>20–29</sub>. — a továbbiakban: SRH.

<sup>3</sup> SRH II. 627<sub>15–18</sub>.

<sup>4</sup> SRH I. 341<sub>24</sub>–342<sub>14</sub>. — Persze, elképzelhető, hogy ez a szó XIII. századi interpoláció a krónika szövegében, ugyanis a nagyobbik *Gellért-legendában* — amely az epizódot szintén elbeszéli, s valószínűleg a krónika forrásául szolgált — nem fordul elő (vö. SRH II. 503<sub>5–10</sub>).

<sup>5</sup> *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae Episcopi supra Hymnum Trium Puerorum ad Isingrimum Liberalem* (ed. BATHÁNY, IGNATIUS DE: *Sancti Gerardi Episcopi Chanadiensis Scripta et Acta, Albo-Carolinae, MDCCXC.* [a továbbiakban: *Delib.*]).

<sup>6</sup> OMPOLYI M[ÁTRAJ] ERNŐ: *Gellért az első magyar scolasticus* (Figyelő 1878. 214.); PAULER GYULA: *Dr. Karácsonyi János: Szt. Gellért csanádi püspök élete és művei*. Bp. 1887. (Száz. 1888. 58.)

menetet s kihámozni belőle mindazt, aminek értéket tulajdonítottak.<sup>7</sup> Mindeme próbálkozások értéke meglehetősen kétes, hiszen az eredményes tartalmi elemzés előfeltétele a szöveg megértése, helyes interpretálása, márpedig a gellérti mű — különösen azok elé, akik csak a hibás Batthyány-féle kiadás alapján akarnak megbirkózni vele — szinte leküzdhetetlen nehézségeket, buktatókat állít a maga egyedülálló filozófiai nyelvezetével, sehol másutt elő nem forduló szakkifejezéseivel, meghökkenően szabálytalan mondatszerkesztésével, sajátos logikájával. Aki e különös nyelvi burok alfáját nem tudja feltörni, aligha juthat el a mondanivaló omegájának megértéséhez. Ez persze korántsem jelenti azt, hogyha sikerrel vesszük az első akadályokat, feltétlenül célhoz is érünk. Az eddigi kísérletek meddősege óvatosságra int, hiszen tévútra kerültek mindazok, akik valamiféle teljességgel új koncepciót, az Aquinói Szent Tamás-féle skolasztikának holmi előképét keresték Gellértben, és csalódottan hagyták abba a kutatást, amikor rádöbbenek, hogy a szentatyák tanításaihoz Gellért alig tesz hozzá valamit. Mi megkíséreljük a gondolatokat deduktív módszerrel elemezni, vagyis azt keresni Gellért művében, ami hagyományos, konzervatív, s nem keresünk benne mindenáron új koncepciókat s a nyugati teológiai áramlatok hatását. Szándékunkban áll kimutatni, hogy szerzőnk elsősorban nem Cluny felé fordul, mint azt eddig sokan feltételezték,<sup>8</sup> hanem főként kelet felé, s hogy erre nagyon is nyomós okok készítették; továbbá hogy Gellért műve nem elmélkedés (meditatio), hanem vitairat; a szerző nem motívumok kidolgozására törekszik, hanem nagyon is szigorú logiká szerint építi fel művét, amely összefüggő egészet alkot, és nem egy megérzett analógia vagy közös hangulat adja a gondolatmenet vezérfonalát, hanem egy eretnek tan tételei és az elemzett himnusz struktúrájának összefonódása.

Gellért művével kapcsolatban már többen felvetették, hogy néhány helyén bizonyos eretnekségre, talán bogumilizmusra történik utalás.<sup>9</sup> Meg is kísérelték bizonyítani igazukat, de az adatok elégtelensége és a tételek túlságosan átfogó volta (a test feltámadásának tagadása stb.) nem bizonyult elégséges alapnak, illetve feltételezhetővé tette annak lehetőségét, hogy a pogány reakció megélnélkülésére, mozgalmának kibontakozására vonatkoznak ezek a halovány utalások.<sup>10</sup> Mivel a vonatkozó legfontosabb helyen<sup>11</sup> több külföldi, főleg olasz utalás található, mások úgy vélik, hogy a szóban forgó eretnekség a hazai eseményektől független görög, illetve itália jelenség.<sup>12</sup> De megrekedtek az idézett hely elemzésénél, és nem kísérelték meg a mű egé-

<sup>7</sup> IVÁNKA ENDRE kísérelte meg utóljára összegezni a mű egészéről alkotott gondolatokat. Kifejti, hogy Gellért műve *nem tudományos igényű teológiai mű*, hanem *elmélkedés*, nem törekszik „tudományos exegesisre”, hogy a szerző „*misztikus motívumokat*” dolgoz ki, és „*nem a szigorú logikus következtetés és bizonyítás módszerét követi*, hanem a *pszichológiai asszociációk törvényei szerint motívumról motívumra ugrik* át, úgy hogy a csak megérzett analógia, sőt néha csak a *közös hangulat* alkotja a gondolatmenet vezérfonalát.” (IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért görög műveltségének problémája. Akadémiai értekezések a nyelv- és széptudományi osztály köréből, XXVI. köt. 3. szám, MTA, Bp., 1942. 221.) Ezt az álláspontot nem tartjuk elfogadhatónak.

<sup>8</sup> Lásd: GALLA FERENC: A clunyi reform hatása Magyarországon (A Szent István Akadémia történelmi-, jogi- és társadalomtudományi osztályának felolvasásai, 2. köt. 4. szám, Pécs, 1931.); WACZULIK MARGIT: Szűz Mária tisztelete kereszténységünk első századában (Regnum 1938–39., 59–74.); CSÓKA J. LAJOS: Cluny szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? (Regnum 1942–43. 141–176.); DEÉR JÓZSEF: Csóka J. Lajos: Cluny szellemű volt-e a magyar egyház a XI. században? [ism.] (Száz. 1944. 287–288.).

<sup>9</sup> IVÁNKA ENDRE: Szent Gellért Deliberatio-ja (Száz. 1942. 497–500.); RÓNAY GYÖRGY: Bogumilizmus Magyarországon a XI. század elején, Gellért püspök „Deliberatio”-jának tükrében (ItK 1956. 471–474.).

<sup>10</sup> REDL KÁROLY: Problémák Gellért püspök Deliberatio-jában (ItK 1965. 211.); KRISTÓ GYULA: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások” kora történetéhez (Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica, Tomus XVIII., Szeged, 1965.); ILARINO DA MILANO: Le eresie popolari del secolo XI. nell'Europa occidentale (Studi Gregoriani, Róma, 1947. 50–51.).

<sup>11</sup> *Delib.* 98–100.

<sup>12</sup> DÖLLINGER, IGN. VON: Beiträge zur Sectengeschichte des Mittelalters I. Geschichte der gnostisch-manichäischen Secten im früheren Mittelalter. München, 1890. 61–62.; BORST,

szébből kihámozni, hogy miről van szó tulajdonképpen. Ha helyet adunk Hajdu Tibor megállapításának, hogy ti. Gellért *Deliberatiójának* teológiai szempontból nincs jelentősége, mert „... *nátánál sokkal régebbi forrásokból is kimutatható, hogy mindaz a hitanyag, amit ő művében felőlel, az egyház hagyományához tartozó tan*”,<sup>13</sup> akkor azonnal felmerül a kérdés, miért írta a szerző a művet, mi volt a célja.<sup>14</sup>

Induljunk ki magából a himnuszból, melyet szerzőnk elemez:

- [1] „Ti, az úr minden teremtményei, áldjátok az urat,
- [2] dicsőítsétek és magasztaljátok fel őt mindörökké!
- [3] *Úr angyalai*, áldjátok az urat,
- [4] egek, áldjátok az urat,
- [5] Áldjátok minden vizek, amelyek az ég fölött vagytok,  
[az urat,
- [6] áldjátok az úr minden erői az urat,
- [7] Áldjátok Nap és Hold az urát,
- [8] áldjátok *ég csillagai* az urat,
- [9] Áldjátok minden záporosó és harmat az urat,
- [10] áldjátok *isten minden szelei* az urat . . .!”

(Dániel 3,58–65.)

Első pillantásra szemünkbe ötlük, hogy a kiemelések bizonyos ellentétesség benyomását keltik. Az „úr angyalai”, „szelei”, „teremtményei”, „erői”, „ég csillagai”, „ég fölötti vizek” — úgy érezzük — szembeállítás érzékeltetnek mindazzal, ami nem az úré, illetve nem az égé. Ha megfigyelésünk helytálló, úgy lehetőségünk nyílik arra, hogy a himnuszt valamelyik dualista szekta tantételeinek bizonyítására alkalmas bibliai részként tekintsük, s feltételezzük, hogy szerzőnk ez ellen a szekta ellen fejti ki az egyház hivatalos álláspontját, illetve elemzi a himnuszt az ortodox teológiai felfogásnak megfelelően. Hogy ez mennyire így van, az alábbiakban bizonyítani próbáljuk.

Az *I. könyvet* néhány mondattal bevezeti szerzőnk, majd a 7. mondatban rátér a himnusz első soraira: „Ti, az úr minden teremtményei, áldjátok az urat — mondja a szentírás —, dicsőítétek és magasztaljátok őt fel mindörökké!”<sup>15</sup> Ezután röviden elemzi, ki méltó dicsőítésre, majd egy ellentétes gondolatsort indít el a 17. mondatnál: „Egyébként isten egy műve sem mentes a dicsérettől. A manicheusok<sup>16</sup> azt mondják, hogy isten nem mindent teremtett egészen jónak”

A.: Die Katharer. Stuttgart, 1953. 78–79.; DAVID, P.: Un credo cathare? (Revue d'histoire ecclésiastique 1939. [XXXV] 756–761.); KÜLOSÁR ZSUZSANNA: A kathar eretnekség elterjedésének kérdéséhez (kéziratos kandidátusi disszertáció) 40.

<sup>13</sup> HAJDU TIBOR: Sz. Gellért „Deliberatio” c. művének méltatása (A pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története I., A pannonhalmi főapátság története I. Bp., Stephaneum, 1902.) 382.

<sup>14</sup> E dolgozat nem óhajtja a Deliberációval foglalkozó szerzők eredményeit kétségbe vonni (gondolunk itt elsősorban KARÁCSONYI JÁNOS, IBRÁNYI FERENC, BODOR ANDRÁS stb. kutatásaira), csak néhány új szempontra kívánja felhívni a figyelmet.

<sup>15</sup> *Delib. 2.* [BATTHYANYNÁL tévesen „et laudate” szerepel, amit SERES PONGRÁC (Pann. rendtört. I.) „ait— laudate”-ra javít a kézirat alapján. SERES javításait az alábbiakban is nagyrészt figyelembe vesszük.]

<sup>16</sup> Ne tévesszen meg bennünket az a tény, hogy a manicheizmus az V–VI. században eltűnni látszik, s Gellért ismét előhozza. Tudjuk, hogy tanításaik tovább éltek a *paulicianus*, *bogumil*, *kathar*, *albigens* stb. dualista eretnekségekben, sőt ezeket *manicheusoknak is hívták*. Így például a bolgár egyház szinódikja még a XIII. században is így ír: „39. *Bogumil papra*, aki Petr bolgár cár idején átvette ezt a manicheus eretnekségeket, és elterjesztette azt bolgár földön . . ., korábbi és most is meglevő tanítványaira, az ún. apostolokra, anathemat mondunk.” (GRACIANSZKIJ N. P. — SZKAZKIN SZ.: Középkori történeti chrestomathia II., Tankönyvkiadó,

megpróbálván bizonyítani, hogy *amint a jóknak, úgy a gonoszoknak is a mindenható a teremője.* Istent azonban nagyon is úgy kell felfogni, mint a jó alkotóját, nem pedig mint a rosszét, mert mindent egészen jónak teremtett. Tehát a jóknak a teremője ő, nem a rosszaké, alkotásaiban ugyanis nincs semmi rossz. A rossz ugyanis nem alkotás, mert nem a létezésben és nem a létből kifolyólag van, ezért nem teremtett. *Ezt arra a manicheusra való tekintettel jegyzem meg, aki azt mondja: egyes dolgok istentől, mások az ördögtől vannak, isten egyes alkotásai jók, mások rosszak.*" (Verum nullum opus Dei vacat a laude. Manichaei dicunt, quod non omnia creaverit valde bona Deus, conantes, ut bonorum, sic malorum omnipotentem asserere Creatorem. Deus vero boni Conditor superadmittendus, non mali, qui creavit omnia valde bona. Igitur bonorum Conditor est, non malorum; in suis enim operationibus nil mali. Malum enim opus non est, quia non in essentia neque ex essentia, ideo non factum. Hoc autem propter Manicheum, qui dicit: quaedam a Deo, quaedam a Diabolo, quaedamque Dei bona, quaedam mala.)<sup>17</sup> A II. könyv 39. mondatában írja le a himnusz 3. sorát, s a 40-ben már az antitézisre utal: „Itt különbség van téve, amikor azt mondják: úr angyalai, mintha azt akarták kifejezni: egyes angyalok nem az úréi, noha valamennyiüket az úr teremtette.” (Distinctio hic facta est, dum dicitur: Angeli Domini, quasi velint dicere: Quosdam non Domini, quamlibet omnes a Domino conditi.)<sup>18</sup> A további példák felsorolását feleslegesnek tartjuk, inkább nézzük a végső statisztikát, milyen összképet mutat az elemzés. Vegyük először számba azokat a verssorokat — tehát az 1., 3., 5., 6., 8., és 10. sort —, amelyekben az ellenpólus, amely tápot adhat az eretnekek dualista felfogásának, fellelhető.

Az 1. sor az I. könyv 7. mondatában fordul elő, a 17. mondat már az antitézis. A 3. sor az I. könyv 116. mondatában kerül terítékre, ezután szerzőnk hosszú eretnéklistát ad, majd a II. könyv 39. mondatában megismétli, s a 40-ben feltűnik az ellentétel. Az 5. verssor a III. könyv 57. mondatában jelenik meg, de az antitézisére csak a 120. mondatban kerül sor. A 6. verssor először a IV. könyv 6. mondatában található meg, de Gellért ismét kitérőt tesz, s a sort megismétli ugyane könyv 95. mondatában, s a 96-ban fellelhető az antitézis. A 8. sor első előfordulása a VI. könyv 48. mondatában van, néhány mondattal odább, az 54-ben ott áll az ellentétel. A 10. verssor első említése a VIII. könyv 5. mondatában történik, és a 9. mondatban szerzőnk már az antitézist vázolja.

A statisztikából kitűnik, hogy a 3., 5. és 6. sor esetében van eltérés a tétel felemlítése és az antitézis taglalása között, de ez indokolható. A 3. sor első felvetése után hosszasan sorolja fel szerzőnk, Sevillei Izidor nyomán, az eretnekségeket, s aztán a sor megismétlésével tér a tárgyra, de itt már azonnal hozza az ellentételt is. A közbevetés azonban eretnek tanokról szól, tehát nem ellenkezik feltevésünkkel. Az 5. sor esetében a közbevetéssel Tichonius vitaszabályait elemzi, s mivel másik feltevésünk az volt, hogy vitairatról van szó, ez is alátámasztást nyert. A 6. sor szintén állításunkat igazolja, ugyanis két — szerinte is az eretnekek által használt — bibliai helynek<sup>19</sup> a magyarázatát adja a téma kapcsán, tehát a kitérő szükséges és hasznos is. Ezt az összképet látszólag lerontja a himnusz 2., 4., 7. és 9. sora, ugyanis az ezekben foglaltaknak — egek, Nap, Hold, záporosó, harmat — nincs ellenpólusa, így ezek a dolgok egyértelműen az úréi, de ezek bevételre is indokolt szerintünk. Éspedig: 1. Mivel eleve feltételeztük, hogy a himnusz maga is vita tárgyát képezi az eretnekekkel, szükségszerű, hogy a szerző min-

Bp., 1953. [a továbbiakban: *Chrest.*] 169.) Sokszor maguk a bogumilek is *manicheusnak* nevezik magukat. Pl.: 1203-ban egy bogumil eretnekséggel gyanúsított kolostor eretnek előljárói a pápai követnek, Joannes de Casamaris-nek esküt tesznek: „A szent atyák által meghatározott szentek ünnepeit megüljük, s tudunkkal egyetlen *manicheust* vagy más eretneket sem fogunk felvenni” [ti. a kolostorba]. (KLAJČ, VJEROSLAV: Bosznia története, Átdolgozta: BOJNÍČIĆ IVÁN. Nagy-Becskerek, Pleitz Pál kiad., 1890. 73.) Azt hisszük, további bizonyításra nincs szükség.

<sup>17</sup> *Delib.* 4.

<sup>18</sup> *Delib.* 30.

<sup>19</sup> Genesis 6, 1–4. és Phil. 6, 12.

den sorát végigelemezze. 2. Kimutatható, hogy azokon a helyeken, ahol az említett sorokat elemzi Gellért, a témával kapcsolatos problémákat vet fel, s a fő vonalhoz (ti. a dualizmushoz) szorosan nem kapcsolódó, de abból szervesen következő eretnek nézeteket cáfol. Így pl.: a 2. verssorral kapcsolatban a szentek és egyházatyák, apostolok és mártírok tiszteletének szükségességét bizonyítja; a 4. sorral összefüggésben a szentségeket védelmezi; a 7. sorhoz fűzött fejtegetéseiben a Napra és Holdra vonatkozó eretnek mítoszok cáfolatát adja, és a 9. sorral kapcsolatosan az isteni kegyelem meglétét és szükségszerűségét állítja előtérbe az eretnekek eleve elrendelést hirdető tanításának cáfolatára.

Az említettekén túlmenően is kitér az eretnekség számos vonatkozására, támadja tételeiket, mítoszait, életmódjukat stb. Így pl. a dualizmussal kapcsolatosan felveti a következő problémákat: *A világ isten műve, és nem az ördögé.*<sup>20</sup> A látható világ nem fog teljességgel elpusztulni. — Ugyanis a bogumilek azt hirdették, hogy az utolsó ítélet után ez a világ, mivel a sátán műve, meg fog semmisülni, illetve mivel a víz nem isten műve, hanem a sátáné (ugyanis a Genesis 1-ben nincs arról szó, hogy a vizet isten teremtette volna), a nedvesség és víz teljesen ki lesz vonva belőle, s ezáltal a szárazföld területe 7—8-szorosára nő.<sup>21</sup> *Isten nem teremtett rossz szellemeket, a rossz szellemek maguktól lettek azzá.*<sup>22</sup> Ugyanígy Lucifer is magától lett gonosz-szá.<sup>23</sup> *Az embereket az isten teremtette, nem az ördög,*<sup>24</sup> *és az emberiség nem angyalok és földi nők közöskéséből jött létre.*<sup>25</sup> De nézzük talán ezt a fontos részt szó szerint is: „Voltak hajdan némely kutyaéletű férfiak, akik erről [ti. Gen. 6,1—4] azt hazudták, hogy az isten fiai leszállván az égből a Hermonra megkivánták az ember leányait. Ezek<sup>26</sup> azt állítják, hogy akik az égből alászálltak, angyalok és lelkek, amelyek megkivánták a testet. Így tehát a test az ember leányaival azonos, ugatták éppúgy szólván, mint a manicheusok, akik szembekerülnek minden isteni tanítással, amikor azt állítják, hogy a lelkek megkivánták az emberi testet. Ezek is tévedtek, mint ahogyan azok is, akik hasonló tévelygéssel azt ugatták, hogy az angyalok kivánták meg a testet, azaz az ember leányait. Kitaszítottak hát [ti. az egyházból], jóllehet sokan követik őket a görögök közül.” (Fuerunt quidam olim caninae vitae viri, qui supra hoc commenti sunt, quod filii Dei descendentes in Hermon coelitus et [!] concupierunt filias hominum. Angeli — inquit — sunt de coelestibus descendentes et animae, quae desideraverunt corpora. Sic quidem corpora filiae hominum sunt, sic latraverunt ita dicentes, ut Manichaei, qui omni divino dogmati contrarii sunt dicentes animas desiderasse corpora humana. Erraverunt isti, quemadmodum et illi, qui simili errore latraverunt Angelos desiderasse corpora, nimirum filias hominum. Projecti autem sunt, licet Graecorum multi illos sequantur.<sup>27</sup> A görögök elnevezés alatt szerzőnk nyilvánvalóan nem kimonodottan görögöket ért, hanem a „Görög birodalomhoz” tartozókat, és az általa használt terminus itt feltehetően vallási vonatkozású, görög vallási területre tartozó eretnekek értendők ez alatt.)

Ugyanezzel a hellyel kapcsolatosan egy másik mítoszt is cáfol: „Egyes eretnekek ezt a helyet [Gen. 6,1—4.] nem így akarják értelmezni, hogy tudniillik az isten fiairól<sup>28</sup> és az emberek leányairól van szó,<sup>29</sup> hanem a leggyalázatosabb tévelygéstől félrevezettetve nem is tudom

<sup>20</sup> *Delib.* 4. és 58.

<sup>21</sup> *Delib.* 133—134.

<sup>22</sup> *Delib.* 57—58.

<sup>23</sup> *Delib.* 167—170.

<sup>24</sup> „Hogyan került a tiszta lélek a tiszta hatalmába? A katharok különböző mítoszokkal válaszolnak a kérdésre: az angyalok bünt követtek el, egy nő elcsábította őket, és így lehulltak; fellázkodtak a jó isten ellen, s így harcban letaszították őket.” (KULCSÁR ZSUZSANNA: i. m. 8.)

<sup>25</sup> Vö.: BONACURSUS: Vita haereticorum sive manifestatio haeresis Catharorum. (ed.: MIGNÉ, J. P.: Patrologia latina CCIV. 1855. 777.)

<sup>26</sup> Ti. a hajdani manicheusok utódai, a bogumilek.

<sup>27</sup> *Delib.* 227.

<sup>28</sup> Azaz Ábel és Seth ivadékaikról.

<sup>29</sup> Azaz Káin utódairól.

Akkor most meg-  
szűnik a világ?  
Vagy nem?

melyik angyalról akartak közöszülést állítani, hogy ettől származnának isten fiai." (Quidam autem Haereticorum non sic hoc voluerunt accipere: utique de filiis Dei et filiabus hominum, immo perversissimo errore subversi nescio in quo Angelo coitum praedicare voluerunt, ex quo filii Dei procrearentur.<sup>30</sup>) Ugyanígy fellép a Napról és Holdról alkotott mítoszok ellen. Tanítása kifejtése után hozzáteszi: „Amit a Napról hallottál (amelyben egyes filozófusok szerint a lélek van), azt az apostolok prédikációjáról szóló jelképes beszédnek értsd, ha valaha is fel akarsz emelkedni a szent értelemhez." (Quod de sole audis, in quo quidam Philosophorum animam praedicant, de Apostolorum praedicatione typice dictum adverte, si ad sacram intelligentiam te vis nonnunquam elevare.<sup>31</sup>) Ha mindezt összevetjük Dániel himnuszának 7. sorával („áldjátok Nap és Hold az urat"), világossá válik, hogy nem hiába elemzi szerzőnk. Hosszasan fejtegeti a hold- és napfogyatkozásról vallott nézetét egy halovány utalással célozván arra, hogy vannak más magyarázatok is. Föltehetőleg az ellen a bogumil tétel ellen hadakozik, amely szerint ilyenkor a „Hold és a Nap paráználkodnak egymással”.

Kétségbe vonja azt a bogumil nézetet, miszerint a gonosz szellemek az égben is megtalálhatók.<sup>32</sup> Egy másik bibliai hellyel<sup>33</sup> kapcsolatosan kifejti, hogy vannak jó és rossz emberek, hasonlóképpen jó és rossz barmok, s ezek valamennyien isten alkotásai, tehát nem egyértelműen rosszak, hanem csak az a részük vált rosszá, amely a sátán befolyása alá került.<sup>34</sup> Támadja azt a bogumil nézetet, hogy nincs pokol, mivel az egész látható világ az ördög birodalma.<sup>35</sup> A dualizmusból következő nézeteket is éppígy megkísérli elvetni, cáfolni, visszautasítani. Igazolni akarja, hogy az őszövség értékeinek elismerése is szükséges az üdvösséghez, s nem kell elvetni, mint az eretnekek teszik, mondván, hogy az ördög műve az.<sup>36</sup> Ugyanígy bizonyítani igyekszik, hogy az evangéliumok és az evangélisták egyenrangúak, szemben a bogumilekkel, akik Jánost megkülönböztetett módon tisztelték.<sup>37</sup> Mózesről az eretnekek azt mondják, hogy az ördög prófétája. Gellért megkísérli bizonyítani Mózes kiválasztott voltát.<sup>38</sup> Mivel a test az ördög műve, így Krisztus a valóságban nem öltözhett testbe, csak látszólagosan — szerintük —, s lelke sem emberi lélek, ugyanis ha nem született emberré, csak isteni lélekkel rendelkezhetett. Tehát semmiképpen sem ember. Ez ellen lép fel Gellért.<sup>39</sup> De ha Krisztusban csak isteni lélek lakozik, akkor nincs szükség a szentlélekre sem, s így felbomlik a szentháromságtan. Gellért keményen fellép a szentháromság tételének igazsága mellett.<sup>40</sup> (Ezt — mint láttuk — az Intelmekek szerzője is nagyon fontosnak tartja.) Ha Krisztus nem született emberi testbe, akkor teljesen felesleges az istenanya is. Valóban, a bogumilok Máriát egyszerű anygallá degradálták, és szerepét teljesen háttérbe szorították. Gellért viszont nagy Mária-tisztelő, s hangsúlyozza Mária istenanyaságát.<sup>41</sup> De nincsenek szentek sem, ha minden ember értékét csak a beléje zárt, mennyei eredetű fényességhez hátározza meg, ami egyenlő. Gellért viszont sok helyen bizonygatja tiszteletük szükségességét, sőt már ezzel indítja művét is.<sup>42</sup> A sentségek is ördögi jelek szerintük. Elvetik a keresztiséget, mert a víz az ördög teremtetten.<sup>43</sup> Az áldozást szintén feleslegesnek és az ördög művének tartják, mert csak közönséges táplálék a kenyér, amellyel a

<sup>30</sup> *Delib.* 87–88. — A tantétel a manicheizmusból ered. (vö.: SZIMONIDESZ LAJOS: A világ vallásai I. Dante, Bp., é. n. [1931]. 147.)

<sup>31</sup> *Delib.* 115–116. — (vö.: SZIMONIDESZ: i. m. 146.)

<sup>32</sup> *Delib.* 92. és 40.

<sup>33</sup> *Eccl.* 3, 18.

<sup>34</sup> *Delib.* 147–148.

<sup>35</sup> *Delib.* 170–171.

<sup>36</sup> *Delib.* 120–121.

<sup>37</sup> *Delib.* 121.

<sup>38</sup> *Delib.* 29.

<sup>39</sup> *Delib.* 33–34., 98., 105.

<sup>40</sup> *Delib.* 131., 15., 111–112.

<sup>41</sup> *Delib.* 42.

<sup>42</sup> *Delib.* 2–4.

<sup>43</sup> *Delib.* 69.

szertartást végzik (hiszen a gabona is az ördög műve!), s a tetejében még az ördögnek Krisztus felett aratott látszólagos győzelmére emlékeznek. Ezt a szertartást — azaz a *misét* — különösen gyalázzák.<sup>44</sup> Az ostyát sem tekintik *Krisztus testének*. Az *egyházi rend* szentségét feleslegesnek vélik.<sup>45</sup> A *bűnbánat* szentségét *személyes jellegűnek* tartották, de a „tökéletesek” — azaz a *bogumil előjárók* — vétkét megbocsáthatatlannak tekintették. Az eretnekség elveti a szabad akarat tanát, és az *eleve elrendelés* álláspontjára helyezkedik. Ugyanis az ember önmagától nem képes rádöbenni arra, hogy az égi világosságba visszakívánkozó lelke van. Amíg erről föl nem világosították isten küldöttei, és meg nem mutatták az oda visszavezető utat, addig a világi dolgok, azaz az ördög művei eleve lehetetlenné teszik számára az örök fényességbe való visszajutást. Viszont istennek szuverén joga, hogy kikhez küldi el felvilágosító követeit. Ezt a megvilágosítást az ember csak kérheti, de hogy megkapja-e, egyáltalán nem tőle függ, hanem *isten kegyelmétől*.<sup>46</sup> A *házasságra* kitérünk az emberek közötti kapcsolatnál. Szándékosan nem említettük az *utolsó kenetet* és a *bérmálást*, ugyanis a kettőt ötvözve alkalmazták az ún. *consolamentum*-ban; Gellért feljajdul a szertartások „szörnyű” félreértésén és eltorzításán.<sup>47</sup> Mivel a test az ördög műve, *tagadják a test feltámadásának dogmáját*, hiszen ez alapjaiban rendítené meg a dualizmust. Gellért világosan utal rá, de kénytelenek vagyunk idézni, ugyanis ehhez a helyhez fűződött a legtöbb félremagyarázás: „*Ó hányról tudom, hogy az ördög fia, akinek nem szólhatok. Manapság valamennyien megátkozzák nálunk elvakult haragtól ösztönözve nemcsak a szent szertartásokat, az egyházat és a papokat, hanem magát az isten fiát is, a mi urunkat, Jézus Krisztust.*”<sup>48</sup> Eddig még soha nem hallott eretnekség visszakövetelni a *holtak lelkeiért keresztény szokás szerint felajánlott engesztelő ajándékot*: „*... Az ördög gonoszsága ugyanis az egyetlen dolgot, amit megtehetett, megtette, tudniillik amire megtanítottuk isten törvényéből a legszentebb megvilágosodáshoz újonnan megtérőket, azt elragadta. Valamennyien szinte egybehangzóan tagadják a test feltámadását, amely gonoszságnál soha a világon nagyobb gonoszság nem képzelhető el.*”<sup>49</sup> (O quantos sentio diaboli filios, quibus loqui non patior. Hoc tempore omnes maledixerunt apud nos concitati zelo non solum divinis ritibus et Ecclesiae et Sacerdotibus, quin etiam ipsi Dei filio Jesu Christo, Domino nostro. Omnibus inaudita saeculis haeresis repetere eleemosynas pro animabus defunctorum Christianorum more expensas... Diaboli autem iniquitas unum, quod potuit, fecit, nimirum quiddam ex lege Dei noviter venientes ad beatissimam illuminationem docuimus, abstulit. Omnes uno pene simul ore carnis negant resurrectionem, qua iniquitate nulla unquam in mundo major iniquitas arbitranda.)<sup>49</sup>)

Ezt a helyet sokan a *pogány restauráció* konkrét megnyilvánulásáról szóló tudósításnak tekintik. Véleményünk szerint azonban a leírás világosan *eretnekekre* vonatkozik. Érveink a következők: 1. Gellért maga *eretnekséget* említ. Ez részéről nem lehet tévedés, ugyanis szerzőnk rendkívül precízen megkülönbözteti a pogány, eretnek, zsidó,<sup>50</sup> aposztata<sup>51</sup> és álkeresztény kategóriákat.<sup>52</sup> 2. A test feltámadásának tagadása természetesen Krisztus testének feltámadására is vonatkozik, ez viszont a katolikus egyháznak az eretnekektől is alig bolygatott-legfontosabb alaptétele, ezért fűzi hozzá szerzőnk, hogy e „gonoszságnál soha a világon nagyobb gonoszság nem képzelhető el”. 3. A test feltámadásának tagadása Gellértnél is szorosan össze-

<sup>44</sup> *Delib.* 98.

<sup>45</sup> *Delib.* 98.

<sup>46</sup> *Delib.* 62. talán erre céloz.

<sup>47</sup> *Delib.* 98. és 206–207.

<sup>48</sup> Itt Jézus Krisztus káromlásán nyilvánvalóan az *oltárszentség* és a *miseáldozat* kigúnyolása értendő. Íme, egy analógia: Heisterbach Cézár írja: „*Elvetik a keresztelést, s káromolják Krisztus testének és vérének szentségét...*” (*Chrest.* 241.)

<sup>49</sup> *Delib.* 98–99.

<sup>50</sup> Eretnekek, zsidók, pogányok: *Delib.* 166., 181–182., 284.

<sup>51</sup> Aposztaták (refugae): *Delib.* 33., 170.

<sup>52</sup> Álkeresztények: *Delib.* 181.

függ „a holtak lelkeiért felajánlott engesztelő ajándék” visszakövetelésével.<sup>53</sup> A pogányokra ez nem vonatkozhat, ugyanis mind a pogány sírleletek, mind a hagyományok egybehangzóan bizonyítják, hogy őseink hittek a halott elődökért végzett szertartások s a halott lelkét megengesztelő ajándékok fontosságában.<sup>54</sup> 4. Értelmezésünknek az sem mond ellent, hogy Gellért szerint az ördög elragadta mindazt, amire az újonnan megtérőket isten ígéjéből megtanították; egyrészt, mert világosan megmondja, hogy a sátán sikere a test feltámadásának tagadásában ölt testet, ami eretnek tan, másrészt mivel az eretnekség is éppúgy az „ördög műve”, mint az aposztázia vagy a pogányság, sőt kiemelt helyen szerepel Gellértnél, amelyhez képest a többi csak másodrangú. Mivel Gellért az „ördög fiai ellen” nem szólhat, nyugodtan feltételezhetjük mintegy 5. pontként azt is, hogy a világi hatalom pártfogolta az eretnekséget. (E kérdésre még visszatérünk.) Abból a megjegyzésből pedig, hogy az újonnan megkeresztelték közül is sokan majdnem egybehangzóan vallják az eretnekek tanait, feltételezhetjük, hogy nem elszigetelt jelenségről volt szó, hanem komolyabb tömegbázissal rendelkeztek.

[Az eretnekek életmódjával kapcsolatosan is bőven találunk kitételeket. *Harcol a túlzott alázatoságot és szerénységet hirdetők ellen*,<sup>55</sup> s bizonyítja, hogy aki életével és tetteivel rászolgált a dicséretre, azt nyilvánosan is példaképül kell állítani. *Haszontalannak tartja, ha isten ellenségei dicsérik az urat*,<sup>56</sup> mivel pedig szerinte az eretnekek isten legnagyobb ellenségei, a sátán angyalai és szolgálói, az ő szájából isten nem fogadja el a magasztalást. A közösségi életől nem sokat tudunk meg, amely pedig a bogumil vallásosság egyik sajtásága, de Gellért homályos célzásokkal gyakran utal a „Sátán gyülekezetére.”<sup>57</sup> A manicheus tanítások szerint az emberi kapcsolatok megteremtődése és minden emberi kapcsolat az ördög műve. Gellért sokszor beszél bűnökről és bűnösökről, legtöbbször Pál levelei alapján. Különösen jellemző szerzőnkre, hogy témájával mennyire rokon, könnyen aktualizálható szövegrészeket emel ki. Íme egy: „A parancs és törvény [ti. isten parancsa és törvénye] nem az igazaknak szól, hanem a gonoszoknak, mint ezt a páratlan apostoli tekintély megerősíti: a gonosz alattvalóknak, a gaz bűnösöknek, a gyalázatos apagyilkosoknak, anyagyilkosoknak, gyilkosoknak, paráznáknak, homoszexualitásoknak, tolvajoknak, hazugoknak, hamisan esküvőknek és minden másnak, ami az üdvözítő tanítással ellenkezik, amely a szent isten dicsőségének evangéliuma szerint van.” (Mandatum vero et lex non imponitur justis, sed injustis Apostolica incomparabili auctoritate confirmante et non [?] subditis impiis, et peccatoribus sceleratis, et contaminatis patricidis, et matricidis, homicidis, fornicatoribus, masculorum concubitoribus, plagiariis, mendacibus, perjuris, et siquid aliud sanae doctrinae adversatur, quae est secundum evangelium gloriae beati Dei.)<sup>58</sup> A „gonosz alattvalók” nem mond túl sokat, legfeljebb azt, hogy „valakinek” az alattvalói közt vagy talán a köznép körében is el volt terjedve a tan; a „gaz bűnösök” is eléggé általános. De az apa- és anyagyilkosok világosan utalnak egy szokásra. Tudjuk azt, hogy aki az eretnekeknél felvette a consolamentumot, s ennek ellenére vétkezett, annak a lelke örökre elkárhozott. Ezért sokan csak a halálos ágyon kérték az említett szertartás elvégzését. Ha azonban a consolamentum felvétele után a beteg jobban lett, és hozzátartozói joggal félhettek attól, hogy nem tudja büntelenül leélni hátralevő napjait, tulajdon lelki üdvének megmentése érdekében „átsegítették” a másvilágra. Ez legtöbbször öregekkel fordult elő. Sokszor azonban a reffegő szülők,

<sup>53</sup> Heisterbachi Cézár írja a katharokról: „Tagadják azt, hogy a testek feltámadnak; nevetnek azokon a jótéteményeken, amelyeket az élők a halottaknak megadnak . . .” (Chrest. 241.)

<sup>54</sup> LÁSZLÓ GYULA: A honfoglaló magyar nép élete Bp., 1944., passim különösen 480. — Általában foglalkozik a témával: DRÓSZEGI VILOS: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. MTA, Bp., 1958.

<sup>55</sup> *Delib.* 85., 161. — Kozma presbiter írja az eretnekekről, hogy rendkívül alázatosak, hallgatagok stb. (vö.: *Chrest.* 167.)

<sup>56</sup> *Delib.* 12–13.

<sup>57</sup> *Delib.* 182–183. stb.

<sup>58</sup> *Delib.* 284. Vö.: *I. Tim.* 1,9–11.

hozzátartozók beteg gyermekükre, fiatalabb rokonukra is kérték a „kézrátételt”, hogy ha netán meghal, lelke ne legyen kénytelen bolyongani a földön, a lélekvándorlás tanainak megfelelően, ahelyett, hogy az örök fényességbe jutna vissza. De ha a gyermek vagy rokon felgyógyult, és hozzátartozói féltették a szinte elkerülhetetlen bűnbeeséstől, akkor őt is megölték. Erre utalhat a *gyilkosok* szó. A *paráznaság* itt — mint másutt is — nemcsak a házasságtörőkre és a prostitúcióra értendő, hanem minden olyan szexuális kapcsolatra, amelyet az egyház hivatalosan nem áldott meg. A bogumilek azonban elvetették a házasság szentségét, s csak összeálltak, sőt ha a férj nem tartotta elég ájtatosnak a feleségét, elküldhette, s mást választhatott. A *homoszexualitás* szintén felmerülhetett a neo-manicheusokkal kapcsolatban, ezek ugyanis a közösülést nem azért tiltották, mert az illetők ezáltal „tiltott élvezetek részesei lettek”, hanem mért tanaik szerint a szaporodással meglassítják a sátán által az égből elragadott és az emberekbe zárt világosság (vagyis a lélek) visszatérését honába. Egyébként mindenféle szexuális megnyilatkozással szembeni közönyösek voltak, ha nem járt gyermekáldással. Így elképzelhető, hogy a homoszexualitás is előfordult, csakúgy mint az állattal való közösülés, azoknál a vakbuzgóknál, akik hittek bár, de nem tudtak ellenállni szexuális vágyaiknak. A *hazugok* és *hamisan esküvők* szintén vonatkozhat a bogumilekre, ugyanis tanaik szerint a háború, a fogadalom, eskü stb. az ördög műve, ezért *tilos esküdni*, de az sem bűn, ha kényszer hatása alatt *hamisan esküsznek*, hiszen az eskünek nincs semmi értéke.

Végül, de nem utolsósorban szeretném megemlíteni, hogy a bogumilek között nagyon sok *apokrif irat* forgott közkézben, leginkább Esdrás III—IV. könyve és Henóch próféta könyve. Ezekben a könyvekben szerepel egy *Uriel nevű arkangyal*. Gellért erre is kitér: „A gonosz szellemek neve teljességgel ismeretlen, amiképp a jóké is, kivéven az isten által kinyilatkoztatott háromét, tudniillik Mihályt, Gábielt és Rafaelt. A görögök is ezeket ismerik, és még egyet, ti. *Urielt*, kinek neve »isten tüze«, s akit állítólag kiváltképp az eretnekek hívnak segítségül.” (Nomina malignorum spirituum funditus ignorantur, quemadmodum et bonorum excepto trium fortium divinitus inspiratis, Michael nimirum et Gabriel et Raphael. Graeci autem haec et unum, utique Uriel, qui ignis Dei dicitur, quem specialius haeretici invocare dicuntur.)<sup>59</sup> (A fentiekben a görög szó nyilvánvalóan nem nemzeti, hanem vallási hovatartozást jelent, és ebben az időben bizonyára benne foglaltatnak mindazok, akik a bizánci rítusú kereszténység hívei vagy a bizánci birodalom alattvalói.) Uriel arkangyal egyébként nem szerepel a Vulgátában.

A bogumilekről tudjuk, hogy megvetették a világi hatalmat, de ezt nem érvényesítették minden esetben, például ha a haza ügyéről volt szó, össze tudtak fogni az uralkodó osztályokkal is az idegen hódítók ellen, mint ez Bulgáriában és Boszniában nemegyszer előfordult, sőt olykor az uralkodó osztály is eretnekké vált (Bosznia). Ez a probléma azonban már összefügg az eretnekség földrajzi meghatározásával.

Mint láttuk, Gellért több ízben említi a görögöket, egyszer említi Germániát és Franciaországot is,<sup>60</sup> valamint több észak-itáliai helységet (Venance, Ravenna, Verona)<sup>61</sup> úgyszintén. Ezeknek az adatoknak a birtokában sokan amellett kardoskodnak, hogy az említett eretnekség nem magyar, hanem itáliai vonatkozású.<sup>62</sup> Az ilyen nézetek ellen több adat is szól: 1. Szerzőnk két helyen is említi Pannoniát,<sup>63</sup> mind a két esetben konkrét utalással az itt fellelhető bűnökre, simoniára stb. A 73. oldalon kimondottan „*nostra Pannonia*”-t ír. Tehát hazai viszonyokat mutat be. 2. Itáliáról viszont ezt írja: „Itália nem szokott eretnekeket táplálni, de most bizonyos részein — úgy hírlik — megszorodott az eretnekségek melegágya.” (Italia non consuevit

<sup>59</sup> *Delib.* 233. — A kérdésre bővebben lásd IVÁNKA ENDRE: i. m. 449—450.

<sup>60</sup> Germánia: *Delib.* 126. Gallia: *Delib.* 99.

<sup>61</sup> *Delib.* 99.

<sup>62</sup> Lásd a 12. lábjegyzetet. Az említettek közül KULCSÁR ZSUZSANNA pl. kategorikusan kijelenti: „Egyetlen konkrét adatunk sincs arra, hogy Magyarország területén valaha is katarok vagy bogumilek éltek volna”. (KULCSÁR Zs.: i. m. 197.)

<sup>63</sup> *Delib.* 73. és 126.

haereses nutrire, ad praesens in quibusdam partibus haeresium fomentis abundare auditur.<sup>64</sup> Tehát csak hírből ismeri az ottani állapotokat, ugyanígy a görög viszonyokat is.<sup>65</sup> 3. Gellért csak Magyarországon emelkedett püspöki rangra, művében pedig méltóságára kétszer is törtenik utalás.<sup>66</sup> 4. Ugyanígy utal arra, hogy pogányokat tanít és keresztel,<sup>67</sup> s illetően jellegű tevékenységet szintén csak Magyarországon fejtett ki — legjobb tudomásunk szerint.<sup>68</sup> Mindezek mellett találunk a *Deliberatio*ban számtalan olyan kortörténeti utalást, amely konkrétan igazolja a téma felvetésének aktualitását; ezek bemutatják a társadalmat, politikai életet, gazdasági törekvéseket stb. — azaz rávilágítanak a mű létrejöttének szükségességére.

[Láttuk, hogy az *Intelmek* másik fontos mondanivalója, a másik bűn, melytől a király utódját féltette az eretnekség mellett, a *tirannizmus*. Gellértnél szintén nyomatékkal megtalálható ez a vonatkozás. Kifejti, hogy a gonoszság ellen küzd, s mivel a zsoltár szerint az úr letördeli a gonoszok szarvait,<sup>69</sup> megmagyarázza, mit ért ezen: „Tehát a gonoszok szarvai a démonok kegyetlenségeit és a gőgösök hatalmát és az eretnekek tanait jelentik. (Itaque cornua peccatorum ferocitates demonum, sive potentiae superborum et doctrinae haeticorum.)<sup>70</sup> Ez szinte program-megjelölés is lehetne művében. A démonok az ördögök, ellenük minden igaz kereszténynek harcolnia kell.<sup>71</sup> Ugyanakkor megjelennek egymás mellett a „*gőgösök hatalma*” és az *eretnekség*. Nem véletlenül említi a kettőt együtt. Íme egy konkrét utalás: „A legdrágább köntösök és divatos palástok alatt pedig sok undorító dolog rejtőzik, és az ocsmányságok kölcsönösen egymásra találhatnak.” (Sub autem splendidissimis mavortibus et circa habitudinem trabeis multae latent nausiae, seque obviant mutuo spurcitiarum.)<sup>72</sup> Hogy ez mennyire a királyi udvarra értendő, ez nyilvánvalóvá válik a következő sorokból: „Azok pedig, akik csak azért uralkodnak, hogy hírnevet nyerjenek, és a népet felzabálják, és az adókat követeljük, és önmagukat magasztalják stb., a világ kívánsága szerint hiábavaló hírnévre törekedhetnek ugyan, de nem királyok, hanem felforgatók, akikről így szól a királyok királya és az uralkodók ura: »Uralkodtak, de nem általam, fejedelmek voltak, de nem tudtam rólok.« [Os. 8, 4.]” (Illi vero, qui tantum ut nomen habeant regnant, et populum devorent, et tributa expetant, seque magnificent et cetera, circa mundi appetitum in vanum rumorem expendant, non reges, sed subversores sunt, de quibus loquitur rex regum et dominus dominantium: regnaverunt, sed non ex me, principes fuerunt, sed non novi illos.)<sup>73</sup> Gellért utalásából világosan kitűnik, hogy szerinte a korabeli Magyarországon a keresztény egyház háttérbe van szorítva, hitükben következetes papjaik szólni sem engedik, el akarják venni az egyházi vagyont, s adó kivetését tervezik a püspökökre: „Ne gondold, szeretett testvérem — írja —, hogy ez kisebb üldözés és eretnekség a régebbieknél... Már a szőléstől is eltiltanak bennünket, noha püspök a nevünk, még adó alá is vetettek minket, akikre egy egész világot bíz az isteni parancs. Egyeseknek ugyanis, ha nem csalódom, az a szándékuk, hogy az egyház ereje és méltósága nálunk a Methodius-félék segítségével az eretnekek kénye-kedve szerint végre teljesen meggyengüljön.” (Non aestimes, Frater Carissime, minorem persecutionem et haeresim antiquioribus hanc esse... Prohibemur jam loqui, et Episcopi nominamur, constituti etiam sub tributo quibus totus committitur divino imperio mundus.

<sup>64</sup> *Delib.* 99.

<sup>65</sup> *Delib.* 99. és 233.

<sup>66</sup> Lásd a címben: *Deliberatio Gerardi Moresanae Ecclesiae Episcopi... és Delib.* 99. („episcopi nominamur”).

<sup>67</sup> *Delib.* 212.

<sup>68</sup> Ez egyébként ellentmond PIERRE DAVID véleményének is, aki feltételezi, hogy Gellért műve még Itáliában keletkezett. (DAVID, P.: i. m. 87.)

<sup>69</sup> Psalm. 74, 11.

<sup>70</sup> *Delib.* 240.

<sup>71</sup> Jelenthetné a sámánizmus démonait is, de véleményünk szerint Gellért a pogányságot másodrangú tényezőként kezelte, s ha erre utalna, mint másutt, itt sem emelné ki.

<sup>72</sup> *Delib.* 239–240.

<sup>73</sup> *Delib.* 265.

Nam quorundam, nisi fallor, intentio est, quo Ecclesiastica virtus suffragantibus methodianistis atque dignitas apud nos circa haereticorum libitum tota quandoque infirmetur.<sup>74</sup>) Minden küllő-nősebb kommentár nélkül láthatjuk, hogy a világi hatalom össze van szövődve a „Methodius-félékkel”, az eretnekekkel, sőt tanaitak az egyház háttérbe szorítására, befolyásának gyengítésére használja fel a világi hatalom. A keresztény papok meghátráltak: „Ó gyalázat! A mi látóink nem kiáltanak künn, hanem belül zugolódnak, parancs és kérdés nélkül pisszenni sem mernek, nehogy megsértsék a királyi füleket. Azt mondják: Hogyan szólhatunk a király előtt neki nem tetsző dolgokról? Haragra gyullad, dühre gerjed, s mi hallassuk szavunkat? Inkább színlelt kacajra fakadnak, semmint hogy isten hatalmas igéjét hirdessék. Ezt pedig azért cselekszik, hogy egyrészt rokonaitak fel ne függesszék a rájuk ruházott hivataloktól, másrészt őket magukat ne fosszák meg püspöki pálástjuktól.” (Pro nefas! Nostri videntes non foris clamant, sed intus murmurant, atque sine jussu et interrogatu nihil mussitare audent, ne quidem aures offendant Regales. Quomodo — inquit — displicentia loqui possumus Regi? Ira succenditur, furore armatur, et nos insonabimus? Magis simulatum expetunt cacchinnum, quam validum Dei denuncient verbum. Hoc autem quidem, ut eorum sive contigui ab inditis non suspendantur officiis, ipsi vero ne priventur paleis.)<sup>75</sup> Gellért másutt is aszkétai dühvel rohan ki a királyt vakon kiszolgáló papok ellen: „Nincs esztelenebb dolog, mint isten elébe helyezni az ördögöt, a lelkiek elé a testet, kézben hordozni a királyi süveget, és a lábak elé szőzni Krisztus igéjét. Ó gyalázat, gyakran látunk ilyesmit.” (Nihil insipientius Deo praeponere diabolum, carnalia spiritalibus, et regium manibus ferre pileum, et Christi verba ventilare pedibus. Pro nefas! frequenter talia vidimus.)<sup>76</sup> De vannak másféle papok is. Olyanok, akik ellen az Intelmek is szól. Akik kihasználják, hogy a zavarosban halászhatnak, s ezért feladják hitüket, elveiket egyaránt: „Sokakat csak azért neveznek isten szolgálóinak, mert hizelegnek bizonyos halandóknak, akik nem ismerik őket, és valamelyes ajándékot is adnak nekik, holott a lovak vizeletén kívül semmi másához nem értenek.” „Hogy pedig ilyen dolgok folynak, arról csak nem szabad hallgatni. Az egész közönséges hadat ellenünk fogják izgatni.” (Tamen nonnulli modo nominantur causa adolationis servi Dei quorundam mortalium ad illos nescientium expenso quodam xenio in illis, qui nil sapiunt, nisi lotium equorum.” „Quia vero talia prosequuntur, solius non occultentur, universus vulgaris exercitus adversus nos concitabitur.)<sup>77</sup>

De Gellért műve megírásakor még esepet sem tart attól, hogy a felizgatott tömeg erőszakot alkalmazna velük szemben, amint ez mártírhalála alkalmával megtörtént, s a legtöbb, amit föltételez, a léggör elmérgesedése: „Nem kárnak kell tartanunk, ellenkezőleg, örök nyereségnek és soha el nem évülő jutalomnak, ha az igazságért és az örök üdvösség ügyéért szidalmaznak bennünket.” (Dispendium itaque non arbitrandum, immo sempiternum lucrum et immortalissimum proemium, quando pro veritate objurgamur et causa salutis.)<sup>78</sup> — írja ugyan ott. Egészen másképpen szól viszont a világi hatalommal szövetséges eretnkség támadásairól: „Jelenleg ugyanis kinszenvedés és halál jut az egyháznak, de semmi oka nincs, hogy emíatt egy cseppet is bánkódjék. »A világ — mondja az írás — örvendezni fog, ti pedig megszorítottatok, de szomorúságtok örömmre fog változni.«” (In praesentiarum quidem passio et mortificatio Ecclesiae datur, quo demum unde doleat, prorsus non habeat. Mundus — ait — gaudebit, vos autem contristabimini, sed tristitia vestra converteretur in gaudium. [Joh. 16, 20.])<sup>79</sup>

A világi hatalom nemcsak adót vetett ki a püspökökre, hanem nyilvánvalóan el akarta venni az egyházi vagyont: „Jó reménykedni az úrban, semmint reménykedni a fejedelmek

<sup>74</sup> Delib. 99. — Lásd még: Delib. 180–181. és 104–105.

<sup>75</sup> Delib. 36. — A BATHYANY által közölt „ipsi vero ne priventur paleis”-nek nincs értelme, ezért „palliis”-nek fordítottuk.

<sup>76</sup> Delib. 264.

<sup>77</sup> Delib. 265. és 266.

<sup>78</sup> Delib. 266.

<sup>79</sup> Delib. 127.

ben.« Ha e törvényt megtartaná, kevés tisztelete maradna a világ fejedelmeinek. De a *tyrannusok* eltörölték isten tiszteletét, és *örökös jagon maguknak igénylik azt, amit isten közönsnek teremtett a szegények kedvéért*. Ezt azért tették, hogy rettegjenek tőlük, és isten helyett tisztel- jék őket.” (Bonum est sperare in Domino, quam sperare in Principibus. Si haec conservaretur lex, parum honoris remaneret Principibus saeculi. Sublatus igitur est honor divinus a Tyrannis vindicantibus sibi haereditarie, quod Deus fecit communiter pro pauperibus. Hoc autem, ut timeantur, et pro Deo venerentur.)<sup>80</sup> Az ország első anarchikus állapotára is utal szerzőnk, panaszolva, hogy ennek legtöbbször az *egyház issza meg a levét*, s nincs senki, aki rendet teremtsen: „Az egész világ zúgolódik a világ teremtője ellen. Nem találunk senkit, aki belenyugod- nék balsorsába, senkit, aki alázatos lenne szerencséjében. Ország országnak mutat rossz példát az *ördögi nyakasság felfuvalkodására. Hatalmas és szegény egyaránt csapatokban kóborolnak, és kosok szokása szerint öklelve szüntelen viszálykodással teli szövetségre lépve kölcsönösen egymás díszeit öklelik . . . Senki sem veszi észre az ilyenek bűnét, senki sem bünteti meg őket ezekért a bűnökért.*” (Totus mundus in murmure contra mundi opificem. Nemo jam invenitur quietus in adversitatibus, nemo humilis in secundis. Regnum in regnum inflationem cervicositatis diaboli- cae obtendit. Potens et impotens divulgantur simul manipulis, moreque arietum praeliantis mutuam ad foedus continua simulationis plenum ventilant pompam . . . Nemo talium pecca- tum sentit, nemo pro his iudicium summit.)<sup>81</sup>

Kérdés: ilyen állapotok között van-e valamilyen fórum, amely előtt az *egyház* védheti tanait az *eretnekekkel* szemben, vagy csak *szűk baráti körének* írta bizalmasan Gellért a művet? Maga is sokszor utal arra, hogy fejtegetései közben igyekszik elkerülni „*ellenségei hurkait*”.<sup>82</sup> Isingrimushoz intézett intelmei és utasításai is arra engednek következtetni, hogy folytak az az országban *hitviták*. Pl.: „Te pedig *ne alapozz üres szócséplésre*, nehogy a toklászoktól és a *hitviták szalmájából* megfulladj, hanem inkább az isteni ige asztalán feltálatl étkeket vedd a maguk egyszerűségében, hogy hálásan szétoszthasd őket . . .” (Tu autem ne innitaris quisquiliis, ne quid suffocaris aristis et contraversialibus culmis, immo in mensa divini dicti apposita simpliciter summe gratanter dispertire . . .)<sup>83</sup> Néhány utalásból<sup>84</sup> arra következtethetünk, hogy a viták olyan helyen zajlottak, ahol a király is megfordult. Ebből és még Gellért egyéb utalásai- ból világossá válik előttünk, hogy *Isingrimus* éppen úgy a királyi udvarban tartózkodik a mű megírása idején, mint eretnek ellenfele, *Methodius* vagy annak tanítványai, valamint *András* pap is, aki *Isingrimus* társaként állhatott ki a hitviták porondjára.<sup>85</sup> Ez azonban már egy másik dolgot témakörét öleli fel. Hogy miért írta Gellért művét, azt hiszem, könnyen érthető, ha egybevetjük a *Deliberatio* királyellenes kirohanásait a *Gellért-legenda* vonatkozó részével: mindkettőből világossá válik, hogy *Gellért nem a királyi udvarban tartózkodott*. Ezért van annyi utasítás jellegű tanácsa *Isingrimus* számára, s ezért válik olykor-olykor bizonytalanná a tételek fejtegetésében, lépi túl a megengedett határokat, feszíti túl a témákat: feltehetőleg ezért is kellett úgy megalkotnia művét, hogy *minden tételt több altétellel* bizonyítson. Ezért utal állandóan az *Isingrimus* által hallott eretnek tanokra. Az ügy fontosságára és sürgősségére vallanak az egyes fejezeteket lezáró megjegyzések, melyekből arra lehet következtetni, hogy szerzőnk terjedelmes művét *8 nap* alatt írta meg *levél formában* (!). De miért fordul érvekért *Isingrimus* és *András* pap éppen Gellérthez, mikor Gellért szerint *Isingrimus* is kiváló ismerője a hit dolgainak, s ebben nevelkedett gyermekkorra óta? Csak egy lehet a válaszunk: *Gellért tudott görögül*, társai pedig *nem*. Ezért kerüli Gellért a műben még ott is a görög szavakat, ahol *Sevilla* *Izidor* hozza őket; egyértelmű akar lenni, ezért mellőzi a látványos, de félreérthető

<sup>80</sup> *Delib.* 207. — az idézet: Psalm. 117, 9.

<sup>81</sup> *Delib.* 206.

<sup>82</sup> *Delib.* 2. stb.

<sup>83</sup> *Delib.* 121. — Lásd még: *Delib.* 25., 68., 2. stb.

<sup>84</sup> *Delib.* 32., 263–264.

<sup>85</sup> *Delib.* 239.

tudálékoskodást, műveltségfitogatást. Az is alátámasztja azt, hogy a neomanicheus eretnek-ség ezen változata főként görög nyelvterületen terjedt el, a tanaikat görögül jegyezték le. Methodius neve is kelet felé mutat. Gellért maga is utal görög nyelvtudására,<sup>86</sup> bár rendkívül szerényen és burkoltan. Az a tény, hogy Gellért társainak lehetőségük volt kiállni hitük tanai mellett, mégiscsak arra enged következtetni: az erőviszonyok nem tolódtak el olyan egyértelműen a világi hatalom és az eretnokség javára, hogy a fiatal magyar egyház számára végzetes legyen. Az egymásnak feszülő erők viszonylag ki voltak egyensúlyozva, s csak egy indító lökésre vártak, hogy bekövetkezzék a hatalmas robbanás a társadalom életében.

A fentiek alapján máris levonhatunk néhány következtetést:

1. A mű nem elvont teológiai fejtegetés, hanem aktuális problémákat boncolgató — bogumilellenes — vitairat. A szerző a misztikus formát tudatosan használja és társadalomkritikája leplezésére. A mű logikus felépítésű, gondolatmenete nem pszichikai asszociációk alapján keletkezett, hanem gerincét az említett himnusz sorai — amelyek maguk is a dualista tanok cél-táblái voltak — s a bogumil eretnokség tételei közösen képezik. A mű lezárt egész, mivel — mint kimutattuk — a bogumil tanítások egészét felölelni és cáfolni igyekszik, tehát eleget tett rendeltetésének, jóllehet a himnusznak csak 10 sora került elemzésre.

2. Az a körülmény, hogy Gellért ezt a rendkívül hosszúra nyúlt művét állítólag 8 nap alatt írta, s eközben állandóan stílusa fogyatékoságai miatt mentegetődzik, amelyeket a nagy sietség miatt kénytelen javítatlanul hagyni, ha nem is engedi meg, hogy lándzsát törjünk ama régebbi felfogás mellett, hogy az Intelmeket Gellért írta, mégis majdnem százszázalékosnak tekinthetjük a feltűnő gondolati egyezősek alapján, hogy vele szoros kapcsolatot tartó személy szerkesztette.

3. Gellért püspök tudott görögül, de a műben megnevezett társai nem. A birtokunkban levő adatokra támaszkodva feltételezzük, hogy Isingrimus éppúgy, mint ellenfele, az eretnek Methodius, Magyarországon, a királyi udvarban élt. A királyi udvarban ebben az időben komoly hitvitákat tarthattak — erre Gellért tematikája bővegesen utal. Ugyanakkor az ősvallás primitív voltát és ezért ellenállási ideológiaként való felhasználhatatlanságát látjuk abban, hogy az első lázadó „pogány” vezérek (Ajtony, Gyula és talán Koppány is) keresztények voltak, s Gellért korában az Intelmek szerint is az eretnokség veszélyesebbnek bizonyult a pogányságnál. Vagyis: az eretnokség Magyarországon komoly erőkkkel rendelkezett. Így Magyarország összekötő kapocsként szerepelhetett az eretnokség elterjedése szempontjából a Balkán és Nyugat-Európa, valamint a Balkán és a Baltikum között.<sup>87</sup>

A továbbiakban szeretnénk még néhány problémát felvetni, amelyek a mű keletkezés körülményeivel és aktuális politikai vonatkozásaival kapcsolatosak.<sup>88</sup> Láttuk, hogy a vil ág

<sup>86</sup> *Delib.* 74—75.

<sup>87</sup> Talán sikerült valamelyest megingatnunk KULCSÁR ZSUZSANNA nézetét, mellyel kizárta a bogumilizmus magyarországi lehetőségét. Gellért olasz utalásai ugyancsak cáfolni látszanak minden olyan nézetet is, miszerint Itáliában csak 1140 után lehet szó bogumilkathar jellegű eretnokségről.

<sup>88</sup> Cáfolni véljük a polgári történetírás néhány szélsőséges képviselőjének azt a koncepcióját, amely szerint Magyarország bekapcsolódván a „nyugati kultúrkörbe” elutasított minden keletől jövő hatást. Gellért műve nagyon erős és közvetlen bolgár-bizánci hatásról tanuskodik.

Nem tartjuk elfogadhatónak azokat a nézeteket sem, melyek szerint Gellért Péter adópolitikája ellen apellál művében (KARÁCSONYI JÁNOS: Szent-Gellért, csanádi püspök élete és művei. Bp., 1887. 203.; NOVÁK LAJOS: Szent Gellért csanádi püspök. Magyar Sion 1865. 481—506. és 561—583.).

Ugyancsak elvetjük azt a felfogást, amely szerint az 1046. évi „pogánylázadásra” történik a műben utalás. [Lásd: KARÁCSONYI: i. m. 215.; REDL: i. m. 215.; ILARINO DA MILANO: i. m. 50—51.; HORVÁTH JÁNOS: Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái. MTA, Bp., 1954. 111.] Azért, mert a Krónikában 1046-ra van datálva egy „pogánylázadás”, ebből még egyáltalán nem következik az, hogy Gellért is az 1046-os lázadás kezdetére utalna. Ezt

hatalom és az eretnység összeszövődik az ábrázolt időszakban. Mivel Péter állandó nyugati kapcsolatot tartott fenn, s a keresztény német császárhoz menekült, eleve ki kell zárunk annak a lehetőségét, hogy az ő uralkodásáról volna szó. Azok a kormeghatározó fogódzók viszont, amelyeket Gellért művében szolgáltat, nagyon is illenek Aba Sámuel uralmára, akinek trónra kerüléséről és kormányzatáról a legrészletesebb tudósítást az Annales Altahenses nyújtja; krónikáink sokkal áttekinthetlenebb képet adnak erről.<sup>89</sup> Szövegeikből kiderül, hogy Aba dühöngött a magyarokra, a magyarok pedig cserben hagyták a csatában. Érthetetlen, hogy a krónika miért emeli ki a magyarokat, hiszen nyilvánvaló, hogy Aba seregét egyértelműen a német expanzív törekvésekkel szemben felvonult magyar erők alkották. A krónika egyik vádjá Aba ellen az, hogy megveti a nemeseket, úgy véli, az uraknak minden közös a szolgálkál, s nemtelenekkel eszik, lovagol, beszélget: — a bogumilok ugyanakkor nagyközösségben éltek, megvetették a vagyont, a rangot és közösen étkeztek. Aba semmibe veszi az esküt . . . Már szoltunk az esküt ördögi műnek tartó bogumil tanról, az eskü tiltásáról s a hamis eskü megengedett voltáról. Bűnbánat és gyónás nélkül concoltatja fel az összeesküvőket, vagyis nem tulajdonít nagyobb jelentőséget a szétszéledésnek, ha ugyan nem veti el őket. Mindenáron békét akar: közismert a bogumilek háborúellenessége. Péter rendeleteit eltörli . . . Nem tudjuk, mit rendelt el Péter, ám annyi mindenesetre világos, hogy Aba nem az addigi útján akar haladni az államszervezésnek. A pápa interdictumot alkalmaz ellene. Miért? Egyedül Péter miatt? Ennél valószínűbb ok lehet az eretnység pártolása. A krónika megemlíti Aba néhány hívét. A nevek között két szláv és egy germán szerepel. A két szláv lehet bolgár is, s ez annál is inkább elképzelhető, mivel 1018-ban verte le II. Baszileosz Bulgáriát,<sup>90</sup> s a „Bolgárölő” dühétől és megtorlásától tartva sokan, különösen katonaelemek és eretnekek elmenekültek hazájukból. A menekülés legvalószínűbb irányát Ohrida eleste után Magyarország déli részei, azaz Ajtony területei képezhették.<sup>91</sup> Emellett tanúskodik a Gellért-legendára azon adata is, hogy Ajtony nagyobb sereggel rendelkezik, mint István.<sup>92</sup> Ugyanakkor az Ajtony leverő sereg vezére, Csanád, alkalmazza a magyar haditaktikát.<sup>93</sup> A menekültek újabb hulláma érkezhett Magyarországra az 1040-es években, Petár Delján bizáncellenes megmozdulásának bukásakor. Ezeknek a bolgár katonaelemeknek Aba kíséretéhez való csatlakozása, Ajtony veresége után, nem tekinthető kizártnak. Valószínűleg inkább biztonságban érezték magukat a kabar szállásterületeken,<sup>94</sup> mint az István által frissen bekebelezett országrészben. Aba Sámuel, aki nyilván régen táplálta magában a királyság elnyerésére irányuló vágyát, mikor elérkezettnek látta az időt, többek között bolgár menekültelemre is támaszkodva szállt szembe Péterrel, aki viszont István főként nyugati fegyvereseiből álló csapataira támaszkodott. Természetesen Abához csatlakoztak az elégedetlen népelemek is. Az egységtől kialakulásának lényeges ideológiai akadályai aligha lehettek, hiszen a sámánisztikus ósvallás is lényegében dualista (vö.: fekete sámán—fehér sámán, jó és ártó szellemek stb.), így könnyen

még az egyébként pogány vonatkozásokra gyanakvó KRISTÓ GYULA is elveti, s helyette Aba Sámuel korára értelmezi a kortörténeti utalásokat [KRISTÓ: i. m. 28–31.].  
 (4) Kevésbé megalapozottnak véljük A. GIEYSZTOR azon felfogását is, amely szerint a IX. és X. században véget érő pogánylázadások után a XII. századig az aposztázia volt a fő ellenállási forma a feudális alávetési törekvésekkel szemben, s csak a XII–XIII. században lép ennek helyébe az eretnység. [GIEYSZTOR, A.: Aposztázia a IX–XI. században. Világosság 1966. 103–106.] Szerintünk, mint ezt Gellért műve világosan bizonyítja, az eretnység Magyarországon már a pogánysággal együtt jelentkezett.

<sup>89</sup> SRH. I. 174–177. és 324–333.

<sup>90</sup> NIEDERHAUSER EMIL: Bulgária története. Gondolat, Bp., 1959. 42–46.

<sup>91</sup> Ez csak akkor helytálló, ha Ajtony leverését 1028–1029-re datáljuk, ami nagyon valószínű. Bővebben lásd: KRISTÓ: i. m. 5–19.

<sup>92</sup> SRH II. 490<sup>8–9</sup>.

<sup>93</sup> SRH II. 491<sup>25–30</sup>.

<sup>94</sup> GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. MTA, Bp., 1963. 41–42.

közös nevezőre juthatott a dualisztikus eretnekséggel. Abának az uralomrajutás utáni első tette az volt, hogy kielégítette az elégedetlenkedőket, eltörölte a szigorú törvényeket, háttérbe szorította az egyházat stb. Udvarában a pogány orgiákra emlékeztető tobzódás vegyült a hitviták forrongó hangulatával. Az ország a teljes anarchia képét mutatta. A király az eretnekekkel szövetekezett a világi és egyházi nagybirtok, a nagy vagyonok ellen. A klérus és az előkelők ezért fokozatosan elfordultak tőle, a pápa kiközösítette, s végül is csatát veszített, megölték; eretnek kísérete pedig elszéledt az országból, mert Péter minden valószínűség szerint kemény kézzel sújtott le rájuk restaurációja után.

Nem akarjuk azt állítani, hogy Aba Sámuel feltétlenül eretnek lett volna, de azt biztosra vesszük, hogy felhasználta az eretnokséget céljai érdekében, s szimpatizált tanaikkal. Így világossá válik, hogy miért írja a krónika Péterről is, aki „csacsogó olaszokkal” és „dörmögő németekkel” vette magát körül s Abáról is, akit a bolgárok öveztek, hogy megvetik a magyarokat, jóllehet egymással is szembenálltak. Az szinte magától értetődően következik az elmondottakból, hogy ebben a harcban Péter képviselte a haladót és Aba a retrográd erőket.<sup>95</sup> Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy az 1046-os lázadás leírásánál a krónika két helyen is — és éppen Gellért társai és Szolnok ispán megölésénél — eretnekeket említ.<sup>96</sup> Piligrim és Theotmár tudósítását hitelesnek elfogadva a pogányok vallási közönyéről a „kelenhegyi támadást” — a lázadók által alkalmazott harcmódot is figyelembe véve — elsősorban eretnekek művének tartjuk, bár egy pillanatig sem akarjuk kétségbevonni, hogy az országos megmozdulásban pogány elemek is szép számmal vettek részt.

A mű másik csomópontját, a tirannus-problémát illetően befejezésül arra kell rámutatni, hogy maga az elemzésül választott bibliai hely is hívók és az elvetemült zsarnok konfliktusát állítja a középpontba. A Dániel-himnusz cselekményének színtere Nabukodonozor babiloni király udvara. A gonosz uralkodó hatalmas bálványt állíttat, és elrendeli, hogy a földkerekség minden népe imádjá azt. Három zsidó fiú azonban megtagadja a bálvány tiszteletét. A dühöngő tirannus katonáival tüzes kemencébe vetteti őket, de még ott is az istent dicsőítik, megvetve a bálványt, s himnuszukkal a föld és az ég minden teremtményét felhívják isten dicséretére. Szerzőnk párhuzamba állítja a bibliai szituációt saját korával, s szimbolikusan Nabukodonozort ostorozza ugyan, de több helyen is értésünkre adja, hogy az analógia alapján kora uralkodójára is áll mindaz, amit elmond. A téma nyújtotta lehetőséget megragadva rámutat arra, hogy az uralkodó túlzott tisztelete: bálványimádás.

De Gellért a kerettörténetet mégsem aknázza ki teljesen. A Biblia szerint ugyanis Nabukodonozor látva, hogy a zsidó fiúknak nem árt a tűz, megretten, s elrendeli az igaz isten tiszteletét, a három fiút pedig magas méltóságra emeli. Szerzőnk azonban nem reménykedik abban, hogy a hit ellenségeit, az eretnekeket és a zsarnok uralkodót jobb belátásra lehet bírni. Nem reméli a helyzet jobbra fordulását: elkeseredett hangú, sötét tónusú, apokaliptikus látomásos felidézéssel jövendöli meg isten ezen ellenségeinek pusztulását, Krisztus és az egyház végső diadalát.

<sup>95</sup> Véleményünk ezen a ponton megegyezik KRISTÓ GYULA álláspontjával, azzal a különbséggel, hogy mi nem a pogány restauráció gondolatát, hanem az eretnokség meglétét hangsúlyozzuk. [Lásd: KRISTÓ: i. m. 20–36.]

<sup>96</sup> SRH I. 341<sub>2</sub>, és 342<sub>11</sub>.

KETZEREI UND TYRANNEI

In seinem Werk »Deliberatio supra hymnum trium puerorum« erläutert Gellert, der Bischof von Csanád, ein Teil aus dem Buche des Propheten Daniel (Dan. 3, 58—63). Die Struktur der Hymne an sich gibt schon die Möglichkeit einer dualistisch-ketzerischen Deutung. Die Deliberatio in dieser Hinsicht analysierend — sowohl inhaltlich wie auch strukturell —, kamen wir zu der Überzeugung daß Gellert bei der Darlegung der zitierten Stelle eine ketzerische Lehre im ganzen widerlegt; sein Werk ist nicht eine fragmentarische, abstrakt theologische Erläuterung, sondern eine Streitschrift gegen die Bogomilen, die ein abgeschlossenes Ganzes bildet: ihren logischen Aufbau bilden die Struktur der Hymne und die behandelten Bogomilischen Lehren gemeinsam.

Obwohl Gellert als Mittelpunkt der Ketzerei Graecia bezeichnet, befaßt er sich vor allem mit deren Auswirkung in Ungarn. Ebenfalls machten die etwas früher entstandenen »Machnungen«, die das Heidentum gar nicht erwähnten, auf die Gefahr der Ketzerei aufmerksam. Das Aba-Bild unserer Chroniken läßt gleichfalls darauf schließen, daß es im Ungarn des 11. Jahrhunderts Ketzer gab und der König mit ihren Lehren sympatisierte; in der Beschreibung des Märtyrertums von Gellert werden an zwei Stellen »Ketzer« statt Heiden erwähnt. Mit großer Wahrscheinlichkeit weist das von Gellert geschaffene Porträt von »Tyrannen«, der sich mit Ketzern verbündet, auf Aba Sámuels Zeit hin. Die Beschreibung der Anarchie des Landes, die Angriffe gegen die Kirche, der Glaubensstreit, die Orgien, die Kompromisse und die Verdorbenheit der Geistlichen, das Bestuern der Bischöfe können gleichermaßen in das allgemeine Bild dieser Epoche eingereiht werden. Die außen- und innenpolitische Lage macht die Annahme eines Bestehens der Ketzerei ebenfalls möglich. Gellert liefert die Gewißheit er nimmt in Ungarn den Kampf auf gegen eine nicht von ungarischen Elementen getragene, aber über bedeutende Kräfte verfügende Ketzerei auf, deren Vertreter, sich dem Widerstand der Heiden anschließend, gegen die Kirche den radikalen Standpunkt unterstützten. Die im Grunde genommen dualistische schamanistische Urreligion erleichterte das Zusammenhalten der heidnischen und ketzerischen Elemente. Das Existieren der Ketzerei in Ungarn bildet ein wichtiges Glied in der Kette der Verbreitung der bogomilisch-katharischen Ketzerei vom Balkan nach dem Baltikum und Westeuropa.

## MINDENKINEK SZERETNI KELL VALAKIT\*

Gárdonyi művészete a háború előtti években

A század első évtizedének vége felé Gárdonyi műveiben bizonyos klasszicizálódásnak lehetünk tanúi. Művészete látszólag nem sok újat hoz, témaköre alig bővül, kifejező eszközei alig változnak. Kiküzdött világnézete azonban ekkorra lehiggad, kikristályosodik, a nyugtalanságot, fojtott feszültséget, szertelenséget bölcs szemlélődés, biztos művészi látás váltja fel. Ez a letisztulás összefügg magánélete rendezésével. 1908-ban hivatalosan is elválik feleségétől — már több mint másfél évtizede különváltan éltek. Nem tudjuk ennyi idő után miért szánta rá magát a válóper megindítására, bizonyára része van benne Tóth Ilonkával, a mellette mindvégig kitartó Milával való megismerkedésének is. Okos Miklós 1963-ban, az egri Népújság hasábjain közzétett Gárdonyi életregényében (*Író a Királyszeiken*) sokoldalúan tárgyalja e különös szerelmet. Mila, *Az a Hatalmas Harmadik* Mariskájának élő modellje, ekkor már férjnél van: Mátékovits József jó módú szőlőbirtokos, közgyám felesége. A kapcsolat közte és Gárdonyi között több mint szerelem, olyan meghitt lelki harmónia is, amelyet Gárdonyi műveiben megálmodott. Mila családi élete nyugalomát áldozta fel ezért a különös szerelemért, gúnyolódásnak, megvetésnek tette ki magát, később az író halála után nélkülöznie is kellett.

Gárdonyit nagy tervek foglalkoztatják ez idő tájt. 1909-ben újabb nagyszabású történelmi regény írására készül: a kalandozások korát akarja életre kelteni. Elutazik Augsburgba, hogy meglássa a helyet, ahol a kalandozó magyarok az első komoly vereséget szenvedtek. „Megnéztem a csatateret a toronyból és a vizet a városon kívül” — jegyzi fel naplójában. A regény azonban csak terv maradt, mindössze néhány oldal készül el belőle. Gárdonyi József szerint azért, mert: „Augsburgból visszatérte után állandó fejfájások gyötörték. Élénk képzelőtehetsége elhitette vele, hogy agydaganata van.” Két évig kinlódott, s csak akkor szüntek meg fejfájásai, amikor orvos barátja Grósz Emil szemüveget rendel számára.

Elismerésben ekkor már nem szűkölködik. 1910-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjai sorába választja. 1911-ben barátai és tisztelői meg akarják ünnepelni 30 éves írói jubileumát is, de Gárdonyi hallani sem akar róla. „Nem vagyok én mozikép, hogy bámuljanak” — hártja el a megtiszteltetést. Az a hír járja, Ferenc Józsefnél is ki akarnak járni számára valami kitüntetést, de ez csak fokozza a Habsburg-gyűlölő író tiltakozását. A Pesti Hírlapnál országos ünneplést terveznek; amikor Gárdonyinak ez tudomására jut, táviratban tiltakozik: „Tollam ünnepléséről szíveskedjék a társlapokat is lebeszélni. Nemzetem halálját jubileum nélkül is érzem íróasztalomról.” Az egriek ünneplését azonban nem tudja elhárítani: a városi tanács a Takács utcát, ahol az író háza áll, Gárdonyi utcának nevezte el a tiszteletére.

Milában — úgy érzi — megtalálta az asszonyt is, aki megérti őt. Korábban édesanyja minden szeretete, féltő gondoskodása, gyermekeinek közelsége sem tudta száműzni magányosságát. Hiányzott számára a szeretett nő, az élettárs, akivel gondját, baját megoszthatná. „Őh csak én éltem hosszú bő nyaramban virágtalanul árva-egymagamban” — panasolja *Az utolsó álom* című versében, 1912 decemberében. Mila közelsége ezt a magányosságérzést

\* Részlet egy Gárdonyi monográfiából.

oldja fel benne. Ekkor már tudja, hogy: „A legnagyobb jó mit az élet ad: egy meleg kéz, mely kezünkben marad s nem is hagy el, velünk jó mind a végig, ahol ágyunkat ásóval kimérik.” (Ősz van) Ahogy a túlfeszített munka következtében korán jelentkező öregedés jelei mind gyakrabban juttatják eszébe a halált, az elmulást, úgy válik számára az érzés egyre fontosabbá: „A szívem mozdult meg? Hát él még bennem? Azt hittem régen eltemettem.” (Ősz van)

Magányossága feloldódásával egyidőben kerül művészte középpontjába a magányos élet sivárságának ábrázolása. Ilyen rideg, magára maradt ember a *Mikor a csósz ünnepet csap* Istvánja, a vén rokkant kukoricacsósz, Gárdonyi egyik legművészeibb, finom lélektani eszközzel motivált alakja. István rokona a *Szegény ember jó órája* önfeladten táncoló öreg parasztjának, de gazdagabb, összetettebb egyéniség. Élete sivár, eseménytelen medréből halottnak hitt egykori katonatársának, élete megmentőjének Golub Miskának váratlan felbukkanása zökkeneteket okoz. A csöndes, mostoha sorsába beletörődő vénember lelki egyensúlyát ez az esemény annyira felborítja, hogy barátja megvendéglésére ellopja az uraság névnapra szánt dinnyéjét. Tették következménye számára tragikus: másnap az uraság elcsapja, s mindenkivel elhagyva, utolsó munkalehetőségétől megfosztva, nekiindulhat a nagyvilágnak.

A novella cselekménye két síkon játszódik: a tárgyi világban mint csószszel történő külső események, s belül a lélekben. Kívül a szürke hétköznapi mechanikus egyhangúsága naturalisztikus aprólékosan megjelenítve, belül egy céltalanná vált, utolsó illúzióitól is megfosztott tragikus emberi sors. Az események mindkét síkon belső öntörvényük szerint bonyolódnak. A társadalom törvényei értelmében a csósz lopott, ezzel elvesztette a beléje vetett bizalmat. A belül lejátszódó lelki folyamat azonban bonyolultabb. István hálát, lekötözöttséget érez élete megmentője iránt, nem tagadhatja meg a kérését. Finoman motiválja Gárdonyi azt a belső harcot, amely a talpig becsületes csószben lejátszódik, amíg rászánja magát a lopásra. Ezzel összeomlik körülötte minden: kívül és belül egyszerre. A szentjeihez imádkozó, búcsúkra járó István úgy érzi, valami nagy igazságtalanság történt vele, a szentjeinek segíteniök kellett volna őt: „Mennyiszer megtisztelte őket egy-egy miatyánkkal! Hát így cserben hagyják a szentek a tisztelőjüket?” — nézett rájuk keserűen, és: „Lerázta őket a szűréről, mint valami szemetet.” Ezután, mielőtt végképp távozott, felgyújtotta a kunyhót, melynek minden szegéhez külön emlék fűzte, „és beleballagott az éjszakába”.

A társalanság, a kiszolgáltatottság nyomasztó levegője veszi körül Gárdonyi magányos hőseit; a sorstól ide-oda dobálva bolyonganak a számukra idegen, érthetetlen világban, mint Zsadányi a mindenkitől megvetett részeses órás (*Az órás, meg a kutyája*). Zsadányi boldognak érzi magát, amikor egy kiskutyát halászik ki a folyóból: „Se felesége, se gyereke, senkije. Ime a sors egy kis állatot vet melléje, hogy ne éljen magányosan.” A magára maradtottság különösen a társadalmon kívül rekedt nyomorékok esetében válik tragikussá. Gárdonyi meglepő beleéléssel ábrázolja a vakok világát, ahogyan a látást kikapcsolva, a többi érzékszervek rendkívüli kifinomodásával tájékozódnak. *A kertésznek csak egy lánya volt* egy vak leány és vak fiú szövődő szerelmi idilljével indul, melyet az élet kegyetlen logikája tör ketté. A városban a vak fiú bele tud illeszkedni a társadalomba: zongorahangoló lesz, jól keres, összeházasítják egy egészséges lánnyal, aki vezetgeti. A vak Emmácska azonban a faluban egyedül marad, hiába várja a vak fiút, akivel szavak nélkül megértették egymást. Az első évben még víg nótákat énekel, a másodikban szomorúakat, a harmadikban már semmilyen. És egyszer csak — miként a *Két katicabogár* vak Vicája — nem tudja tovább elviselni a társalanságot.

A társnéküliség, a magányos élet sivársága mellett kedvelt témája ez idő tájt Gárdonyinak az élettárs megválasztása. A *Szép asszony a kovácsné* cselekménye a testi és lelki tulajdonságok diszharmóniáján alapszik. Először maga a kovács is nevet a „birkaszemű, szétállófülű” rút Katin, csak akkor ismeri meg igazi értékeit, amikor betegségében mindenki magára hagyja, egyedül a lány tart ki mellette, vállalva a halálvesztélyt is. Nem a test, hanem a lélek a fontos — vallja Gárdonyi egyéb műveiben is: „Más nőnek a lába lehet hibátlan — ma-

gyarázza a *Sánta angyal* ügyvédje —, de a lélek a fő, nem a láb.” A kovács is először szép, gazdag asszonyt akar: „azt gondolja, hogy én csak úgy pénz nélkül fogok másodszer házasodni — veti oda Sulyán Mátyásnak. — Nem vagyok én már olyan éretlen, hogy tötélék nélkül fogadjam el a káposztát.” Rá kell azonban döbbenie, hogy a lelki érték mind a szépségnél, mind a gazdagságnál fontosabb. „Legyek bolond — mondja a *Sánta angyal* hőse, mikor az apja bolondnak nevezi, amiért egy nyomorékhoz köti az életét —, de boldog, mintsem okos, de boldogtalan.”

A témának más oldalról megközelítése a *Nem volt párja*. Edit, az orratlan grófnő, hogy apja végrendelete értelmében a rászálló vagyon örököse lehessen, és kicsit daczból is, formálisan feleségül megy Gál Bandihoz, a kondásuk fiához. Később valóban megkedveli a jóképű parasztleányt és urat formál belőle. Mikor hat hónap múlva, hosszabb külföldi út után visszatérnek a falujukba, a kondás már azzal dicsekedett, „hogy a fiából gróf lett, aranyórát visel, és tajtékszerből szívja a jószagú szivart”. Bandi hamar beleilleszkedik a szerepébe, a falu tömör véleménye szerint: „ha a számár zabra kap: nyerít és ficáncol”. Hogy belül mi játszódik le az új „nagyságos úrban” senki sem sejti. Pedig szíve ahhoz a lányhoz húzza, aki négy évet várt rá, amíg a katonaságnál szolgált. Éjjel elmegy az ablaka alá könyörögni: „Csak egyszer hadd szóljak veled, Etelkém, hogy mindent elmondhassak.” A lány helyett azonban az édesanyja szól ki: „Eredj innen gyalázatos! Eladtad a szívedet.”

Az őszinte, természetes érzések jogát hirdeti Gárdonyi a szerelemben. Nincs nagyobb bűn, mint szerelem nélkül, anyagi érdekből házasodni. Ezért tiltakozik oly hevesen a *Sánta angyal* hőse még a gondolata ellen is, hogy pénzért házasodott. A „szívét áruba bocsátó” Gál Bandi is hiába esdekel: „Én az Etelt most is csakúgy szeretem, mint azelőtt. Ha kigyőnne velem az Etel Amerikába . . . — Eredj innen! — rikácsolta az asszony. — Kivinnéd, hogy még őt is eladnád ott!” Bandi számára nincs kegyelem, hiába van pénze, gazdagsága, a boldogságot semmi sem pótolhatja. Ivásra adja magát, a falu összes cigánya neki muzsikál, míg egyszer holtan találnak rá a zúgóban.

Az élete társát megleelő Gárdonyi bölcselkedései ezek; nem túl eredetiek, nem is túl mélyek, de számára megnyugvást jelentenek. A szerelem hatalmát hirdeti a szerelemben csalódott „egri remete”. A *Ne halj meg Fábrián* hősei a „halál torkánál” — ahová önkéntes halálba iudultak — találnak egymásra, és életben maradnak. A *Mi erősebb a halálnál* párjuk vesztett, fájdalmuk elől menekülő fiataljainak is az egymásra találás, a szövődő új szerelem adja vissza az életkedvüket. Az előbb még öngyilkosságra gondoló Miszlay egy hervadt cserfalevélen át fényre törő bimbózó ibolya láttán mosolyogva mondja a fiatal özvegynek: „Lássá: az élet . . . áttör a halálon.”

Mindezek figyelembevételével tudjuk csak helyesen értelmezni, az életműben helyére tenni Gárdonyi egyik sokat magyarázott, de leginkább félreértett művét, a *Hosszúhajú veszedelmet*. Nem Gárdonyi nőgyűlölete szüli a művet, miként sokan vélték, hanem a megfelelő élettárs keresése, ill. megtalálása. A magára maradt embernek az elhagyatottságtól való félelme, a megértő szív, a családi meghittség utáni vágyódása nyer itt művészi megfogalmazást. A nyomasztó magánytól való menekülés, az emberi társaság utáni vágy hozza össze karácsonykor a kerettörténet szereplőit, a tizenhárom agglégényt is. „Még a legényembereket is lekötik ilyenkor” — méltatlankodik egyikük.

Már a szereplők bemutatásával, néhány odavetett jellemző vonásuk kiemelésével az őket körülvevő ürességet, az életuntságot érzékelteti Gárdonyi. Először csak „három öregúr” „gunnyaszt” a kaszinóban, majd egy „görhes és roskadt balvállú” angolbajuszos érkezik, aztán „egy kopasz fejű és vastag bajuszú úr dugja be a fejét”, majd egy „tarkóig kopasz öregúr”. „Mintha a kopaszok versenye volna” — jegyzi meg gúnyosan az író. De csakhamar jön „egy csupaszakáll báró”, mintegy ellensúlyozva a kopaszok társaságát. „Förtelmesen unalmas hely ez ma!” — mordul fel egyik jelenlevő, mire „egy potrohos öregúr víg, kerek arca jelenik meg”. Ő az egyetlen, aki nem magányos: nevelt gyermekei vannak, s most is meg-

jelenésével mindjárt némi vidámságot hoz a társaságba. „Érdekes — állapítja meg —, csupa agglegény. Egyikünk sincs a negyvenen alul.”

Igy születik meg az ötlet, hogy mindenki mesélje el, miért nem nősült meg, és a tizenhárom agglegény elbeszéléséből áll össze a könyv.

Az agglegények azért mesélnek, hogy majd „helyreigazítják” azokat, „akik még rózsaszínben vélekednek a házasságról”, és megerősítik „az agglegény sorban”. Elnököt választanak, aki majd „summázza a tanulságokat”. „Nagy tanulságokat summázhat az itt!” — zúgja a társaság vidáman. És Kelemen, az elnök, akinek — mint a végén kiderül — az este egyetlen legénybúcsúja is, valóban summáz, de éppen az ellenkezőjét, mint amit vártak tőle. „Konstatálom — kezdi az összegezést —, hogy mindössze is csak ketten vagy hárman példázgattatok, hogy a nő ilyen, meg amolyan veszedelem a férfiakra.” „Ti egynéhányan csak a szerencsétlen házasságokat látjátok. De hát minden házasság szerencsétlen-e?”

Ezután Gárdonyi bölcsekedni kezd: összefoglalja a házasságról vallott felfogását. „A legtöbb férfi — summáz Kelemen — maga az oka a házassága rosszaságának.” Mintha saját rosszul sikerült házassága mérlegét akarná itt megvonni az író, egyformán megosztva a felelősséget a férfi és a nő között. „Aki nem a szívét vitte az oltár elé — írja keserűen —, mit követelhet a nőtől a szívének? Aki csak a vére hevének engedelmességet, kit okozhat, ha a vére lehül?” „A házasságnak mindig az együttérzés a fundamentuma” — vonja le végül a tanulságot. — „A két léleknek keresnie kell egymást. Meg kell találnia egymást, különben örökre hiányzik a szívének a fele.”

Ime, az emberkerülő, nőgyűlölő Gárdonyi személyes vallomása a házasságról. Szívének „másik felét” ő nem törvényes feleségében, gyermekeinek anyjában találta meg, hanem Milában. „Az igazi házasság ellen én csak egy argumentumot ismerek — írja —, azt, hogy a földi törvények is beleavatkoznak.” Mintha Bornemissza Gergelyt hallanánk az *Egri csillagok*ből: „Fölvettük a házasság szentségét az Isten színe előtt ... Az erdőben ... ahogy Ádám és Éva” — mondja a papnak Gergely. „Szerintem — magyarázza Kelemen is — csak a gyermekek sorsának intézésébe lehetne joggal beleavatkoznia a törvénynek.”

Igy fordul az agglegények elbeszéléseinek tanulsága saját elméletük ellen: kiderül, hogy valójában egyikük sem nőgyűlölő. Mikor Kelemen bejelenti nősülési szándékát: „olyan örömmel gratulálnak, mintha abban az egy történetben mindenikük megtalálta volna a maga Évját”.

A *Hosszúhajú veszedelem* szándékát tekintve parabola gyűjtemény: tanulságul szolgáló történetek keretbe foglalása. Nem tartozik Gárdonyi kiérlelt, legjobb művei közé; témái, mondanivalója nem új, a novellák mind terjedelmükre, mind művészi értékükre egyenletlenek. Vannak köztük szokványos, semmitmondó történetek (*Szakállas Magdolna, A mandula, Egy korty víz, A pék órája stb.*), az író olykor a mesterkélt helyzetektől, külsőleges, hatáskeltő eszközöktől sem riad vissza. A sikerült novellák azonban bájosak: különösen a leírásokban gazdag *Hegyen égő tűz* (a téma korai feldolgozása *A parasztleány*), a már-már kisregényé duzzadt *Finum Ilka*, vagy a szív és az ész szembenállását példázó *Kinek a párja*. Ezek, de különösen a kötet utolsó elbeszélése (*Hol vagy Éva?*) át meg át vannak szöve életrajzi motívumokkal, s oly bensőséges lírai hevületet sugároznak, hogy a legjobb Gárdonyi-művek között a helyük.

A *Hosszúhajú veszedelem* jelentőségét Gárdonyi művészi örvében mégsem elsődlegesen a mű irodalmi értéke határozza meg. Sokkal inkább az a változás, mely az író szemléletében ez idő tájt végbemegy. A férfi és a nő egymást elérhetetlen keresése, egymást kiismerhetetlen örök küzdelme, mely egy évtizede gyötri Gárdonyit, itt nyugvópontra jut. A *láthatatlan ember* elérhetetlen Emőkéjétől, az *a Hatalmas Harmadik* testileg bezárkózó Mariskáján, az *Ábel és Eszter* beteljesületlen egymás iránti odaadásán át, az *Isten rabjai* gondolatban is megközelíthetetlen Szent Margitjáig ível az a társkereső, gyötrő vágyakozás, mely a *Hosszúhajú veszedelem* utolsó elbeszélésében (*Hol vagy Éva?*) végre beteljesül. Más értelmet kap ezzel Gárdo-

nyinál a férfi és a nő viszonya: egyenrangú társakként állanak egymással szemben, előítéletektől mentesen keresik egymást műveiben.

Időben következő kisregénye, a *Te, Berkenye* már a nőkérdésben vallott új felfogásáról tanúskodik. Berkenye Pityót és Phylep Júliát nem külső akadályok választják el egymástól: lelkiileg nem illenek össze. Ezt ismeri fel Júlia a füredi bálon, ezért nem lesz a Pityó felesége. A két emberfajta: a lelki ember és a testi ember különbségét ábrázolja itt Gárdonyi érsékletesen. Berkenye soha nem érti, nem értheti meg, miért kosarazta őt ki Júlia; azt hiszi, az úri kisasszony alacsony származása miatt lenézi. Ezért írja a szakítás után sértődötten Júliának: „Kevélységében Ön a saját szívét tagadja meg: bárókra és grófokra vadászik. Azok pedig rá se néznek Önre. Az én bosszum pedig az lesz, hogy néhány év múlva olyan úriember leszek, amíg Önt csak felfelé nézhet. És akkor szerencséjének fogja érezni, ha köszönök Önnek.”

Berkenye nem is sejti, hogy Júliában nincs semmi gőg, hogy nem vadászik ő sem grófokra, sem bárókra. Tanúsítja ezt öccséhez írt levele, amikor az egy erdész lányát akarta feleségül venni. „A szerelmes csak testileg látja a kedvesét — magyarázza öccsének. — . . . a házasság lelki kötelék is. Egy szót sem írtál arról, hogy miféle a család? Milyen lélekcsoport?” Berkenye ezt akkor sem érti meg, amikor évek múlva Júlia levele a kezébe kerül. Pedig Júlia ott világosan kifejti véleményét, amely Gárdonyi álláspontjának pontos megfelelője: „Kétféle emberfaj él a földön egymással egybekeveredetten. Az egyik mintha napvilágnál teremtetten volna az Isten, mindig sugarat hordoz a lelkében. A másik, mintha a föld mélye heléte volna ki, örök árnyék ül a lelkén . . . Egyiknek mindig fölfelé tárul a tenyere, másiknak lefelé. Az egyik lelkének az az örök kérdése: Mit kaphatok? A másiké: Mit adhatok? . . . Csak az a család a mi fajtánk, amelyik többször örül, mint haragszik, mert örülni jobban tud, mint gyűlölni. Mert az angyalokkal van valami atyafiságban . . .”

Berkenye csak a regény utolsó jelenetében sejt meg valamit Júlia lelki nemességéből, de akkor sem érti igazán. A vén zsigori multimilliomos azzal indul el felkeresni Júliát, amikor olvassa az újságban, hogy minden vagyonát elárverezik, hogy megalázza: „Vén páva! — dohogott magában. — Megvetettél, kevély! . . . Nézz rám: milliomos vagyok! Te pedig koldus vagy! . . . Kezet csókolhatsz!” Kéjesen hallgatja, amikor a házmesterné Júlia szegénységét ecseteli előtte: „Úgy kell neki! . . . úgy kell!” Az utcán tovább dühöng: „És ha az ajtóm előtt könyörögsz: Segítsen Berkenye úr . . . Egy fillért se! Vessz el éhen!” Ekkor találkozik össze a még mindig elegáns Júliával, s a vén asszonyka, ahogy meglátja az ő vedlett télikabátját, utolsó koronáját ajánlja fel neki segítségül: „Nem adhatok többet, szegény Pityóm. Bocssáson meg, de nincs több.”

Megdöbbenő jelenet következik ezután, Gárdonyi finom lélektani motivációinak egyik bravúrja. A kapzsi öregnek, aki még a kávéból megmaradt cukrot is zsebre teszi: „Az ujjai görcsösen zárulnak össze a korona fölött, s a keze szinte gépiesen ereszkedett a nadrágszembje felé, ahol a bugyellárisát szokta tartani.” Ekkor hirtelen, mintha valami megvilágosodott volna benne. Sok évvel ezelőtt, ifjú korában egyszer véletlenül meghallotta, hogy Júlia anyja korholja a duzzogó Attilát: Te, Berkenye! „Olyan hangon, mintha azt mondták volna: Te rabló, vagy: Te gonosz vagy! Te ördög!” Szálkaként hordozta ezt magában egész életén át: „mi az a Te Berkenye!” S most: „Egyszerre felrándult, mint a szendergő, akit szolítás riaszt fel. Mintha reá is egy hang szólna a magasból, egy fuvalázó hang, egy valamikor régen hallott, rosszálló hang: Te Berkenye!” Megszégyenülten nyújtja vissza a pénzt Júliának: „Van nekem is . . . Van . . . A hangja ellágyult: Maga még mindig . . . még mindig . . . 'angyalokkal atyafiságban' . . .” A lelki finomságok iránt érzéketlen Berkenye előtt ekkor lidércnyomásként elevenedik meg a múlt: „A gyermekkori Júliát látta, amint könnyű lépéssel száll be a vonat első osztályú kocsiába — ő meg hátul marad. Azok pénztelenül is azok között, akiknek mindenük van. Ő pénzesen is azok között, akiknek nincs semmijük.”

Az etikai, magatartásbeli kérdések a regény lapjain a magyar társadalom legégetőbb problémáival fonódnak egybe. A történet, mint az öreg Berkenye visszaemlékezése elevenedik meg előttünk: a múlt század ötvenes-hatvanas éveiben vagyunk, a szabadságharc leverése után. Két úriház áll egymással szemben a faluvégen: a Phylep család nemesi kastélya és Berkenye Péter meggazdagodott falusi gazda „kuriája”. A két család két tipikus magatartás megtestesítője: a letűnő feudalizmus és a felfelé törekvő kapitalizmus. Gárdonyi kritikája mindkét irányba vág, noha rokonszenvével inkább a Phylep családot tünteti ki.

Phylep Albert a szabadságharc ügyét magáénak érző magyar középnemesség képviselője: talpig becsületes, igazságszerető, Habsburg-gyűlölő. Azt beszélik, egy betyárral el akarta fogatni Ferenc Józsefet, börtönben is ült miatta. Hosszú éveken át egy könyvön dolgozott, hogy bebizonyítsa a német nyelv oktondiságát, butaságát, logikátlanságát, szembe állítva vele a magyar nyelv szépségeit. Az a véleménye, hogy a magyar, mióta a puskacsövek sokasága dönti el a csaták sorsát, vitézségével nem kerekedhet felül, de: „Ész dolgában nem állhat mi mellénk semmiféle más náció. Kélnek és múlnak itt a legzseniálisabb emberek — magyarázza. — Aranyrögök, gyémántok, amelyek felszínre kerülnek, de csak az égi nap látja őket és a századok lombohullása, mely alatt megint visszaenyésznek az ismeretlenségbe.”

Nem új a gondolat, s nem az Gárdonyinál sem. Ezt adja már *A zöld szfinx* hősének a szájába is. De míg ott egy társadalmon kívül rekedt különc mondja ki, eleve azzal, hogy úgysem lehet rajta változtatni, addig Phylep úrnak reformtervei vannak. A nyelven keresztül akarja megváltoztatni a magyarság helyzetét a világban. „A magyar nyelv a jövő idők világnyelve” — magyarázza lelkesen Berkenye Pityónak. A tragédia csak az, hogy míg romantikus álmait szövö, kicsuszik a föld a lába alól: minden évben tíz holdat elad az ősi birtokból. Nem hiába nevezi a józanul számító Berkenye Péter Bolond Fülöpnek.

Könyörtelen logikával ábrázolja Gárdonyi, hogyan pusztul el a forradalmat vezető magyar nemesség, hogyan válnak mindinkább frázissá, különcök álmodozásává a negyvennyolcas és szabadságharcos eszmék. Már a kiegyezés előtt, a regényben ábrázolt füredi Annabálon is csak külsőségekben él a nemzeti gondolat: a magyaros ruhákban, az unos-untalan játszott Rákóczi-indulóban, a *Bánk bán* egy-egy németellenes monológjában. A bál hasznot csak a konjunktúrát kihasználó Mayer vendéglősnek hoz. A Phylep család is menthetetlenül halálra van ítélve: mire az apa meghal, semmi sincs az ősi birtokból. Hiába tanult a család utolsó férfitagja, Attila, orvosnak: önmagát sem tudta meggyógyítani, fiatalon meghalt tüdővészben. „A diplomájának már nem látta hasznát” — írja Gárdonyi. Phylep is hiába írta a német nyelv elleni nagy tanulmányát, s a sors iróniájaként lánya német mérnökhöz ment feleségül. „Megismertette-e Fülöp a vejével a világraszóló munkát? — nem lehet tudni” — jegyzi meg Gárdonyi maliciózan.

A Berkenyék azonban nem alkalmasak, hogy felváltsák a pusztuló, de a magyar társadalomban mégiscsak a kultúrát, a műveltséget képviselő Phylepeket. Józan, számító emberek, de kulturálatlanok, földhöztapadtak, kicsinyesek. Berkenye Péter például tékozlásnak tartja a kastély gyönyörű parkját. Azt tervezi, ha a kastélyt megveszi — amelyet már tulajdonképpen régóta a magáénak érez — kiirtja a fákat, bokrokat. A felesége pedig a tóból, ahol aranyhalak, hatyúk úszkálnak — kacsaúsztatót, kenderáztatót tervez. Ezért tűnik fel Pityónak a Phylepéknél tapasztalt békeség, nyugalom. Őnáruk a veszekedés „mindennapos volt. Hol az anyja, hol az apja, hol mindkettő. Néha csak úgy hányták a lángot a torokukból”. Ez a „Berkenye magatartás” jellemezte Pityót is már gyermekkorában. Titokban letépte Júlia kinnfelejtett porcelán bábújának a fejét, húgocskája halálakor pedig „arra is gondolt, hogy mostmár őneki több lesz az öröksége. Rút gondolat a gyászgondolatok között — magyarázza Gárdonyi. — De annyiszor emlegették neki, hogy a maga költségén tanul...” Nem csoda, ha a Balatont megpillantva neki is az jut eszébe: „Ki issza meg ezt a sok vizet? Hogyan nem gondoltak arra, hogy lecsapolják és bevessék!”

Ez a meggazdagodott, saját zsírjában fuldokló iparos-paraszt polgárság nem tudta átvenni a deklasszálódó nemességtől sem a politikai, sem a gazdasági, sem a kulturális vezetést. Szimbolikusan kifejeződik ez abban is, hogy Berkenye Péternek már nem kell a kastély, mely után egy életen át vágyódott, amikor Phylep halála után valóban megveheti: „Az egyik veje nem ott lakott, a másik meg attól tartott, hogy nagyobb adót vetnek rája, ha a kastélyban lakik.” Így a kastély, mely a regényben az úri életet, a hatalmat szimbolizálja, végül is Czeizler Jakab kereskedő lesz. Czeizleré a jövő, mert belőle nem hiányzik a nagyvonalú üzleti szellem: a fiát Pesten taníttatja, előkelő kávéházakba járattja: ő a kibontakozó kapitalizmus embere. Berkenye Pityó hiába gazdagodott meg, élete éppúgy zsákutcába futott, mint Phylepéké. Nem tudott mit kezdeni a gazdagságával, kívül rekedt a társadalmon, öregségére magányossá vált, elszigetelődött. Mire föleszmélt, már késő volt, körülötte a világ teljesen átalakult: „Micsoda más emberek! — tűnődik egyedül a kávéházban. — Más ruhák, más gondolkodások. A város is más. A házak is benne: elmúltak, mint az emberek.”

Gárdonyi ebben a „más világban” sem talált sok vigasztalót: a könyörtelen üzleti szellemmel párosult, kiüresedett „úri morállal”, külsőségekkel sehogy sem tudott megbarátkozni. A *Ne áss a temetőben* hőisével keserűen panaszoztatja: „itt a munkának, a becsületnek, józanságnak, emberségnek semmi értéke nincsen. A pápuák megeszik az embert, de csak a testét. A magyarok a lelkét, a nevét, becsületét marcangolják szét az embernek.”

Az alakoskodással, a képmutatással a tízes évek elejétől ismét a falusi élet meghitt egyszerűségét, az érzések természetes közvetlenségét állítja szembe. A hamisítatlan, tiszta emberi érzések szép megnyilatkozása a *Messze van még odáig* Amerikából hazatérő paraszthősenek ragaszkodása hazájához, családjához, hozzátartozóihoz. Meglehetően egyszerű eszközökkel rendkívüli hatást tud elérni Gárdonyi. Ebben az időben írja róla Ady Endre: „Most látom és tudom, hogy Gárdonyi látva és tudva most „érkezett be, s hogy üdvözölni őt és megkövetni nem is olyan nagy szégyen . . . Soha és senki ilyen könnyen, ilyen összetett filozófiával, ilyen kedvesen magáról, ilyen poétasággal magyarul nem mesélt, mint a legújabb Gárdonyi.” Az egyszerű, munkás emberek köznapi küzdelmes életét eleveníti meg Gárdonyi novelláiban. Hősei gyakran idegenbe mennek, a mindennapi kenyér után: a magyarok Amerikába, a bolgárok és a tótok Magyarországon (*Megérkezett. Egy szál drót*), de a szívük mindig visszahúzza őket.

Kevés író van a korban — Adyt kivéve —, akinél a haza, a haza iránti szeretet oly mélyről fakadna, mint Gárdonyinál. Nem is volt ez hálás téma a frázisokkal, üres szövegekkel lejáratott hazafiság korában. A Nyugat írói közül is sokan kerültek műveikben, de Gárdonyi nem félt hitet tenni mellette. A *Ne áss a temetőben* hőse azért utazik Magyarországra, mert látni akarja a földet, melyről apja oly szeretettel tudott beszélni. „ha csak azt mondtuk: *Balaton*, vagy *Alföld*, könnyekre fakadt — mondja az írónak. — És én bolond gyerekfejjel sokszor eltűnődtem; micsoda ország lehet az, amelyiknek már csak az említésére is könnyeznek a belőle kivándoroltak?” Gárdonyinál valóban hazaszeretetről van szó, melynek semmi köze a sovínizmushoz. Nála nemcsak a magyarok szeretik ennyire a hazájukat, hanem más népek is. Bogdán, a *Megérkezett* bolgár hőse ugyanúgy hazájába vágyik, mint az Amerikába kivándorolt magyarok. Mikor megkérdezik tőle: Magyarország szebb-e mint Bulgária, így válaszol: „Szebbnek nem szebb. Mert Bulgáriánál szebb ország nincsen. De gazdagabb.”

A polgári képmutatás, az erkölcsi normák tartalmatlanná válása kezdettől fogva témája volt Gárdonyinak. E téren ebben a korban tovább lép: megjelenik műveiben a konvenciókat felrúgó, törvénytelen kívüli tolvaj figurája, aki grimaszt vág az egész polgári morálra. „Istenem, csak még egyszer visszatérhetnél . . . — siránkozik a tolvaj felesége. — Adópénztári nyomorúságba? — vág vissza gúnyosan a tolvaj. — Ugyan hagyd el már ezeket a szentimentális gondolatokat. Ha egyszer majd egy jó kövér tárca akad a kezembe, akkor majd megint éreleghetünk a polgári becsületről és más efféle badarságokról.” (*Ora pro nobis*) Megcsillan ekkori műveiben, ha áttételes, szimbolikus módon is, az elnyomottakban, kismimizettekben

szunnyadó erő megérezése. A *fej* című novella együgyű hőseit inastársai addig gúnyolják, míg tudatára ébred rendkívüli erejének — hiszen oroszlán tejet szopott — és bátran szétüt közöttük.

A társadalmi mondanivaló azonban leginkább áttételesen jelenik meg Gárdonyi műveiben. Egre inkább kedvelt formája ez idő tájt a parabolikus ábrázolás: ars poeticájának megfelelően nevelni, tanítani, erkölcsileg nemesíteni akar. Naplója bejegyzése szerint ezzel a céllal írta a *Szunyoghy miatyánkját* is. „A pozsonyi temetőben egy fiatalembert találtak — írja naplójában 1913. júl. 8-án. — Pisztoly hevert mellette. A mellén seb. Mellette egy könyvem s rajta ceruzával ez a jegyzet: »Ez a könyv csaknem visszatartott az öngyilkosságtól.« Nem írja az újság: melyik könyvem volt az. De én mindjárt arra gondoltam: Hogyha ez a könyvem csaknem visszatartotta a maga meggyilkolásától azt az embert, írhatnék talán olyan könyvet, amely bizonyosan megtartja sokakban az életet — hiszen csak azt kell megvilágítanom, hogy a fantázia zavarja meg a halálba keseredettek elméjét. Beállítok egy embert az élet legnehezebb forgói közé s felvértezem a fantázia ellen való küzdelemre a fantáziának a filozófiai megismerésével. Megbecsüli a fantáziát, míg kellemes, de rátipor, mihelyt kínzó: az értelme mindig erősebb.»

A *Szunyoghy miatyánkja* Gárdonyi egyik legösszetettebb filozófiájú, szemléletében legkövetkezetesebb műve. Szintézisét, s mintegy kritikai összefoglalását adja egész eddigi művészi és világnézeti útjának. Művészi megoldása nem új, a megszokott ábrázoló eszközökkel él: romantikusan kiélezett szituációk, aprólékos gonddal festett realiztikus részletek, lírával telített, önvallomásszerű reflexiók, át- meg átszöve didaktikus filozófiai bölcselkedésekkel. A feladatot, hogy az élet értelméről meggyőzze az olvasót, talán túl komolyan is vette. Innen a regény túlsúlyfolttsága, a megpróbáltatások végeláthatatlan pokoljárása, amelyen Szunyoghy Dánielt végigvezeti. A keretes szerkesztésmódot bravúrosan alkalmazza Gárdonyi. Fiatal rendőrtiszt beszéli el a történetet, vacsora után, vidám társaságban, ahogyan neki maga Szunyoghy elmondta. Egy sikkasztó üldözésére utazott Fiumébe, s feltűnt neki Szunyoghy különös viselkedése. Gyilkossággal gyanúsítja, izgatottan lesi minden szavát, hogy mikor árulja el magát, s az izgalom átragad az olvasóra is. Szunyoghy mindebből nem sejt semmit, azt hiszi egy életunt fiatalemberrel beszél, s hogy az öngyilkosságról lebeszélje, elmondja neki saját élettörténetét. E kettős fonál egybefonódása egyfelől a bűnt szimatoló, lecsapni készülő rendőrtiszt, másrésztől a nyugodt, magabiztos Szunyoghy — sajátos feszültséget ad a regénynek, az olvasó mintha krimi olvasna, izgatottan lesi a fejleményeket.

Gárdonyinak korábbi műveiből ismert, sajátos hite bontakozik ki a regény lapjain: Szunyoghy érvelései ezen alapulnak. Az élet az állandóan reinkarnálódó lélek örök körforgása, tehát nincsen kezdet és nincsen vég: „a születés nem keletkezés . . . a meghalás pedig csak távozás, visszatérés”. „Mindennek a vége pont — magyarázza Szunyoghy. — S kezdődik új sor, új fejezet: új nap, új ég, új élet.” Ebben a szakadatlan „újrakezdésben” van Szunyoghy bölcsessége: „Új kapcsolatokat kell keresnünk az étellel, barátom” — tanácsolja társának. — „Találunk. Ha felhős is az ég valameddig, egyszercsak megérkezik a nap megint, s meghozza a maga sugarait.”

Az étellel összekötő legfontosabb kapocs a szeretet. „Mindenkinek szeretnie kell valakit — fogalmazza meg Szunyoghy. — Aki nem szeret senkit, nem szeretheti magát se. A teremtmény azért osztotta két nemre az emberiséget . . .” Mila közelsége érezhető itt, a magánytól, elhagyatottságtól féltő Gárdonyi görcsös ragaszkodása a társhoz. „A szeretet boldogít” — mondhatja Szunyoghyval. — „a boldogság órájának két mutatójára ez a két szó van írva: VAN és LESZ. A VAN a kismutatón, a LESZ a nagymutatón. A nagymutatót a fantázia hajtja. A kismutatót a szeretet.” Nyoma sincs már Gárdonyinál nőgyűlöletnek, házassága ejtette sebei is begyógyultak ekkorra. „Őn nem gyűlöli a nőket?” — kérdezi a rendőrtiszt Szunyoghytól. „Nem” — válaszolja Szunyoghy. — „A nő, nő . . . Van bennük valami égi.”

Gárdonyi realizmus igénye, az értelmes élet utáni vágya fejeződik ki a regényben. Azért kel ki Szunyoghy a kedvese mellett meghaló haszontalan Rómeó ellen. „Nem paradi-

csommadár az ember, se nem tenyészállat” — fejtegeti. — „Ha Rómeó munkára van nevelve . . . ő is erre gondol. A nő csak társunk az életünkben. A szerelem csak a fajtentartó ösztön munkája. A házasság csak szerződés a születendő gyermekek sorsának biztosítására.” Ez a racionális életszemléletre törekvés biztosíthatja az embert a fantázia túlkapásai ellen, melyet Szunyoghy minden baj forrásának tart. „Hát bizony — mondta szomorú hümmögéssel —, a gondolkodásunk két tengelyen fordul: egyik tengely az értelem, másik a fantázia . . . Aki ezt a két tengelyt nem tudja megkülönböztetni. . .” Szunyoghy filozófiájának értelme, hogy az életben semmit sem szabad túl komolyan, túl tragikusan venni. Szükség van ehhez a fantáziára is: „Fantázia nélkül mi maradna az életből? — elmélkedik. — Csutak. Örülök, ha érzem, hogy van fantáziám, de csak ha jól viselkedik. Ha kellemes képeket játszik elém. Akkor szabadjára bocsátom. De mindig a markomban a féke, mindig.”

Bizonyára ez a közhelyszerű igazság — amint ezt a korabeli kritika is megjegyezte — nem elég meggyőző annak, aki valóban el akarja magától dobni az életet. De — az író szándéka ellenére — nem is ebben van a regény értéke, hanem az életigenlő, humanista állásfoglalásban, plebejus indulatú demokratizmusban, és szenvedélyes igazságszeretben. A legtöbb Gárdonyi regényhez hasonlóan itt is a főhős gyermekkorával kezdődik a történet, aki egyszerű sorból, kemény, kitartó munkával küzdi fel magát, miként maga az író is. Érthető, hogy így egy sor személyes élmény, életrajzi motívum is belekerül a regénybe. „Csak tanulj, szerezz valami állást, ügyvédséget, képviselőiséget — biztatja Hedvig Szunyoghyt. — Lehetsz államtitkár, miniszter . . . Fiatal emberből minden lehet. A legnevesebb emberek is mind azon kezdtek, hogy névtelen fiatalok voltak.”

A századvég utolsó évtizedeinek liberális szemlélete tükröződik itt a maga sokoldalú ellentmondásosságában. S így kapcsolódnak az etikai problémák az aktuális magyar társadalmi kérdésekhez. A századvég látszólag a lehetőségek nagy kora, a társadalmi fluktuáció megindulása, mely annakidején Gárdonyit is magával ragadta. A háború előtti évekből nézve azonban mindez már csak illúzió, a fantázia játéka tűnik. A társadalom valóságos menete kegyetlen kézzel tépázza meg az álmokat, s az író csak a társadalmon kívül, a vallásban, az etikai tartásban talált fogódzót.

A regény, minden moralizálása mellett, kemény társadalombírálat, hű tükre a századforduló magyar világának. Az arisztokrácia, a nemesség irányában itt már annyi nosztalgia sem él Gárdonyiban, mint a *Te, Berkenyében*. A gróf a tönk szélén áll, amikor Szunyoghy hozzájuk kerül nevelőnek: „több volt az aranya a cimerén, mint a zsebében.” Családfáját Árpádig vezeti vissza: „mindig az őseivel foglalkozott — meséli Szunyoghy. — Nem is volt más foglalkozása, csak az ősök.” Gárdonyi gyűlölte ezt a parazita emberfajta. Plebejus indulatát mutatja Szunyoghy kitörése, amikor a gróf alacsony származására céloz: „Miért kellett nekem azt a megalázást, meggyalázást elszenvednem . . . Énrám ne rőfögjön! Akármilyen gróf is, testileg csak úgy ember, mint más. Lelkileg meg én vagyok olyan gróf, mint ő, mint akármelyik. Isten nem teremtett grófokat. A grófokat a királyok teremtették. S nem ritkán olyan királyok, akik maguk az ember névre sem voltak méltók.”

A grófok helyébe lépő úgazdag tőkés, kapitalista típusát a *Te, Berkenyével* szemben, itt sokkal határozottabb vonásokkal rajzolja meg Gárdonyi. Hoffmann Mór regálé-bérlő a fiát már abban nevelte, „hogy idővel ő építi majd újra a kastélyt — persze magának.” Később „a Hoffmann-család nemességét szerzett, és a gróf igen tüsszög rajta. Nem sokára rá Hedvig arról számol be levelében Szunyoghynek, hogy „a fiatal Hoffmann-Bíró megkeresztelkedett, és hogy az öreg Hoffmann háromezer koronát ajánlott fel a kormánynak a párti kasszájába, ha báróságot kaphat.” A gróf ekkor már nem tüsszög, sőt hajlandó férjhez adni a leányát az új donsült báróhoz.

A grófi család anyagi és erkölcsi romlása ekkor már a tetőpontját éri el. Néhány év múlva Hoffmann-Bíró azzal dicsekedhet Szunyoghynek, hogy övé a kastély. „a grófnak semmije se maradt”. A grófi hamiskártyás, a féltve őrzött családi képekből az öreg Hoffmann

„kazaltartó ponyvát” akart varratni, végül a fia átfestette és eladta szentképek gyanánt. „Nem ismeri az újságot? — dicsekszik tovább a báró Szunyoghynak. — Tudja talán, hogy udvari tanácsos vagyok? . . . Tudja talán, ki a keresztapám? Gróf Apponyi Albert. A bérmaapám meg gróf Andrássy Gyula. Támogatom hálából Apponyinak a politikáját.”

A nagybirtokkal elvtelenül egybefonódó kapitalizmus kegyetlenül lemeztelenített képe ez, s Gárdonyi nem kíméli a kor vezető politikusait Apponyit, Andrássyt sem. Mindig alulról, a nép oldaláról bírál, rokonszenves figurái a nép köréből kerülnek ki. Még a bájos grófkis-asszonynál, Hedvignél is kimutatja, hogy egyik ősanja holland parasztleány volt. Szunyoghy is a faluban, a nép körében érzi igazán jól magát. „A falusi nép a jó szóért is hálás — magyarázza —, hát még ha azt is látja, hogy az iskolai tanítás még a pénzcsekkéjüket is gyarapítja . . . Csak persze a kocsmá . . . Mikor az állam a javai közé sorolja a pálinkafőzést . . . ördöggel harcolni bajos vállalkozás.” Nem idealizált paraszti világ ez, Gárdonyi látja a szakadékat, mely a felsőbb osztályokat a néptől elválasztja. „Az a világtól elmaradt kis falu, ahol ma is fagygyúgyertyával világítanak, mint ezelőtt száz évvel — adja Szunyoghy szájába —, önnek vagy ismert világa, s akkor nem érdeklí, vagy ismeretlen világa, s akkor meg unalommal nézi, mint a pestiek.” A nép fogalma nem szűkül Gárdonyinál a parasztságra; Szunyoghyt elküldi a bányába is, s a munkások életét is megvillantja az olvasó előtt: „Micsoda más világ, amelyről soha nem is álmodtam — meséli Szunyoghy. — Mintha elkárhozott lelkek volnának, s azon dolgoznának, hogy utat vágjanak a börtönből.”

Igy válik Gárdonyi fantázia ellen írt regénye a magyar társadalom kórképévé. Nem véletlen, hogy Szunyoghy egy kivándorlókat szállító hajón meséli el a történetet, s a nyomozó tiszt figyelmét is felhívja az „új hazába” igyekvőkre. „Gyerünk — mondta —, nézzük meg a harmadik osztályú utasokat. A szegény embereket, akiknek csak a reménységük gazdag. Ezek is minő álmokkal ereszkedtek útnak! Ha látni lehetne a fantáziájukat, mint valami kitért szekrényt. Pedig hát mi vár rájuk odaát is? Iga.” És a józan ész mellett érvelő Szunyoghy is álmodozni kezd, hogy a világon szétszórtan élő sok millió magyar egyszer hazatér, mint a darvak: „nem lehet messze az idő, amikor Magyarország ismét felszabadul”.

Az egi hősökben példát kereső író hitetlen hite szóral itt meg; az utolsó szalmaszálba kapaszkodik, mint a vízbefúló. Ezért annyira fontos számára az Istenben, az isteni gondviselésben való bízalom. „Valami különös szép törvény az Istennek földi rendjében, hogy minden szerencsétlenségből valami jó fakad.” Csekély vigasz ez, de mégis vigasz. Így tágul Gárdonyinál a társadalmi probléma kozmikussá, a szociális kérdés elvont emberszeretetté. Ezért kutatja szenvedéllyel az ember belső, lelki életének a titkát, s fordul tekintete a társadalom, az emberi közösségek felől az egyes ember felé: „az *embert* jobban érdeklí az *ember*, hogysem a nemzetek — akármiféle nemzetek is — írja. — A nemzeteket nem érzem, az embert érzem, akármi történik is vele.” A kapcsolat tehát, melyet Gárdonyi megtalálni vélt, nem a társadalommal való kapcsolat, hanem elszigetelt emberek egymáshoz való vonzódása.

#### Андраш Кишпетер

### КАЖДЫЙ ДОЛЖЕН КОГО-НИБУДЬ ЛЮБИТЬ» (ИСКУССТВО ГАРДОНЬИ В ГОДЫ ДО ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

В годы, предшествующие первой мировой войне, в искусстве Гардоньи произошла определенная классицизация. Художественные средства писателя мало изменились, но сдержанная напряженность, экспансивность уступили место мудрому созерцанию, уверенному художественному пониманию явлений. Он в это время уже являлся признанным писателем, семейные обстоятельства сложились благополучно и благодаря рождению одной странной любви одиночество писателя стало исчезать. Его занимали великие планы

— собирался написать роман о периоде нашествий венгров. В его произведениях на передний план выступает показ пустоты одинокой жизни (Mikor a csösz ünnepet csap, Az óráis meg a kutyája, a kertésznek csak egy lánya volt) (Когда полевой сторок празднует, Часовщик и его собака, У садовника была только одна дочь). Излюбленной темой писателя был выбор супруга (Szép asszony a kovácsné, Sánta angyal, Nem volt párja, Ne halj meg Fábíán) (Красивая жена кузнеца, Хромой ангел, Пары, нет, Не умирай, Фабиан). Его взгляд на женщину изменяется, теперь в женщине он видит равноправного партнера, важно, чтобы каждый человек нашел супруга, сужденного ему, ибо «каждый должен когонибудь любить». Под знаком этого подхода возникают более крупные произведения писателя, как (Hosszúhajú veszedelem, Te, Berkenye, Szunyogyu miatyánkja) (Длинноволося угроза, Ты, Беркенье, Молитва господня Суньоги). Однако в его романах, в центре которых поставлены философские, этические проблемы, на передний план выступают наболевшие вопросы венгерского общества — половичатое положение капитализма в стране, упадок сословия джентри, нищета, массовая эмиграция в Америку и т. д. (Szunyogyu miatyánkja, Te, Berkenye, Ne áss a temetőben) (Молитва господня Суньоги, Ты, Беркенье, Не копайся на кладбище) Особое значение приобретает любовь, верность к родине, которая сочетается со всеохватывающим, почти пантеистическим человеколюбием.

## ADY FEJLŐDÉSKEPE KÜLFÖLDI SZEMMEL

Évek óta vonz a feladat: könyvet írni Adyról, amely a cseh szellemiség képviselőinek megmutatná, ki volt Ady Endre, s bebizonyítaná, amit szentül hiszek, hogy nem a múlté és nem csak a magyar irodalomé. Az alábbi közlemény kivonat és összefoglalás egy cseh nyelven írt tanulmányból, mely még nem ez a könyv, csupán annak előmunkálata. Bizonyára csak hasznára válik, ha a magyarországi szakmai nyilvánosság ítélete alá bocsátom.

Szempontjaimat az említett dolgozat bevezető részében körvonalaztam, előbb elhatárolva magam mindattól, amire nem törekedtem, azután megfogalmazva azt, amit voltaképpeni feladatomnak tekintettem. Dolgozatomnak eszerint nem tárgya sem Ady élete, sem teljes életműve, hanem csupán lírája. A téma illetően leszűkítése összhangban van azzal a tudott ténnyel, hogy az irodalomtörténet számára elsődlegesen Ady lírája a fontos, habár le kell szögezni — némely hiedelmekkel ellentétben —, hogy publicisztikája egyáltalán nem másodlagos, s nem pusztán lírájához kapcsolódva nyer jelentőséget, hanem abszolút értelemben is elsőrangú. (Novellisztikája irodalomtörténeti helyét illetően talán kevésbé volnék határozott.) Nem vizsgáltam továbbá Ady kapcsolatát a világirodalommal, nem kerestem analógiákat, nem viszonyítottam költészete modern voltát más irodalmak egykorú fejlődési fázisaihoz, ténynek fogadva el, hogy Ady elsősorban a hazai feltételekből nőtt ki szervesen, a máshonnan jövő ösztönzéseket, ha felhasználta is, a maga képére idomította. De annak ellenére, hogy a hazai környezetet — nem elvben és feltétlenül, hanem Ady esetében — lényegesen fontosabbnak nyilvánítottam, nem helyeztem bele Adyt a magyar irodalom fő fejlődési vonalába sem, bármennyire csábított a feladat, hogy kimutassam: mi az, ami költészetében folyamatos továbbfejlődés, s mi az, ami a csoda erejével ható minőségi ugrás. Csupán annyi tájékoztató adatra szorítkoztam, amennyi elengedhetetlenül szükséges, hogy a költőről és művéről szólva ne mozogjunk légüres térben; lévén ő maga is jószerivel teljesen ismeretlen, kevésbé gyümölcsöző lett volna, ha még nála is ismeretlenebb alakokkal és tényekkel hozom összefüggésbe.

Ezek után azt lehetne gondolni, hogy a modern irodalomtudományban még egyre terjedő tendenciával összhangban a „szövegre” összpontosítottam figyelmemet (amit néha tévesen úgy szoktak értelmezni, hogy eltekintünk az „irodalmon kívüli”, sőt a „szövegen kívüli” szempontoktól). Ennek is megvolna ugyan a módszertani jogosultsága, én azonban nem ezt tűztem ki feladatombul. Ady életművének következőképpen — a szó szokványos és eléggé körülhatárolható értelmében — nem „formai”, hanem határozottan „tartalmi” oldalát vizsgáltam; a kettő elméletben történő elválasztását változatlanul jogosultnak tartom, jóllehet tudatában vagyok a megkülönböztetés viszonylagos voltának, a két principium egymásba való szüntelen „átcsapásának”. Azt mondhatnám, ha e skála egyik pólusán egy Ady jambusairól szóló tanulmány volna, másikán pedig Ady forradalmi vagy vallásos emóciói, célkitűzése az utóbbi pólushoz helyezkedik el közelebb. (Más helyütt, egy terjedelmesebb verstani dolgozatban, külön fejezetet szenteltem Ady verselésének; azt jelen munkámba nem illesztettem bele.)

Végezetül — talán meglepően — nem foglalkozom Ady cseh és szlovák visszhangjával

ha nem számítom a bevezető részben felsorolt legfontosabb adatokat és állomásokat. Szlovákiai fogadtatását és befogadtatását amúgyis feldolgozta Csukás István; a csehországi is megérdemelne legalább egy külön tanulmányt, de az magyar érdek marad mindaddig, amíg nem sikerül.

Ezek után adós vagyok annak a magyarázatával, mire törekedtem voltaképpen.

Abból az első hallásra talán különösnek ható —, de pedagógusi és kritikus tapasztalattal alátámasztható — tényből indultam ki, hogy a lírai műfaj „alapegysége” nem az egyes költemény, hanem az egész költői életmű. (Okulva a dolgozatomban prágai megvitatásán felbukkant félreértésből, külön is hangsúlyozom, hogy az egyes költemények viszonylag autonóm voltát, befejezettségét ez a megállapítás nem vonja kétségbe.) Ady esetében a tétel igazsága különösen szembetűnő. Jóllehet egyes verseinek megvan az önálló genezise, a kötetek ciklusai-ban féltő és rendkívül tudatos műgonddal rendezte csoportokba valamennyit, sőt a ciklusok egymásutánja sem látszik a véletlen művének. Így, habár verseit folyamatosan alkotta, s a kötetek közötti határok esetlegeseek, kiadói lehetőségeitől is függőek, az egyes versek kontinuitásával a kötetek diszkontinuitása mint külön minőség áll szemben. Benedek Marcell találó megjegyzése szerint Ady mindegyik kötetét úgy állította össze, mintha az utolsó lenne. Sok tünet vall a költő ez irányú céltudatosságára, mi több, becsvágyára. Ilyen a verscímek közismert kuriozitása, az *Új versektől* kezdődően a háromszavas verscímek; Földessy Gyulának az a megfigyelése, hogy minden Ady versben (de bizvást mondhatjuk, hogy legalábbis többségükben) van egy másutt fel nem lelhető, mondhatni: egyedi kifejezés, amely az egész költeményt egyéniséggé avatja. Némely kötetének sajtó alá rendezését Ady éppen Földessyre bízta, de a koncepciót, melyet Földessy jó érzékkel sejtett ki, ez édeskeveset változtat: jellemző, hogy Ady még olyan apróságokra is ügyelt, hogy a ciklusok címadó versei ne a ciklus elejére, hanem közepére kerüljenek. Az azonos vagy hasonló témájú lírai költemények kölcsönös viszonya sokféle lehet; lírikusok tollából nemritkán látnak napvilágot rövid egymásutánban oly versek, melyek tartalma, szigorúan véve, ellentmond egymásnak, logikai értelemben kizárja egymást. A lírikust nem lehet és nem szabad „szaván fogni”; figyelemre méltó azonban, mily gyakran helyez Ady rendező koncepciója egymás tőszomszédságába olyan verseket, melyek keletkezésük időrendjében nem szomszédosak, azt a benyomást keltve, mintha egymással feleselő vagy egymást erősítő jellegüket a ciklus, tehát a kötet keretében ki akarta volna élezni. A kötetek egységes struktúráját — ismét csak az *Új versektől* kezdődően, igaz, hogy a *Vér és arany* s *A menekülő élet* kivételével, a hangadó prologusok biztosítják, ezenfelül többnyire érezhető valamelyes határozott korrelációt a „nyitány” és a „záróakkord” között, ugyancsak párhuzamos vagy ellentétes értelemben. Csak mellesleg említem itt meg, hogy a mű-egyénítés e nyilvánvaló szándékát a versformák is bizonyítják: ezernyi Ady-versben Földessy Gyula 858 különféle versformát jegyzett fel. Ez a lenyűgöző változatosság a strófikus szerkezetek szüleménye, a szabálytalan és szeszélyes, s csupán a sorozatosság elve alapján keletkező és érvényesülő strófaképletek (például az 5—7—9—3—9 szótagos verssorokból álló ötsoros versszak, vagy a 8—8—5—8—3 méretű ugyancsak ötsoros versszak aabcb rímképlettel. A képlet egyébiránt többnyire feltehetően a véletlen szüleménye; rendszerint a véletlen szeszélyéből születik az első sor vagy versszak, a többi meglehetősen szigorú fegyelemmel ahhoz igazodik.

Ady költészetének e sajátos alapvonását már a legjobb érzékű kortársak is feljegyezték. Ignóus például korán felhívta rá a figyelmet, hogy Ady verseinek hatása nem külön-külön olvasva, hanem kötetbe foglalva mintegy meghatványozódik. „A gyengébb vagy szintelenebb vagy kevesebbet mondó egyes darabok éppúgy bele tartoznak az egészbe, mint az árnyék odatartozik a fény mellé” — írja a Nyugat első, 1909-es ún. Ady-számában. Fenyő Miksa szerint (ugyanitt) „... ezek a versek nem különálló alkotások, külön hangulat, külön érzés, külön meglátás megverselése, hanem egymáshoz és hozzá tartoznak, egyik a másik értékét növeli, hatását fokozza... Bármelyik versét olvastuk el, annak ritmusát titkon kíséri minden

versének visszhangja, és jajjait mint százszoros visszhangot verik vissza költészetének fekete sziklafalai." Ady lírája Fenyő szerint „... egy szigettenger, melynél vulkánikus rázkódások nyilvánvalóvá teszik, hogy odalenn, a vizek mélyiben egy összefüggő, véghetetlen földdarab." Schöplfin is ilyesmire utal méltán híres Ady-könyvében: „Egyes szavakat, akár verseket kiragadni belőle értelmetlen dolog, mert költészete olyan szervesen összefüggő, annyira egyetlen ember, Ady Andre életfunkciója, hogy minden szavának valódi értelmét csak az egészből lehet kiemelni." Az Adyval már csak versein át érintkező Németh László ezt is telibe találóan fogalmazza meg: „Ez a mű semmit sem mond ki kétszer. A folytatódó motívumok minden új kötetéből új arccal merülnek fel s minden vers új leleplezés, új állítás, vagy ahogy Ady mondaná: új titok, melynek külön nyelven, a maga számára készült kifejezés-formán át kell beszélnie. Léha beszéd azt találgatni, hogy Adyból ötven vers marad-e meg vagy öt. Egy székesegyháznak lehetnek jobban-rosszabban kifaragott szobrai; nem lehet leverni párkányaiokról őket. Mindegyik mond valamit s együtt mondják ki a templomot" — olvassuk *A minőség forradalma* egyik Ady-tanulmányában.

Summa summarum valószínűnek látszik, hogy Ady költészetének rendkívüli varázsa — legalábbis nem utolsósorban — az építmény nagyszerűségében, a struktúra törvényszerűségeiben rejlik. Ady kora és utókora magyar irodalmának a Költő alakját hagyományozta, a fájdalmasan és mégis diadalmasan igaz, a végletesen eredeti s mégis az emberiség lényegét megtestesítő költőt. Innen lírájának cseppet sem paradox módon harmonizáló, szinte megszállott monotonája és hallatlan változatossága.

A részletek lenyűgöző szépsége és gondolati ereje megmaradna akkor is, ha ezt a tényt nem vennénk tekintetbe, de elsikkadna a leglényegesebb: a lírai alany, az egyes verseket hordozó szubsztrátum, mely sokkalta több, mint az elemek pusztá összege. (Még lírai viszonylatban is feltűnő melleleg, milyen elenyészően kevés az olyan Ady-vers, ahol a költő grammatice nem első személyben szól.) Mégsem használnám itt a „lírai hős” kifejezést; túlságosan elválasztja az alkotót a műtől, az okot az eredménytől; az említett szubsztrátumot nem annyira „kikövetkeztetni” szeretném, mint inkább meglátni benne. A lírai alany, melyről szóltam, nem a virtuális lírai én, nem a vetítő, hanem a vetület, a mű, a sokféleségben meghúzó egység egységes filozófiai nézőpont. Maga Ady művének nemcsak megalkotója, hanem szemlélője is volt; életét élte, stilizálta és vizsgálta; ami formailag mint leleményes struktúra tűnik elibenk, az a motívumok, az érzések és eszmék dialektikájából folyik, s most végre elérkeztem oda, hogy megfogalmazzam Ady-dolgozatom pozitív célját. Megkíséreltem kimutatni Ady lírájának belső tagoltságát, eszméinek szerkezetbe tömörülését és mozgását; kifejezni költészete értelmének és struktúrájának kölcsönös összefüggését: az értelmet, amint struktúrává rendeződik, s a struktúrát, mely az értelem művészi testet-öltését szolgálja. Tanulmányom tehát inkább szelekció, mint szintézis: az „Ady lírája” cím nemcsak a tárgy, hanem a szempont leszűkítését is jelzi, de persze csak bizonyos fokig. A modern irodalomtudományban két ellentétes vagy legalábbis különböző tendencia él egymás mellett, gyakran zűrzavaros egyvelegben: az egyiket centrifugálisnak mondanám, mivel az irodalomból kiindulva irodalmon kívüli megismerésre törekszik, a másikat pedig centripetálisnak, amennyiben az irodalmi mű felé halad mint vizsgálódása viszonylag végleges és mindenképpen sajátos célja felé. Az én szempontom ebben az értelemben „centripetális”, de nem mondok le elvben semminő „irodalmon kívüli” adatról vagy évről, amennyiben hozzásegít Ady lírájának mélyebb megértéséhez; a „centripetális” fogalmat irányelvnek tekintem, nem dogmának. Ha fentebb azt írtam, hogy felfogásom szerint a „tartalmi” szempont elsődleges, itt hozzáfűzhetem, hogy az Ady-líra belső dialektikája, amellyel elsősorban foglalkozom, nem a „formák”, hanem a „jelenségek” dialektikája. Holmi abszolút immanenciában, a szöveg szemantikai öntörvényűségében nem hiszek; ismétlem, hogy Ady lírája érdekelt, de azzal szükségszerűen vele járnak mindazok a személyes, magyar és emberi problémák, melyek a századfordulón, századunk elején egy Ady típusú és méretű költőnek megélni adhattak.

Dolgozatom két részből áll: az első rész címe „Ady lírájának statikája”, a másodiké „Ady lírájának dinamikája”. (A talán túl sűrűnek látszó természettudományos terminológiával nem holmi vulgáris analógiákra törekszem, egyszerűen csak kölcsön veszek bevált és itt is jól használható műszavakat. „Statikán” a már kész és — akárhogyan is — befejezett életműre való pillantást értem, az alapvető, egymással mintegy térszerűen is szomszédos, sőt egymásba át is csapó motívumrendeknek a feltérképezését. A kezdetek és az érett kor a tematikai rokonság örvén együvé kerülnek itt; korábbi versek anticipálják a későbbieket, emezekből ex post értelmezhetők az előbbieket. A statikáról szóló részt Ady egy — kétségkívül ötletszerű — felosztását követve hat részre osztottam; ezek „a szerelem titkai”, „a szomorúság titkai”, „az élet-halál titkai”, „az Isten titkai”, „a dicsőség titkai”, s végezetül „a magyarság titkai”. A dolog természetéből következik, hogy az egyes témakörök nem határolhatók el egymástól mereven; én ezt az esszé-ízű megoldást választottam, de más felosztások éppily megfelelőek és jogosak lehetnek. A „dinamika” a fejlődési szempont alkalmazása. Ha az első részben a kikristályosodott életmű érdekelt, itt a kikristályosodás folyamata, s ennél fogva: élet és mű időrendje. Költője válogatja, melyik út a járhatóbb, a tárgyalt szerző és mű természetéhez illőbb. Meggyőződésem, hogy nagy hézagot pótolna egy olyan tanulmány, melynek egyes fejezetei Ady egyes kötetének felelnének meg, s amely így teljes mértékben megőrizné az egyes kötetek egyéni arculatát, elhatárolva az előző és rákövetkező kötetektől, de rámutatások, vissza- és előreutalások rendszerével mégis tiszteletben tartaná a folyamat egységes és felbonthatatlan voltát. Külön „statikáról” és „dinamikáról” beszélni Ady esetében mindenképpen szükséges, de másfelől kompromisszumos megoldás.

E bevezető megjegyzések terjedelmessége talán túlzottnak tűnik; mégis fontosnak tartom mindezeket, hogy igazoljam egy külföldi és külföldiek számára készülő Ady-tanulmány sajátos módszertani problémáit. Cseheknek írván, nem érhettem be azzal, hogy Ady lírájáról írok, azt a lírát be is kellett valamiképpen mutatnom, semmit sem tételezhetve fel ismertnek. Arra törekedtem, hogy megállapításaimat a felhasználó anyag ne csak bizonyítsa, hanem ki is fejezze. Csak így van értelme egy olyan Ady-tanulmánynak, mely a Magyarországon virágzásnak indult, nagy filológiai apparátussal és munkamegosztással dolgozó Ady-kutatás eredményeit kartársi hálával felhasználva mégis átfogó és önálló pillantást igyekszik vetni a magyar irodalom e becses hagyatékára.

### Az Ady-mű statikájához

Ady témáinak benső összefüggése annyira adott és nyilvánvaló, hogy bármiféle felosztás-csak önkényes lehet; az Adytól származó „minden-titkok” szerinti éppúgy, mint akár mely más. A hatféle titok a *Minden-titkok versei* kötetében összevegyül a költő tudatában is: „Óh, örök titkoknak szomorú, / Borzasztó, egységes világa.” Ez a felismerés, az a gondolat, hogy „egymás mindene minden-minden”, feljogosít arra, hogy a témakörök szerinti — egyébiránt gyakorlati okokból óhatatlanul szükséges — felosztást munkahipotézisnek tekintsük, s egyébiránt természetesnek találjuk, hogy a „szerelem titkai” egyben a „szomorúság titkai” is, az „élet-halál titkai” éppoly jogon a szereleméi, mint az Istenéi, a „dicsőség titkai” egyszerűsége a „magyarság titkai” is visszhangozzák. Az alapvető attitűd, melynek elemzésére vállalkoztunk, ott van midegyik mögött. Szinte közömbös, honnan indulunk el: ugyanoda érünk. Az Ady-mű elemzése során fokozatosan kibontakozó általános összefüggést itt előlegezve nevezzük meg: legáltalánosabb és ennél fogva legegyszerűbb formája a beteljesült és teljesülhetetlen, az elért és az elérhetetlenség dialektikája. Ez az ellentét az Ady-versekben számtalan variációban bukkan fel. Az egyik legismertebb a *Bolyongás Azurországban* záró versszaka: „Óh, csodálatos Azurország/ Óh, Élet milyen nagy és szép / Minden tájad, melyet el nem érünk.” A *Város megvétele után* a kondottiere is csüggedve érzi, hogy „diadal után nincsen élet”. Szerelemben, politikában, az élet minden területén ott magaslott előtte az Elérhetetlen

(holott ezzel a szóval, tudtommal, nem nevezte verseiben soha). Tételesen — művészileg megformált hús-vér alakjától megfosztva — úgy fogalmazhatni meg ezt a gondolatot, hogy Ady életrajzi életében a dolgok fejlődése, mozgása paradox módon éppoly szükséges, amilyen kevésbé kívánatos. Előre kell menni; s ugyanakkor nincs miért előrehaladni.

Így megfogalmazva persze lehetetlen észre nem venni a schopenhaueri sugallatot, s az valóban a levegőben is volt a századfordulón, függetlenül attól, hogy közvetlenül schopenhaueri volt-e, s valóban mint ilyen került-e az átvevő tudatba. De Ady költészete nem marad ennél a banalitásnak érezhető dilemmánál. Fokozatosan kirajzolódik benne a két pólus egymáshoz való viszonya. Az pedig nem egyértelmű és egysíkú. Hol az egyikhez, hol a másikhoz kapcsolódik kedvező előjelű értékítélet. Néha „kék hegyek kódében” él, „szent, néma árnyak” közepette, s ilyenkor világosan hitet tesz a megvalósulatlan, a még megszületendő vagy soha meg nem születhető mellett: „Az el nem dalolt csodaszép daloknak, / A sohsem csókolt csókok asszonyoknak, / A csak álomban élő büszke tetteknek, / A szép holnapnak, meg nem érkezettnek / Vagyok királya, vagyok büszke hőse . . .” De a líra logikája elfogadhatóvá teszi, hogy máskor meg a meglevőt, a reálisat érzi a magáénak, abban véli megtalálhatni az igazi életerőt, egészséget, tisztaságot. „Óh, szép a Semmi, de jobb a valóság, / Jobb a sár, mint a köd.” Az Ady-tanulmányok szerzői általában észrevehették, hogy Adyt a „teljesség vágya” győitri; különösen Benedek Marcell figyelt fel rá. A teljesség igénye az, ami lehetővé teszi, hogy a fent említett dilemma két pólusát magasabb egységbe foglaljuk. Mindig, minden tekintetben többet és jobbat akarni, ez örökös elégedetlenséget, kielégületlenséget, szomjat szül (ez éppen a „schopenhaueri”), váltakozó nekibuzdulást és ellankadást akkor, ha — mint Adynál — az igény mindig a lehetőség előtt jár. Ady sóváran áhított álomvilága nem morbid jelenség, hanem a felfokozott életigenlés, életakarát terméke.

Dolgozatomban megkísérletem kimutatni, hogyan hatja át ez az általános összefüggés Ady egyes témaköreit, „motívumrendjeit”, s hogyan függenek azok össze kölcsönösen egymással. Bármely Ady-téma, „Ady-titok” vizsgálatánál valamilyen kettősségre, rejtve vagy leplezetlenül megnyilatkozó belső feszültségre bukkanunk. Természetesen semmi szükségünk rá, hogy valaminő a priori megfontolás alapján visszavezessük ezeket a fentebb vázolt alaptörvényre, az elfogulatlan olvasás azonban tapasztalatunk szerint önmagától e felé a megismerés felé terel.

Első helyen a „szerelem titkait” tárgyaltam (talán azért, mert az *Új versek*, az első vitán felül „igazi” Ady-kötet első ciklusa a *Léda asszony zsoltárai*; az említett alaptörvény itt igen plasztikusan nyilatkozik meg, s csakhamar kiderül, hogy a szerelem titkai az élet titkaiba, valami nagyobb metafizikai összefüggésbe torkollanak.

A szerelem titkaitól természetesen meg kell különböztetni Adynak azokat a szerelemről szóló, de nem szerelmi költeményeit, melyek a „csókok és szabadítások” gondolatkörébe tartoznak. Voltaképpen adysan egyéni változatai ezek annak a hagyományos eszmének, melyet talán Kőlcsey nemzedéke kezdett kialakítani („Kettő szerelem kebelemnek / Egy hon és egy leány”), Petőfi szabadság-szerelem mottójával vált szinte közhellyé, s Adynál: „Szerelmem egykorra jut eszembe / Mindenkinék letiport szabadsága / Szerelme”. A szerelmi élet egyén feletti jelentősége korábban már különösen Reviczky-nél, Kiss Józsefnél, s Adynál még inkább szociális színezetet is kap, akár romantikus, épatikus lázadás formájában („Az én menyasszonyom”), akár hangsúlyozottabban osztályharcos tónusban (*Úri szűz dicsérete*, *Az őszi rózsák*). Ady szerelmi költészete, szerelem-filozófiája nem ezekben, hanem már az *Új versektől* kezdve a Léda zsoltárokban s a velük ellenmozgásban feleselő versekben, ciklusokban bontakozott ki. Az *Új versek* bevezetőjének újjongó, diadalittas hangvétele után Ady nagy lírájának első szerelmi költeménye sokatmondóan a „bús” szóval indul. Révai József utalt rá annak idején, hogy a szerelmi ciklusok az *Illés szekeréntől* kezdődően válnak ketté, de a kettősség korábbi: már az *Új versekben*, a Léda-szerelem kezdetén mint metafizikai ellentét lép fel. Léda a megvalósult szerelem, a csókok valóság, „örjítő”, mert fokozhatatlan beteljesü-

lés, s ezért tüzes seb, gyehenna, pokol, boszorkányság; vele szemben ott él a költőben az álom, a mese, amely meghal, mihelyt valóra válik; ezért menekül a költő a királylánytól, kinek neve „szűz teljesülés”. A Léda szerelme „tűz, betegség, de valóság”; az ellentétes kötőszó itt megtartásra méltónak jelzi ezt a valóságot, ám *Meg akarlak tartani* című versében éppen ezért kell örülni választania a megszépítő messzeséget. Így válik a szerelem végzetes tornává, „halálvirággá”, a természet nagy szándékává, mely elnyel bennünket, s egyben kényszerít, hogy epedve kívánjuk elnyeltetésünket. Egyre megy, hogy ezt végtelenségig felfokozott vágnak vagy vágytalanságnak minősítjük-e. A csömört, a szerelemmel való „dúsan-lakást” éppúgy hiába áhítjuk, mint a „borzasztó lehetetlent”: minden nőnek szerelmét. A vágy maximuma a vágy tagadása. Itt válnak azután a „szerelem titkai” részévé a nagyobb, egyetemesebb titoknak, analogonjává mindennemű emberi törekvésnek. Noha Adynak vannak félremagyarázható vagy többértelmű kitételei, lírája egészéből az derül ki, hogy a szerelmet nem tekinti a dolgok primus movensének, mint Freudnak szokták tulajdonítani, hanem inkább csak az általános törvény egy igen jellegzetes megnyilatkozási formájának. A *Vér és aranyban* alkalmasint azért szerepelnek az *Ős kaján* ciklusban az olyan versek, mint a *Sárban veszett hó*, *Az áhított csömör*, *Várás a tavasz-kunyhóban*, *Az alvó csók-palota* és *Bolyongás Azurországbán*, ahol már nem is a szerelemnek, hanem az Életnek „nagy és szép minden tája, melyet el nem érünk” Az élet, akár a szerelem, „zsarnok”, méghozzá „egyutcájú”; „fájdalmas, bús kitérő”, melyet temérdek költemény tanúságtétele szerint mégis imádnunk kell. „Kinlódni is kél a jelenben” hirdeti a *Vidám temetés éneke* csakúgy, mint *A karácsony férfi-ünnep*, *Tiltakozni és akarni*, *Akármilyen csúnya életet* című verse. A *Sírás az Élet-fa alatt*, a *Halál a síneken* valósággal a szerelem terminológiájával, imádot és megvetett utcaleányként gyalázza az életet: az is, akár a szerelem, olthatatlan vágyakozás és nyomában járó elkerülhetetlen csalódás. A költő egyéni mérlege nem csupán saját sorsát, az egyetemes emberi sorsot példázza: „tűl-sok életserleget kihabzolt, de szomjan szenvedett”. A keserűség itt az élet imádatával arányos; hasonló attitűdöt gyanítat, mint Kafka koplalomművészeé, ki bezzeg tudott volna enni, találta volna csak meg a neki való élelmet.

Ismételjük tehát: a szerelmi líra csupáncsak felfedi a két pólus közt feszülő ellentétet, mely azonban valamilyen formában megtalálható Ady lírájának egyéb témakörében, így istenes verseiben is. (Amint persze szerelmi lírájából kizártuk azokat a költeményeket, amelyek a szerelem szűkebb területén általános társadalombírálatának adnak hangot, vallásos költészetéhez sincsen semmi közük az olyan antiklerikális célzatú verseknek, mint *Kató a misén*, *A papok istene* stb. Isten — valaminő isten — logikus betetőzése Ady lírájában a fáradtság—betegség—meddőség—öregség—halál képzetsornak, mint ilyen tehát kétségkívül s minden értékítélétől függetlenül dekadens elem, egy tragikus éleltapasztalat szüleménye: forrása az az érzés, hogy életünk elfecsérlése nemcsak egyszerűen kár, hanem bűn is (lásd *A patyolat üzenete*, *Seregély és galamb* c. verseket), s ha bűn, kerülni kényszerülünk a hozzávaló törvényt, mert ahol nincsen törvény, nincs bűn sem. *A Patyolat üzenete*, melynek pedig nem is Isten a tárgya, sejteti már az istenfogalom pragmatikus voltát: a szerzetes boldogságának nem feltétele, hanem lényege, hogy „nem örül”. Az istenes versekben a fentebb jelzett alaplémma elvont, nehezen tettenérhető, még nehezebben viszonyítható költészete egészéhez, de költészetének eredendő kétarcúsága itt is kimutatható. Egyik istene jószágos, fehér hajú öregúr (a cseh olvasónak Karel Čapek *Krakatit*jából ismerős a kép, ahol Isten valóban „szép öreg ember” alakjában jelenik meg. Utóbb József Attila istene is lesz ez, ki golyókat lyukba gurítja, s „nyitott tenyérrrel, térdig csobogó nyugalomban” várakozik ránk utunk végén). Adynál is éppígy a költő igényéhez szabott principium: számontartja ősz hajszálainkat, felemler megmossa sebeinket, gyógyító füveket keres rájuk. Ő a gyermeki hit, de — ennek ellenére, vagy talán éppen ezért — egyben a „hitetlen hit” is, amely akkor lep meg, amikor „életünk ere apadóban van” („szeret megbékülni az ember / Mikor halni készül”). Már-már olyan ilyenkor, mint Heine istene, aki „megbocsát, mert az a mestersége”. Némely verseiben, melyeket

kálvinista mód pörlekedőnek mondanak, külön nyomatékokat kap ez a motívum: Isten, aki kivont karddal jár a költő előtt vagy egyenesen „a kimérák istene”, a költőnek szövetségese, bajtársa, cinkosa, cimborája, akire rá lehet kiáltania: „elő a kardod!”

Am a személyes, a költő képerre teremtett Istennel szemben ott az ellenpólus: a megközelíthetetlen, kifürkészhetetlen Isten, aki szeszélyes betűket ró az égre, aki nem a szelíd, szívet melengető etikum, hanem a rideg, megvesztegethetetlen metafizikum, a szükségképpeni végső ok („Itt valaki kormányoz”), bár a kettő között vannak átmenetek. Ez a jón és rosszon túli Isten nem ismer bűnt, mert nem ismer erkölcsi normát: parancsa az, hogy mindenki örüljön és éljen, de nem ad tanácsot, nem nyújt támaszt, „nem jön ám felénk, / Hogy bajainkban segítsen, / Az Isten: az Én és a kín. / A terv, a csók, minden az Isten”. Ez az Isten minden ellentét megtestesítője és feloldója; egyetlen cikluson belül *A vidám Isten és Isten, a vigasztalan*, aki — Berzsenyi fenséges Mindenhatójának modernebb, szenttelenebb változataként — „Úgy forgatja a mindenséget, / Mintha unott játékot űzne, / Egy-egy világot megfagyaszt / / S ötöt-hatott hajít a tűzbe”. A vak maestro is ő, a ki tépi-cibálja az élet bolondul síró, nyerítő, búgó fekete zongoráját, a borzasztó cethal is, amely a „létbe dobott” embert sorsára hagyja, a vak esetlegességnek veti martalékul. Ady istenes verseinek ebben a típusában minduntalan a rettegés, félelem, iszonyat terminusaiba ütközünk. „Jaj, jaj, be félek, félek, félek: / Mi lesz vajjon jaj, mi lesz holnap? / Messze világok szeszélyei / Nekem holnap mit parancsolnak? / Hogyan tiportat el a sorsom, / Hogyan hal el minden, mi drága? / Óh, örök titkoknak szomorú, / Borzasztó, egységes világa.”

Ha a vallásos költészet szövevényes gondolatvilágában el-elhalványodik Ady életszemléletének fentemlített dialektikus váza, a „magyarság titkai”-nak szentelt lírája — költészetének alkalmasint legsztétágazóbb ere — a gyakorlati élet síkján annál inkább kirajzolja. A metafizikai általánosításhoz itt a triviális társadalmi és történelmi tapasztalaton keresztül visz az út. Ady „kétlelkűségét”, „két meggyőződését”, melyek, mint láttuk, a költő egész lírai magatartását fejezik ki, Révai József Ady politikai szemléletén dokumentálta. Ady bátor és szenvedélyes harca a magyar „pokol”-lal nem szorul kommentárra. Témáit, „vagyait fekete lovaira vert ezüst patkókhöz hasonlította, s ezeknek is legfeketébbikét „magyarságának útált és átkozott szerelmé”-vel patkolta meg. Legsorsszerűbb harcát a magyarság jegyében vívta, életét „magyar átkok szégyenkútjának” mondta. Az elvágyódás sirámai az *Új versek* magyar ugar-ciklusában (*A Hortobágy poétája*, *A Tisza-parton*, *Lelkek a pályván*, *Ének a porban* című költeményekben) jobbára még csak a költő otthontalanságának adtak hangot. De maga a magyar ugar képe, s a további kötetekben utána sorjázó egyéb ilyeszerű költői víziók már a nemzet, a társadalom elmaradottságát s a költőnek ebből fakadó szégyenérzetét panaszolják (mint egyébiránt Ady publicisztikája már az *Új versek* idejében, sőt előbb is). A Hortobágy poétájának osztályrésze elválaszthatatlan a magyar messiások sorsától, s ezt éppoly tisztán kell látni, mint azt, hogy a kettő nem ugyanaz. Az *értől az Óceánig* szerzője kezdetben nem a forrásra (az Érre), hanem a deltára (az Óceánra) helyezte a nagyobb hangsúlyt, s hiba volna ezt csak afféle szólamnak, köteles poétai nagyotmondásnak tekinteni. Ady Ond vezér elfajzott unokájának tudta magát, Párizsba mint menedéket kínáló Bakonyba menekült az üldözött „Irán-szagú”, szittyá sereg elől, új Mohácsot kívánt a „hőkölés népe” fejére, de mégis muszáj Herkulesként vállalja, hogy küzdeni fog azért az átalakulásért, melyet az akkor már úgyszólván levegőben lógó formulákkal a *Nostra res agiturbán* körvonalazott. Vállalja, s szent buzgalommal csinálja is, de ugyanakkor máris a lemondás gesztusával: a cél, melyet kitűzött, elérhetetlennek tűnik s egyszersmind nem érdemes elérni. A *Nostra res agiturbán* még csak arról beszél, hogy a sajátosan magyar körülmények közepette a modern proletariátus Marseillaise-e „egy örült hallucinációjának” tűnik, a demokratikus átalakulás áhított s már előre elvetett valaminek. De párizsi tapasztalatai már jó korán jelzik a szkepszist, mely a *megvalósult* cél láttán ébredezett benne. Fény és árny váltakozása jól kitetszik a Földessy Gyula összeállította *Párisból és Napfényországból* című kötetből. A magyarság-versek keserű,

fatalista hangnemének ellenpólusát én itt keresném, nem a forradalmi lírában, a proletárversekben; ezeket, az igazat megvallva, nem is tartom jól különválaszthatóknak. „Minden, minden ideálunk másutt megúnt ócskaság már” panasolja *A fajok cirkuszában*. Egyik sokat idézett cikkében „két meggyőződésű embernek” vallja magát: „Követeljük a legteljesebb demokráciát, ordítjuk az általános, titkos és egyenlő választás-jog elvét becsületesen, mártírosan, holott századokkal nálunk előbbre járó kultúrtársadalmak eredményei már elvették titokban minden gusztusunkat... Filozófiánk, ha nem is a kissé komédiás Bergsoné, de hevesen, kapálózva szeretne egy kis metafizikával ölekezni...” S ugyanakkor élete végén egy megrázó mondatban arról vall, hogy halálos ágyán is legfeljebb ha egy magyar vezércikk erejéig fog behatolni a nagy titokba. A magyarság-versek szépsége talán épp azért olyan megrendítő, mert a költő itt szíve szavát követve a gyakorlat — a valóság megkövetelte kompromisszum felé hajlik.

Az Ady-életmű „statikájának” vizsgálata így minden erőszakosság nélkül egyetlen, viszonylag jól körülhatárolható tétel felé konvergál. A kép akkor valóik teljessé, ha a mondotakon kívül még szemügyre vesszük azokat a verseit is, amelyek költői credójáról, ars poeticájáról vallanak. Tudvalevő, hogy Ady ilyen tárgyú verseinek költészetén belül igen nagy a családfájuk. Földessy Gyula emlékezetes polémiáiban sok vitás vagy látszatra nem idevágó költeményt is hajlamos volt így értelmezni (*Ózvegy legények tánca, Az én hadseregem*). Mindenesetre tény, hogy a téma különféle változatokban végigvonul Ady költészetén, s azon belül önálló struktúrát alkot. Az ellentét gerince itt voltaképpen az ember és a mű viszonya. A két pólus szerepe ebben az esetben sem egyértelmű. Olykor úgy tűnik, hogy az alkotót helyezi magasan a mű fölé — „én voltam az úr, a vers csak cifra szolgál”. Öntudatosan hirdette dalainak, vallomásainak általános érvényét: „Ha én sírok, a nagy élet sír.” Egyéni sorsát, kivált kezdetben, valami dekadens arisztokratizmussal viselte, megpróbáltatásait kiváltságnak, kiválasztottságnak érezte, életét Észak-foknak, titoknak, idegenségnek, a próféta útjának, melyre hideg gyémántport szór a Nap, önmagát költészete olvasóitól elrejtőzöttnek: „Valahová későn felértek / Múltam egy véres hegy-csúcsára / Már csak múltat és verset kaptok / Egy idegen kacag felétek.” Ugyanakkor számtalan tanújelét adja annak, hogy a lírájában glorifikált „én” pszichofizikai értelemben nem azonosítható magával a költővel, stilizált, versbe-teremtett én a műnek nem alkotója, hanem tárgya. Költészetét testi-lelki önmagánál többnek, jobbnak tartja: dekadens életkörülményei ellenpólusának, kiengesztelőjének, „példának” az egészség, tisztaság, szűzesség és harmónia szolgálatában, mely megváltja az „Egyedüliség vigasztól” s a nagy emberi közösség melegét biztosítja neki. Ázott szénarendjeit, sem magát nem itéli méltóknak a napra, de vesztükben hasznót hajtanak, „trágyáznak földet jövő évi nagy virradatra”. Ha volt életének értelme, az „néhakori fehérsége”, amikor másokért csatázott, egy Antikrisztus gesztusa, aki „elvásik muszájul, feketén, hogy a jövőt fehérnek tudja”. A dekadenciával való leszámolásnak egyik legművészeibb megnyilatkozása Adynál *A paraszt nyár*: nemcsak költői hitvallása, hanem egész emberi sorsának, költői magatartásának talán legmélyebb kifejezése.

Mindezeknek a költői ideáknak, mint jeleztük, van egy másik aspektusuk: fejlődésük, alakulásuk Ady pályája folyamán, az, amit Ady életműve dinamikájának neveztem el. Hangsúlyozom azonban, hogy a „fejlődés” szóhoz az alábbiakban nem társul értékítélet; valahányszor használom, leginkább Ady lírájának „változása” az, amire gondolok, mely mindenesetre gazdagodás is, mert költőnk esetében a későbbi stádiumok valamiképpen mindig magukba foglalják a korábbiakat. Szóban forgó dolgozatom második része Ady líráját — ha lehetőleg más versekkel dokumentálva is, de voltaképpen ugyanazt az anyagot — ebből az aspektusból tárgyalja.

### *Az Ady-mű dinamikájához*

Valamely életmű dinamikája jó val előbb lép működésbe, mielőtt a költő alkotni kezd sőt, mielőtt a világra jön; s nem szűnik meg hatni a költő utolsó tollvonásával. Akár az alkotás,

akár a hatás szemszögéből nézzük, az oeuvre-t mindig csak viszonylagos kritériumokkal lehet körülhatárolni: beleilleszkedik egy végső fokon kauzális időrendbe, s újra kiválik abból, miután nyomot hagyott maga után és hatott a fejlődésre.

Amit dolgozatomban megkíséreltem felvázolni, e tekintetben kompromisszum: Ady költői pályáját kísérem végig az *Új versektől* haláláig, mellőzve a hagyományos és valóban nélkülözhetetlen „Ady előtt” és „Ady után” típusú fejezeteket. Az áttekinthetőség kedvéért a költő pályáját — minden bizonnyal mesterségesen, de nem önkényesen — három szakaszra osztottam: „Új vizeken járok”, „A harcunkat megharcoltuk” és „A halottak élén” címmel és jelleggel. Alább felsorolom azokat a mozzanatokat (ha nem is valamennyit), melyeket dolgozatomban mint a fejlődés, az eszmék mozgása szempontjából különösen jelentőseket emeltem ki.

Ady — mint minden zseniális alkotó — kétféleképpen viszonyul korához és közvetlen elődeihez. Mintha azért jött volna, hogy a törvényt el is törölje, be is töltsé. A figyelmes vizsgálat felfedi a töréseket és a folyamatos átmeneteket; felfogás dolga, melyik szempontnak tulajdonítunk esetről esetre nagyobb jelentőséget. Kétségtelenül függvénye volt a kor általános atmoszférájának. A minőségi ugrást az ő esetében is mennyiségi növekedés előzte meg, habár az nem is képzelhető az egyszerű és megismételhetetlen csoda; zseni és feltételek szerencsés találkozása nélkül. Folytatója, mint ismeretes, korábbi irodalmi kezdeményeknek és elődöknek. Bármily viharosan jelentette be az új idők új dalait, az „új” kultuszát már Komjáthy Jenőnél is meglelhetni („új világ, új hit, új állam, / új hon, új élet kell nekünk, / új gyönyörök, új fény, új eszmék, / Mindent újból kell kezdenünk”). Ady persze hasonlíthatatlanul erőteljesebben halmozza és színezi ezeket a jelzős kapcsolatokat: új kínok, új vágyak, új titkok, új szárnyak, új rablók, új istenek, új igék, új balga Don, új modern lovag, új csata, új föld, új létezés, új jelen, új mese, új leány, új hajnal, új nagy szűzi vizek, minden, mi új, felém üget — tallózzuk ki az *Új versekből*. A magyar ugar versei, s később persze *Az egyenes csillag*, Vajda üstökös-komplexumát, magyar árvaságát, Reviczky magányosságát visszahangozzák, csak éppen a *Pálma a Hortobágyon* halk, törékeny, világfájdalmas motívuma robusztusabban, zengzetesebben szólal meg az *Ihar a tölgyek közt*, a *Lelkek a pányván* hasonlataiban. A meg nem értettség, meg nem látottság ezzel rokon motívuma megvolt már Vajdánál („Hallják a mi hangunkat, de meg nem látnak sohasem”), még inkább Komjáthy Illés-szekere hasonlatában („Ki látott engem tűzszekéren / Mint a prófétát egykoron?”). Efféle reminiscenciákra Földessy Gyula, Benedek Marcell, Komlós Aladár, Rónay György munkái bőven utalnak. Az *Új verseket* mégis joggal érezzük korszakos költői tettnek, vízválasztónak; megtalálható már benne csírájában az egész későbbi Ady, összes elkövetkezendő metamorfózisainak nyersanyaga. Mondottuk már, hogy a magyar ugar-ciklusban még a zseni sértődöttsége dominál, de benne van már a harcosszembeszegülés a magyar társadalom egészével; a *Vér és arany* magyarság-versei kenyértörésre viszik ezt a konfliktust. Ady kritikai fogadtatása is igazolja ezt: az *Új versek*, jóllehet már a darabont-epizód után jelent meg, legfeljebb némi zavarba hozta a magyar vers hivatásos és nem hivatásos olvasóit, a *Vér és arany* már kiprovokálta a később sztereotíppá váló, szenvedélyes támadásokat. A hazafiatlanság és erkölcstelenség vádjai ekkortájt kezdenek sokasodni; a legelvakultabbakat — az Ady-rajongók eksztatikus vallomásaival szembesítve — munkám előszavában foglaltam össze, hogy a téma elevenségét nyilvánvalóvá tegyem, mottóul Benedek Marcellnak azt a kitételét választva, hogy „Adyval valahogyan csak harc formájában lehet foglalkozni.” Ami a harmadikat, az érthetlenség vádját illeti, a körül különösen paradox nézetek uralkodtak: hiszen Ignotus és Schöpflin ezt a mindig időleges és viszonylagos vádat nemhogy tagadták volna, hanem a költő művészi erényét tudták be, míg a konzervatív szimpatizáns, Horváth János, olyan fogalmi világosságot kért rajta számon, mely minden igazi líra halála. Az „érett” Ady-kötetek sora az *Új versektől* a *Szeretném*, ha szeretnénekig viszonylag önálló struktúrát alkot, a fejlődés egy meghatározott szakaszát. A köteteken belüli és kötet-közi strukturáltságnak egyik szembevetendő külső jege

a kötetnyitó és kötetzáró versek, melyeknek elhelyezése (ha kiszámítottaságát nem tanácsos is túlozni), aligha lehetett esetleges. Az *Új versek* lelkesen szárnyaló prologusára az epilógus „röpülj hajóm”-ja csak rádupláz. A *Vér és arany*, melynek versei válságok közepette (A Párizsban felfedezett kór, a darabont hajsza árnyékában) születtek, feltárja Ady költészetének eredendő kétlelkűségét. Az előző kötet gesztusai javarészt még irodalmiak, most a költő körül már valóban és véresen „az élet csörtét”. A kötet eleje már a Halál rokonáé, de végén még a Holnap hőseit látjuk viszont, amint „A Holnap elébe rohan”, s magabiztosan indul útnak „Az Értől az óceánig”. Az *Illés szekerén* prologusában a választott próféta attitűdjét, bevezetőül az istenes versek első ciklusát hozza, de ugyanez a kötet már a ciklusbeosztással is jelzi költészete alapvető schizmáját, s itt harsan fel először *Az utca éneke*, a *Magyar jakobinus dala* is. Forradalmi irányú versei is követik intim lírája fejlődési irányát: a *Havasok és Riviéra*, a *Fölszállott a páva* színpompás szimbolikájától a *Csák Máté földjén*, a *Magyar jakobinus dala* dísztelenebb, de robbanékonyabb formanyelvéig. A „Muszáj Herkules” terhe alatt roskadozva a kötetet versei egyik legszebbikével, az *Én kifelé megyek* cíművel zárja le: „Mit hagyok itt, nem is tudom már, / Messzebb-messzebb visz minden óra. / Fekete-zöld babérfák terhe / Esőzik a bús távozóra: / Én kifelé megyek”. A *Szeretném, ha szeretnének* prologusa szembeötlő anti-tézise *Az Illés szekerén* kötetének: a magányosság, idegenség motívuma itt testvéries gesztusban oldódik, a közösséggel való egygyéválás vágyát jelzi. A kötet végkicsengése mindazonáltal itt is: „elnemulunk”, s ha fellapozzuk a következő kötet, *A minden-titkok versei* befejező sorait, a Holnap egykori hőse régi gyors hajóját a „tündés bű-berzsenyes csolnak”-jára cserélve evez „naphalálig, hol nem lesz Holnap”.

Azt lehetne mondani, hogy a *Szeretném, ha szeretnének, A minden-titkok versei* idejében (azaz 1910 táján) érkezik el Ady dicsősége, de egyben „kétlelkűsége” zenitjére is; erősen egyszerűsítve, lírájának „forradalmi” és „dekadens” pólusa is itt távolodik el egymástól leginkább. Életműve „statikájában” a kettő ellentmondásos egységet alkot; életműve „dinamikájában” váltakozva (olykor oszcillálva) hol az egyik, hol a másik kerekedik felül. A *Szeretném, ha szeretnének* egyik rendkívül sokatmondó ciklusa szerint „A harcunkat megharcoltuk, „miénk a vár”, s valóban, emlékező kortársak és objektív tünetek tanúsága szerint ekkor már Ady és társai „névtől hangos az ország”, a hónaposok, a Nyugat elit-rangja biztosítva van. Ám ez a zenit mégsem beteljesülés, mégsem diadal. „Nem így jöttem, nem ezt akartam,” mondja ekkortájt *Kezdenek nyakukba venni* című versében, mely — alkalmasint ugyancsak szándékolatlan — nem *A harcunkat megharcoltuk*, hanem az *Egyre hosszabb napok* ciklusba került, s nem tekinthető nézetem szerint holmi duk-duk utózógnének. Értelmezésben a duk-duk affér egyébként is bonyolultabb, mint hinni szokás.

Holott társadalmi költészetének harcos intenzitása mitsem csökkent ebben a korszakban, *A magunk szerelme* kötetben pedig az irodalmi köztudat szerint éppenséggel kulminál, csak éppen funkciója, Ady költészetében elfoglalt helye változik. A *Menekülő élettől a Ki látott engemig* terjedő — ismét csak hozzávetőlegesen körülhatárolható — szakasz lírai alapállása a „küldetés elfogadása”-ként jellemezhető. Ady már lírája kezdetétől fogva hangoztatta, hogy „a harcok kényszerültje”, hogy magyar volta áldozat. 1913 augusztusából való egy nem túlságosan feltűnő, de jelképszerűben rendkívül kifejező verse, a *Lesz más lakodalmom* című. (Boncza Bertának írta.) A talján kisasszony, akihez nem tud eljutni, mert a portáját taposó idegen lovasok miatt „rá kell fanyalodnia a régi haragra”, még ekkor is erről a nem keresett, terhes küldetésről vall. A korábbi kötetekben is váltakoztak ezek a sirámok az olyan gyöngéden vezeklő megtérésekkel, mint *A föl-földobott kő*, mégis, *A minden-titkok versei* után valami hangváltásra figyelünk fel: a költő mintha immár természetesnek, szükségképpeninek, megmászhatatlannak fogadná el a neki rendelt életutat. Egyén és közösség (magyarság) konfliktusa fokozatosan a cél és eszköz dialektikus viszonyává alakul. Úgy tűnik, az volna a természetes, hogy a költő az ember „végső dolgairól” örök problémáiról daloljon; ehelyett harcolni kényszerül a pusztá lehetőségért, hogy kidalolhassa őket. Potenciálisan ez a gondolat

is benne volt már az *Új versekben* is, és végigvonul valamennyi kötetén: *A minden-titkok verseiben* a költő a „cívódó magyar” képében jelenik meg, s kívánná, hogy haljon meg benne a „hun ördögök” békétlensége: „Hadd ne bánjam már, mit csinál a magyar . . . nézzek immár nagyobbakra is.” De mégis bánja, s az „eszköz”, a társadalom, a nemzet boldogulása, a nagy költészet feltétele céljá magasodik. Ez a különben természetes élmény és megismerés mindig a költő nagyságától függően kap drámai feszültséget, válik megrendítővé. *A Margita élni akarban* már tudja, hogy „Nagy ember és nagy nemzet élhet úgy, / Ahogy táncos, szent hőbortja akarja. / S ahogy futnak e menekült sorok, / Úgy buggyan ki szívéből megfacsarva / Magyarság fénye, könnye, tört hite”, s a *Ki látott engem?* olvasója szembesítheti a tölgyek közt valaha nyomorúságában is büszkén égnek meredő iharfát a „békés jobbágyfával”, mely önként fizeti adóját, felismerve, hogy „lázádon teremni nem lehet”. Ugyanebben a kötetben a kényszerű hivatás szépségére is talál már szavakat: „Szép szemben állni ezernyi pokolnak, s kis itthonunkban harcolni ki rendet . . . keresni egy bús kis országnak álmát”, s néhány versnyivel később kezünkben a konklúzió, melyhez már nincs mit hozzátenni: „Jól megüzött magam a sorsom / S mégis a magyar sorsot hordom / S mégis ez átkozott mezők, / Magyar mezők és könnyezők / Magamnál százszor jobban fájnak . . . / És tán lassanként elfelejtem / Sorsom, életem, magam, lelkem, / S hogy a magamé is vagyok / S úgy halok meg, ha meghalok, / Hogy helyettem meg sokan halnak/.” A fenntartás nélküli belenyugvásnak és megnyugvásnak egy ilyen hangulatában írhatta valamivel későbbben *Utolszor még Párisba* c. versét, mely a végzetes 1914-es esztendő első napján jelent meg a Nyugatban. Nem tudhatta (jóllehet Földessy szerint a zseni titokzatos ösztönével sejtette), hogy ez valóban utolsó párizsi útja lenne; mélyebb, személyesebb, a Párizs-élményen túlmutató intuíciót jeleznek ezek a sorok: „Utolszor még csöndben megáldom, / Hogy vagy és hogy nekem is voltál, / S aztán vissza, szívem, vén oltár / Őrizvén örök ifjúságot / Rajta megvidámult kereszttel.” Talán nem téves az az impressziónk, hogy az alázattól mint lírai funkciótól eljutott az alázatig mint emberi magatartásig.

Az egymással felelő hangulatok, gesztusok ezen az alapon alkotnak most magasabb rendű szintézist. A harcát megharcolt költő, a Lédával végsőt viaskodó, szerelmi bonyodalmak között bukdácsoló költő alapattitúdja ebben a fázisban a „menekülő élet”, „télbehulló ember”, „Istenhez hanyatló árnyék”, de érzi, hogy az élet „még valamit tartogat”, hogy „életének apadó ere áradni fog még”. Rendkívül érdekes nyomon követni, mennyire összefügg ez a folyamat azzal a másikkal, mely a közelgő, érzelmi életének zárókövéül rendelt Csinszka-élményt s utolsó, áhítatos, szinte himnikus szerelmi költeményeit érleli. Az időleges ellankadások és nekibuzdulások ritmusának háttére kétségkívül igen szövevényes: szerepet játszik benne a delelőhöz közelgő férfi lelkivilága, merőben egyéni alkata, de bizonyára a megint „fölszánt magyar világ”-nak is része van abban, hogy utolsó, háború előtti kötetében „mintha ifjú volna”, „megint nagy vízekre” bocsátkozik. S ha *A Minden-titkok verseiben* fokozatosan kialakult témaköreit, „motívumrend”-jeit még gondolati művelettel olvasztotta össze egyetlen titokká, melyben minden összefügg mindennel, pályája második felében „cél” és „eszköz” egyre inkább kauzális-teleologikus egységgé ötvöződik. A költő úgyszólván fiziológiailag eggyéválí rendeltetésével.

A fejlődés, melyet jellemeztünk, kimutathatóan megnyilvánul Ady stílusában, formaművészetében is. Az első „nagy” Ady-kötetekben a költő valósággal tobzódik a színes, ötletes metaforákban, szimbólumokban; utólag olybá tűnik, hogy költészetének éppen ez volt a „legérthetőbb”, de mindenképpen a legegységesebb korszaka, talán azért, mert Ady „minden-titkai” itt még világosabban válnak szét jól megkülönböztethető témakörökre. Amikor — éppen *A Minden-titkok versei* idején — a titkok elegyedni kezdenek, Ady lírája monumentálisabb, egyetemesebb kifejezést ölt; nagyobb bonyolultsága itt nem a nagyobb tarkaság, hanem a nagyobb gondolati feszültség származéka, egyszerűbb kifejezésmódja több ambivalenciát tartogat.

Ha végezetül Ady költészetének harmadik, befejező szakaszát *A halottak élentől* származtatjuk (s arról neveztük el), ez nem pusztán kronológiai kényszerűség, nem is szolgálja a történelmi deus ex machinának. Ady váteszi nyilatkozatai — versben és prózában — eléggé bizonyítják, hogy a háborús apokalipszist jó előre emberi és művészi pályafutása hatyúdálának szánta, záróakkordként illesztette lírai életműve struktúrájába. Nem érte váratlanul: jóslatait, előérzeteit igazolta könyörtelenül. Eszmevilága már nemigen gazdagodhatik a háborúval; a fajtájával, a közösséggel való teljes egygyéválás mélyül el benne tragikusan. Egyén és közösség ellentéte nem oldódhatik fel ekkor sem teljesen, hiszen a háborús Magyarországon — különösen kezdetben — Ady és a hozzá hasonlók szigetet alkottak a hisztériás örület tengerében. Az egyén, önmaga jogait ekkor már nem egocentrikus megfontolásból védi, hanem — „túlnézve a rövid ma förtelmeit” — mint „hív tanú tegnapról”, „mag hó alatt”. (A háborús atmoszféra különös, de logikus dialektikája: a Holnap hőse a Tegnap hőisével válik egyértelművé.) Ebben az attitűdben a magyarság legjobbjai egymásra találtak: ami Babitsnál „messze halló némaság”, az Adynál a „várnai tudás”, a „böcsületes szegénylegény” finnyasága, kényessége. S bár „tetőn, ahogy mindig akarta” révedte át a szörnyűket, nem személytelen, hideg megvetéssel tekintett alá a magasból, hanem „fajtája takarója”-ként. Bizonyosnak vélem, hogy Ady *racionalis* hierarchiájában első helyen ekkor is az Ember állt: a „botor”, a „megcsúfolt” ember, az „aljas” ember, de ugyanakkor szépbe-szött hitű ember is, az Isten ígérete, akiért érdemes vigyázni a strázsán, védeni a „véres s ostoba feneségek” ellen. *A halottak élén* költőjének bizonyára ekkor is az Ember volt legfőbb gondja, s a magyar is elsősorban ember voltában. Mégis tagadhatatlan, hogy magyarság-féltése, fajtájával, fajtája történelmi sorsával való szolidaritása, ez a partikuláris gond helyel-közzel túlharsogja, túlsírja a nagy emberi fájdalmat. A magyar líra ősi és természetes hagyománya ez egyébiránt: Vörösmarty forradalom előtti vízióiban „a világ beszél”, de a nemzetre lezúdult katasztrófa első kétségbeesett pillanatában az tör ki belőle, hogy „mi a világ nekem, ha nincs hazám”. Ez a különös tragikum kerekíti életművét egészzé: az, hogy „minden külön összezsibolygott”, hogy Tisza István a tizenkettedik órában érteni kezdi Ady Endre költészetét. „Sebeink megújulhattak százszor / Úgy adta az élet, / Támadtak a magyar sebeknél / Mindig tüzesebb kelevények, / Hamupipőke a magyar kín.” Aki Adyt a magyar határokon túl, különösen közép-európai szomszédnépnek iparkodik bemutatni, meg kell hogy érezze: itt az a tartalmi specifikum, mely a bemutatást, ha nem is kényessé, de mindenképpen nehezzé teszi. Az Ady-líra végső gesztusai mégis áthidalnak minden látszólagos ellentétet. *A Koldus hívések átkában* ezt írta: „Ha az adódott, hogy megérjem / Lakodalom multjának tompa, / Síri és szörnyű csömör-napját, / Nem hiszem, hogy lelkem újjongna. / Nem hiszem, hogy építő vágyam / Hívő lángjával újra égjen, / Egész magyar és ember-voltom / Lángja, égése lesz a szégyen.” Mint kívánta, jelen volt a „koporsószögezésnél”, akkor ment csak, mikor „igazait riadtan érezték egy véres piacban”. Valóban nem volt oka ujjongani, de mindvégig megőrizte az Emberbe vetett bizalmát — az „és mégis” optimizmusa ez, ugyancsak magyar lírai hagyomány. Cseh nyelvű tanulmányomat ezért fejezhettem be *Ifjú szívekben élek* című versének a jövő felé forduló credójával.

L'ÉVOLUTION POÉTIQUE D'ADY VUE PAR DES ÉTRANGERS

Cette communication constitue au fond les prolégomènes à une étude sur Ady en préparation pour des Tchèques. Elle est focalisée sur la poésie lyrique d'Ady, les autres aspects du problème, en premier lieu la vie du poète, ne sont considérés que secondairement, pour apporter des compléments aux points discutés de l'interprétation, sans que pour autant être une étude axée uniquement sur le texte. La poésie lyrique d'Ady est considérée dans son ensemble, comme une structure intégrale avec ses rapports profonds d'une composition déterminée dont les recueils, les cycles et les vers ne sont que des composantes d'une indépendance relative; dans le cadre de celle-ci, la discontinuité s'oppose à la continuité des vers. Certains critères de ceux-ci sont énumérés et illustrés par l'étude. La structure étudiée est celle des „significations” et non des „formes”. L'étude se compose de deux parts, la première est celle de la „statique de la poésie lyrique d'Ady”, la seconde discute „la dynamique”. Le mot statique veut désigner tout ce qui se réfère à l'appréciation de l'oeuvre intégrale achevée du poète, en dessinant pour ainsi dire la carte des ordres de thèmes voisines; dans la part nommée dynamique, l'auteur retrace les étapes de l'évolution du poète. Dans la partie I, „le monde uni, indivise des mystères” est ordonné autour d'une idée maîtresse, d'une position principale, selon laquelle le principe directeur des thèmes du poète est la dialectique des choses „accomplies” et „inaccomplies” (qui ne seront jamais accomplies), dans laquelle la marche des événements s'impose autant qu'elle n'est désirable. Au cours de l'évolution, les rapports mutuels de ces deux pôles changeaient, le poète était ballotté entre ceux-ci comme un „homme à deux convictions”, ne voyant dans l'un que le moyen de l'autre, pour accepter finalement, comme un „Hercule malgré lui”, „un Hercule par la force des choses”, et ayant renoncé à ses buts, la servitude des moyens.

## Thordai János zsoltárainak forrásáról, manierizmusáról

A magyar reformáció három teljes verses psalteriummal ajándékozta meg irodalmunkat. Közülük kettő — a legkorábbi és az időben utolsó — a reformáció legradikálisabb hajtásához, az erdélyi antitrinitárius mozgalomhoz, egy pedig — Szcenzi Molnár Albert *Psalterium Ungaricum*-ja (1607) — a reformáció kálvinista ágához fűződik.

A két antitrinitárius psalterium közül nyomtatásban mind ez ideig csak Thordai János gyűjteménye látott napvilágot a legutóbbi időkben.<sup>1</sup> Ez a tény magában is illusztrálja azokat a nehéz körülményeket, melyek között a két unitárius psalterium keletkezett és évszázadokon át élt kéziratot másolatokban.

Bogáti Fazekas Miklós az 1580-as évek elején készítette el parafrázisait. Röviddel azután, hogy Erdélyben a vallási újításokat megakadályozni, a katolikus vallást megerősíteni törekvő Báthori-ház drasztikus lépésekre szánta el magát az antitrinitáriusokkal szemben.

Mikor Thordai János 1627-ben megírta a maga verses psalteriumát, már nem a katolikus restaurációs törekvések fenyegették az unitáriusokat, hanem a kálvinista ortodoxia és a református fejedelmek tettek meg mindent, hogy visszaszorítsák, elnyomják a háromságtagadók újításra hajlamos felekezetét, melynek soraiban húzták meg magukat a „zsidó hitet és rítusokat követő, Isten ellen káromlást szoló hitújítók”,<sup>2</sup> a szombatosok. Krisztus nem imádásáért azonban az antitrinitáriusokat is zsidózóknak tekintették, a szombatosok üldözése őket is sújtotta.<sup>3</sup>

A kolozsvári Unitárius Kollégium tanára feltehetőleg éppen azért írta meg negyvenegynéhány évvel a Bogáti-féle gyűjtemény után a maga psalteriumát, hogy olyan énekeket adjon a hívők kezébe, melyeket nem lehet a zsidózás vádjával illetni.

Bogáti zsoltárait ugyanis határozott és erős zsidó szemlélet jellemzi. Parafrázisai a zsidó történelem egy adott helyzetéből folyó mondanivaló hordozói. Csaknem minden énekhez keretet szerkesztett, ahol nemcsak a zsoltárokból található történeti motívumokat tolmácsolta, egészítette ki körültekintő figyelemmel, hanem nemegyszer azt is megmagyarázta, milyen szerepet tölthettek be az egyes darabok a héber szertartásban. Isten választott népének magasztalását, iránta érzett rajongását átdolgozásaiba többször vitte bele olyankor is, amikor az eredetiből az ilyen mozzanatok hiányoztak. Ez lehet a magyarázata annak, hogy bár Bogáti zsoltárait az unitáriusok is énekelték, bizonyos idő múlva a szombatosok sajátították ki, legalábbis psalteriumának ránk maradt régi másolatai mind szombatos eredetű kódexek.<sup>4</sup>

Thordai zsoltárai nem tükröznek héber gondolatvilágot. Ő a zsidó történeti vonatkozásokat a minimumra csökkentette, illetőleg teljesen kiszűrte. A történeti tárgyú psalmusokban felbukkan ugyan Mózes, Áron, Jákob, József neve, az Egyiptomból való menekülés, a pusztai vándorlás néhány mozzanata, szó esik az Úrnak a zsidó néppel tett szövetségéről, de ezek az elemek csak csekély töredékei az eredeti zsoltárok történeti mozzanatainak, melyek Thordainál sokszor teljesen hiányoznak. A 136. zsoltárban pl. az Egyiptomból való kivonulásról, a pusztai vándorlásról és a hongfoglalás küzdelmeiről szóló 10–22. verseket mindössze 3 strófában tömöríti, akkor, amikor egy-egy vers mondanivalóját általában egy-egy strófában tolmácsolja.<sup>5</sup> Dáviddal kapcsolatosan nem beszél pl. megnevezett személyekről: Saulról, Absolonról, a király udvaráról, embereiről, hanem általánosságban üldözőkről, ellenségről;

<sup>1</sup> Régi Magyar Költők Tára XVII. század 4. Bp., 1967. Sajtó alá rendezte STOLL BÉLA és VARGA IMRE.

<sup>2</sup> Így említi a szombatosokat az 1610-i besztercei országgyűlés ellenük hozott végzése (EOE. VI. 170.)

<sup>3</sup> Vö. VARGA IMRE: Fejezet a 17. századi polgári irodalom történetéből. (Felvinczi György) ItK 1960. 52–4.

<sup>4</sup> Szenterszébeti Bogáti-k. (1607–8); Péchi Simon ék.-e (1604); Jancsó-k. (1615–8); Kissolymossi Mátéfi János-ék. (1616–1633); Mátéfi János-k. (1620–1634).

<sup>5</sup> Nagy mennyiségű földrajzi és személynevet hagy el a 68., 108. zsoltárban is.

nem Áron, Izrael népét biztatja, hogy bízzék az Úrban (115,9—10), hanem általánosságban mondja: „Az Istenben legyen csak mű nekünk hűtünk” (25. sor); az Úrnak nem Júda és Sion leányai örvendeznek (97,8), hanem „az Úr népe” (31. sor), s így tovább.

Thordai parafrázisai nem az eredeti psalmusok szöveghű fordításai. Az elhagyások, a zsidó történeti vonatkozások kiszűrése, a betoldások, bizonyos mérvű nemzeti és társadalmi elem bevittele azt a célt szolgálták, hogy a zoltárokat közelebb hozza a kor emberéhez, hogy azok támadási felület szolgáltatása nélkül fejezzenek ki közösségi és személyes érzéseket (vallásosság, hálaadás, könyörgés, panasz, hazafias keserv, az „igaz hit” miatt való üldözés fájdalom, bűnbánat stb.). Létrejööttük a XVII. század eleji történeti helyzet magyarázza, az antitrinitárianizmus korabeli erdélyi állapota. Többek között ez is megerősíti azt a fel-tételezést, hogy a psalterium forrását nem külföldi, hanem hazai előzményekben kell keresnünk.

Thordai sehol sem tett említést arról, milyen forrásból dolgozott. Egyetlen alkalommal, az 54. zoltár élén álló nótautalásban hivatkozott idegen szövegutalással lengyel dallamra — Kochanowski 70. zoltárára —, de csak a versformát vette át, a szöveget nem.<sup>6</sup> Valamennyi többi versformája magyar, a XVI—XVII. században egyházi éneklésben használt dallam-minta. Amint erre Stoll Béla utalt<sup>7</sup>, ha valamilyen idegen nyelvű verses feldolgozást ültetett volna át magyarra, bizonyára átvette volna a zoltárok versformáját is, mint ahogy ezt pl. Szenczi is cselekedte.

Az idegen nyelvből való átdolgozás feltételezését cáfolják azok a nyelvi, kifejezésbeli egyezések, melyek Thordai énekei és a zoltároknak régebbi magyar nyelvű prózai fordításai<sup>8</sup> között megállapíthatók, illetőleg Thordait Bogáti és Szenczi verses psalteriumához fűzik. A szövegegyezések, kifejezésbeli és képi megfelelések nemcsak egyes fordulatokra, szókapcsolatokra terjednek ki, hanem hosszabb mondatzszakaszokra, néha egész mondatokra.

Annak eldöntése azonban, hogy Thordai közvetlenül melyik zoltárfordítást használta, igen nehéz. Károlyi ugyanis a zoltárok fordításában támaszkodott az elődök munkájára, legnagyobb mértékben Heltai zoltáraitra. Közöttük tehát szövegegyezéseket találunk. Nagyon nehéz megállapítanunk, hogy az egyező részeket Thordai Heltaitól vette-e át vagy Károlyitól. Némelykor Heltai szövegéhez, máskor Károlyiéhoz látszik közelebb állani. Ugyanakkor több fordulata, kifejezése Szenczinél is megtalálható. Köztük olyanok, melyek egybeesnek Szenczinél is Heltaival és Károlyival, de olyanok is, melyek csak Thordai és Szenczi között állnak fenn. Vannak viszont Thordainak olyan szavai, fordulatai, melyek arra mutatnak, hogy ha nem is állott előtte és nem használta Bogáti forrásként, zoltárai egy részére fejből emlékezett, kifejezései a fülébe csengtek. Legalábbis a párhuzamos helyek jó részét természetesebb ennek, mintsem véletlen egybeesésnek tekintünk.

A szövegszerű egyezések, nyelvi megfelelések szemléltetésére az alábbiakban példákat idézünk néhány zoltárból. Először két olyan psalmusból, melyeknek bibliai szövegét Thordai szövegileg hűen tolmácsolta, a 79. és 86. zoltárból. Az egybevetés megkönnyítéseért Heltai és Károlyi szövegének egy részét a jegyzetben idézzük.<sup>9</sup>

Az 1. versnek megfelelő sorokban:

*Ur Isten a te örökségedben pogánok rohantak,  
A te templomod szép eszköziben gazdag sákmányt hántak . . .*

Thordai a *bejöttek* állítmányt cserélte ki a *rohantakkal*; a második sornak eltérése abból következett, hogy a *Jeruzsálem* elhagyásával kiszűrte a zoltárból a zsidó elemet.

<sup>6</sup> Vö. PAPP GÉZA: Thordai János lengyel dallammintája. ItK 1966. 208—10.

<sup>7</sup> RMKT XVII. sz. 4. köt. (Thordai zoltárainak bevezető jegyzetében.)

<sup>8</sup> Vizsgálatainkban Heltai Gáspár: Zoltárok (Kolozsvár 1560) és Károlyi Gáspár: Szent Bibliájának (Vizsoly, 1590) szövegeire terjedtünk ki.

<sup>9</sup> A 79. zoltár 1—4 versei, melyek Thordainál az 1—5 versszakoknak felelnek meg:

Heltainál: 1. Ur Isten: A pogánoc bejöttec à te örökségödbe, Megförtöszöttéc à te szent templomodot: Es Ierusalemet kö omlasa töttéc.

2. A te szolgaidnac holttesteket eledelül vöttöttéc az egi madaraknac: à te szentidnec hussát à földi vadaknac.

3. Kiontottác az ő véreket Ierusalem környül mint az vizet: Es nintsen ki eltemesse.

4. Szidalommá löttünc mi szomszédinknac: meuetség és chuffolassa à mi környülünc valóknac.

Károlyinál: 1. Isten be jöttéc az pogányoc az te örökségedbe: meg ferteztetéc az te szent templomodot, és Ierusalemet rakásra rontottác.

2. Az te szolgaidnac holt testeket vetettéc eledelül az egi madaraknac: és az kiket te kegyelmesen szeretz, azoknac testeket az kegyetlen vadaknac.

3. Ki ontottác az ő véreket mint az vizet Ierusalem környül: és nem völt ki el temetné (azokat).

4. Löttünc szidalom az mi szomszédáginknac, neuetség és czufolás azoknac kic környölünc vadnac.

A 2. strófa:

Le ronták a te városod falát, és népét meg ölék,  
Szent neved a kik hiven tisztelék, azokat el törlék —

az 1. vers gondolatainak az ismétlése, az ellenség pusztításának festése, Thordai betoldása.

A 3. versszak:

Az te szolgálid holt testek adák égi madaraknak,  
És a te szentid holt tetemeket a fene vadaknak.

Az 1. sorban állítmánycsere történt, *adák* került a *vetették* helyébe; a 2. sor közelebb áll Heltaihoz, mivel őt követi a *szentid* átvételével, amíg ezt Károlyi egy teljes mondatral magyarázza: „az kiket te kegyelmesen szeretsz, azoknak testeket . . .”. Viszont a vadak előtti *fene* jelző közelebb áll Károlyi *kegyetlenéhez*, mint Heltai *földije*, mely azonban a héber szövegnek hívebb fordítása.

A 4. versszak:

Ki önték széllyel mint a bö vizet mind az ő véreket,  
Nem találhaték, ki el temetné az ő holt testeket.

Eltekintve a *Jeruzsálem* ismételt mellőzésétől, Thordai lényegében a Biblia szövegét szedte verse. Heltainak a vers második részében található jelen ideje helyett azonban Károlyi múlt idejét követte, ami hívebb az eredetihez.

Az 5. strófa:

Az kik még élünk mi szomszédinknak csak szidalmi vagyunk,  
Nyavalyánk után környül valóknak csuf beszédet hagyunk.

Thordai a múlt időben álló állítmány helyett jelen időt használ. A *környülünk valóknak* átvétele miatt egy kicsit közelebb kerül Heltaihoz. (Károlynál ugyanis „Kik környülünk vannak” — *verbum finitum* áll *participium* helyett.) A *szomszédinknak* is Heltainál olvasható Károlyi *szomszédáságinknak*-jával szemben.

A további tíz versszakban, a 17. sor: „Kérünk Ur Isten, régi sok *bününk* eszedbe ne jusson” inkább Károlyira („Ne emlékezzél meg mi ellenőnc az elebbi *bűneinkről*”), mint Heltaira („Ne emlékezzél meg a mi elein való *hamissagonkrol*”), a 21. sor („*Hogy ne mondgyák azt a pogány népek*: Hol vagyon Istenünk”), viszont inkább Heltaira („*Hogy ne mondgyák a pogánoc*: Hol immár az ő Istenec”), mint Károlyira (*Miért mondanác az pogány népec*: h) vagyon az ő Istenec”) támaszkodik.

A 79. zsoltnak sem Bogáti, sem Szenczi énekével nincsen olyan szövegszerű egyezése, mely említést érdemelne.

Szövegileg hű tolmácsolás a 86. zsoltnak is.<sup>10</sup>

Az 1. strófában:

Hajts le Ur Isten a te füleidet, hallgass meg engemet,  
Tekints meg szegény szolgáltnak keserves igyemet —

nincs megjegyezni valónk, bár a *Hajts le* Károlyira mutat inkább.

A 2. vsz.:

Őrizd meg az én ártatlan fejem, halálba ne essem,  
Tarts meg engem, hogy reménségemet csak te benned vessem.

<sup>10</sup> Thordai 1–5 strófájának megfelelő 1–6 versek:

Heltainál: 1. Hayts ide Wram, a te füledet, es halgas meg engemet, mert nyomorult es szegény vagyok én.  
2. Őrizd meg az én lelkemet, mert arttattlan vagyok: én Istenem, te tarts meg a te szolgálodat, ki te benned vettötte reménségét.

3. Könyörüly raytam Wram, mert nap estic te hozzád kiáltoc.

4. Vidamitsad a te szolgáltnac lelkét mert Te hozzád fohászokdic az én lelkem.

5. Mert Wram jó es kegyelmes vagy te: es igen jól tész azzockal, kic tégedet segítségül hinac.

6. Erts meg Wram ez én imadságomat: es figyelmezel az én könyörgésemnec szauára.

Károlynál: 1. Hayts le Wram az te füledet, halgas meg engemet, Mert nyomorult és szegény vagyok én.

2. Tarts meg az én életemet, mert te szented vagyok, tarts meg én Istenem az te benned bizó szolgálodat.

3. Könyörüly én raytam Wram: Mert te hozzád kiáltoc minden napon.

4. Vidamits meg az te szolgáltnac lelkét, mert az én lelkemet csak te hozzád emelem fel.

5. Mert te Wram jó vagy és kegyelmes: és soc irgalmasságú azokhoz kic téged segítségül hijác.

6. Figyelmezzél Wram az én könyörgésemre, és halgasd meg az én könyörgésimnec beszédét.

szövege Heltaira támaszkodik inkább, tőle való az intonálás: *Őrizd meg az én . . .*, nála található meg az *ártatlan* jelző és a *remétségemet csak te benned vessem* kifejezés.

A 3. strófa:

*Könyörülj rajtam, Uram, mindennap mert hozzád ohajtok,  
Keserves szível, könyvező szemmel látod, mint sohajtok —*

*mindennap* szava Károlyinál van meg. De Szenczi Albert is használja: „Hozzád minden nap ohaytoc” és ez az egész sor megtalálható Thordainál. Mintha Szenczi inspirálta volna tehát az *ohajtok-sóhajtok* rímpárt.

A 4. vsz.:

*Lám igen kegyes és nagy irgalmu kegyelmes Isten vagy,  
Azokhoz a kik hozzád kiáltnak, irgalmasságod nagy —*

második sorának *irgalmasság* szava viszont hiányzik Heltainál, de megtalálható Károlyinál. Megvan Szenczinél is, mégpedig ugyanolyan helyzetben, mint az előbbi esetben: „Az te irgalmasságod nagy”. Feltehetőleg tőle származik tehát a *nagy-vagy* rímpár ötlete.

Az 5. strófa:

*Hallgasd meg azért könyörgésemet, s érts meg kérésemet,  
Lám, nem utáldad esemmi veszélyben esedezésemet*

első sorának két kérése közül az első: *hallgasd meg* Károlyinál, a második: *érts meg* Heltainál fordul elő. Ugyanakkor megint érezhető Szenczi zsolttárának inspiráló hatása:

*Halgasd meg azért kérésem,  
És nézd meg esedezésem.*

A továbbiakban a zsolttár 11. sora: „*Nincsen te hozzád hasonló Isten, senki nem ér veled*” Heltainál („*ninchen te hozzád hasonlatos . . .*”), a 8. vsz. második sora: „*Csak egyedül vagy hatalmas Isten*” kifejezése szintén Heltainál („*te chac egyedül vagy Isten*”) olvasható, a 10. strófa is („*Uram én rollad teljes szívemből igaz vallást tézek - És mind örökké a te szent neved dütsöitő lések*”) inkább Heltaira („*Tégedet dichirlec Wram én Istenem töllyes szüuemből: es tisztelem à te neuedet mind öröcké*”), meg vissza, mint Károlyira („*Tiztellec tégedet Wram Isten tellyes szüuem szerint: és diczöitem az te neuedet öröcké*”). A 26. sor („*Késén haragszol, hamar könyörülsz, igaz mondo Ur vagy*”) *igazmondója* Heltainál van meg, a *késén haragszol*-hoz azonban Károlyi „*haylando vagy az kegyelemre*” közelebb áll, mint Heltai *tűrő* szava. Ez utóbbi kifejezésnek Bogátinál „*haragra késő uagi*”, Szenczinél: „*Haragra késedelmes*” felel meg, a szó használatának ötletét ők is adhatták. Thordai 29–30. sora („*Ez te szolgálának adgy erőt, kinek nyavalyáját érted — Az te én hozzám való kedvedről mutass bizonyos jelt*”) megint Károlyira („*adgyad az te erödet az te szolgálának*”) — „*esmértesd . . . az te hozzám való jó akaratodat*”) emlékeztet jobban, mint Heltaira („*à te eröddel erössitsed à te szolgálát*”) — „*tegy chodat én raytam az én iómra*”).

Természetes, hogy amikor Thordai szövegileg nem tolmácsolja hiven az eredeti zsolttárt, parafrázisai kevesebb párhuzamot mutatnak Heltai és Károlyi prózai fordításaiival. Ugyanakkor több a Bogátira vagy Szenczire (néha mindkettőjükre) emlékeztető hang.

A 84. zsolttár 1. vsz.-a pl. messzire került mind Heltaitól, mind Károlyitól, de hangütése, intonálása igen közel áll Szencziéhez.<sup>11</sup> Több versszakban itt is vannak olyan szavak, kifejezések, melyeket Heltainál is, Károlyinál, vagy legalább egyiküknél megtalálunk.<sup>12</sup> Egy adott szöveget lehet több fordítónak is azonos szavakkal, kifejezésekkel visszaadni. Az egyezések, megfelelések ugyanannak a héber szövegnek a tolmácsolásából folynak, és lehetnek véletlenek vagy még inkább: szükségszerűek. Heltainál és Károlyinál azonban a fecske és a veréb fészket *talál* magának, „*mellyben helyhezesse az ő fiait*”, a Jeruzsálemben zarándokló hívek *kutat ásnak* (Károlyinál: „*eső viznek*”). Ha ugyanez a passzus Bogátinál: „*feczke házat rak, hol apro*

<sup>11</sup> Thordai: Tellyes *gyönyörüséggel*  
Rakva lelki nagy örömmel  
A seregek Istenének háza  
Szenczi: Oh *seregeknek Istene,*  
Melly *kedves gyönyörüsége*

<sup>12</sup> A Thordainál található szavak, szókapcsolatok, melyek egyeznek a prózai zsolttárokkal: *oda kívánkozom; boldogok azok ott laknak valakik; fecskeis, Fészket rak még a verébis; boldogok, A kik a te templomodban laknak; fel menvén . . . Kutat ásván, abban vizet lelnek; Mert jobb ott sok ezer napnál egy nap; az Ur háza küszöbín; Uram seregek ura*

madárnak fiat *kölni* hadnak”, Szenczinél: „honnyában *költ* az fecske” megfogalmazásban olvasható, akkor Thordai soraira:

Ime ott a fecskeis,  
Fészket *rak* még a verébis  
Melyben szépen félelemnélkül *költ* —

feltehetőleg nem a biblia szövege hatott (itt valóban házat *találnak*, hová fiaikat *helyezik*!), hanem a verses zoltár szövegére való visszaemlékezés. Így emlékezhetett Bogáti szavaira: „*kutakat ásnak*, holot *meg telepednek*”, mikor ezeket a sorokat megszerkesztette:

Nagy sereggel fel mennek,  
- Az utban *megh telepednek*,  
*Kutat ásván* abban vizet lelnek.

A szövegileg hűen átültetett fordítások és a szabadabb tolmácsolások közt kb. a középuton áll a 2. zoltár parafrázisa. Az eredeti gondolatmenethez simulva Thordai számos gondolatritmust vitt az énekbe. Szövegszerűleg a kifejezések egy része itt is megtalálható az előzményekben, a prózai és verses átültetésekben.

Az 1. vsz. *pogányait* emlegeti Heltai, Bogáti, Szenczi, de terveik céltalanságáról csak Károlyi, Szenczi beszél. A *fene* vadhoz való hasonlításuk viszont feltehetőleg Heltaitól származik, a pogányok ugyanis őnála *fennélködnek*.

A 2. strófában említett királyok Károlynál csak összegyűlnek és tanácsot tartanak az úr ellen, Bogátinál fenyegetnek, Szenczinél Dávidra (= Krisztusra) támadnak. Thordainál *felkeltek*. Ehhez legközelebb Heltai *feltámadnac*-ja áll.

A 10. sor „*kötele*t szaggassuk el” kifejezése közös, de az igát Heltai *veti el*, Thordai *veti le*, Károlyi, Bogáti *lerázza*, Szenczi *eltrontja*.

A rövid 4. versből (Heltai: „A ki mennyekbe lakic, meg meueti: Es az Wr meg chuffollya öket”) Thordai 8 sort csinált, benne természetesen szerepel az eredeti vers minden szava

A 17–18. sor:

Meg riasztja őket nagy haragjában,  
Kemény szót szól ellenek busultában

elemei közül a *harag*, *busulás* (Heltainál: indulat) megvan Károlynál. Szenczinél megtaláljuk a *megriasztja*-t (ennek megfelelője Heltainál: megháborítja, Károlynál: meg röttenti). A *kemény* szó Szenczinél *kemény beszéd* változatban, Heltainál *kemény indulat* formában jön elő.

A felhozott példák talán eléggé mutatják, milyen nehéz Thordai közvetlen forrásáról beszélni. De hogy idegen verses psalteriumból nem dolgozhatott, ezt az idézett példák kétségtelenné teszik. Legtöbbet Heltaitól, illetőleg a belőle sokat merítő Károlyitól vett át,<sup>13</sup> de hatott rá Bogáti és Szenczi is.

<sup>13</sup> Hogy néha hosszabb mondatszakaszokat, fél sorokat szóról-szóra átemelt a zoltárok prózai fordításából az 1–100 zoltárokra vonatkozólag az alábbi szövegegyezésekkel bizonyítjuk. (A prózai szöveg idézésekor Károlyit adjuk.)

16. zoltár 41. sor: Mert a koporsóban nem hagyod lelkemet

Kár. 16,10. „Mert nem hagyod az én lelkemet az koporsóban”

17. zs. 21. sor: Az te szárnyad alatt oltalmaz engem

Kár. 17,6. „oltalmaz meg engemet az te szárnyaidnac árnyéka alatt.”

18. zs. 57. sor: Az Isten övedzett fel engem erővel

Kár. 18,32. „Az Isten övedzett fel engemet erővel”

Uo. 89–90. sor: ... az pogánok között, Uram, téged dicsérek // Az te nagy nevednek mind ez világ előtt tiszta szüvel éneklek

Kár. 18,49. „diczérec tégedet Wram az pogányoc között, és az te neuednec éneklec”

22. zs. 16–17. sor: A m'atyáink benned biztak // Biztak és meg szabadultak

Kár. 22,4. „Az mi Atyainc te benned biztanac, biztanac és meg szabadítottad öket.”

26. zs. 1. sor: Itélj meg, Uram, engemet

Kár. 26,1. „Itélly meg engemet Wram”

30. zs. 12–13. sor: A koporsóból lelkemet // Vissza hozád s életemet

Kár. 30,3. „Wram ki hoztad az koporsóból az én lelkemet, meg eluenuítottel”

37. zs. 37. sor: Tanácsot tart a hűten (= hitetlen) az igaz ellen

Kár. 37,12. „Tanacsot tart az hitetlen az igaz ellen”

38. zs. 1. sor: Uram engem busultodban / ne fedj ...

Kár. 38, 1. „Wram ne fedgy meg engemet az te busulásodban”

41. zs. 29. sor: Ellenem suttnognak és gonoszt gondolnak

Kár. 41,7. „én ellenem susognak, és én ellenem gonoszt gondolnac”

59. zs. 1. sor: Szabadíts meg Ur Isten sok ellenségimtől.

Kár. 59,1. „Szabadíts meg engemet az én ellenségimtől én Istenem”

61. zs. 1. sor: Tellyességgel Istenben nyugszik lelkem.

Kár. 61,1. „Czac az Istenben nyugoszic az én lelkem”

69. zs. 1. sor: Tarts meg Ur Isten engemet / Mert

Kár. 69,1. „Tarts meg engemet Isten, mert ...”

Hogy Bogátit használta, többek közt az is mutatja, mintegy<sup>14</sup> 20 zsoltárának dallam-utalása szerint több ízben versformát, strófaszervezetet vett át tőle. Ezen túlmenően, amint erre már eddig is hivatkoztunk, egyező kifejezések, azonos fordulatok és képek találhatók közöttük olyan esetekben, amikor a megfelelések csak kettőjük közt állnak fenn, közösen eltérve Heltaitól, Károlyitól, Szenczitől. Illusztrálásukra még néhány esetet bemutatunk.

A 73. zsoltár 65—66. sorában Thordai így énekel:

Hasznos igen az *Istennel jární,*  
Igaz hűttel *mindent tőle várni.*

Az *Istennel jární, mindent tőle várni* csak Bogátinál olvasható ugyanennek a zsoltárnak a befejező részében:

Mint egi barátommal, *Istenemmel iartam,*  
Azert *tőle uarok minden iot és uartam.*

A 74. zsoltárban a jeruzsálemi templomban az ellenség mindenhol *ordít*, náluk kettőjüknél: *kiáltozik* (Thordainál a 6., Bogátinál az 5. vsz.-ban).<sup>15</sup> A 77. zsoltár imádkozója kezét kiterjeszti (Szenczinél: feltartja), náluk:

Könyves szemmel *két kezem fel emelem* (Thordainál 4. sor),  
*Ket kezem emelue* te hozad ohaitok (Bogátinál 6. sor)

Thordainál többször is előfordul ez a fohász: „*hogy épüljön szegény hazánk*”. Megtaláljuk Bogátinál a 80. zsoltár befejező részében:

Seregek *Vra*, immar *terj hozzank,*  
Bününket *boczasd meg, eppüliön hazank.*

A 104. zsoltárban csak kettőjüknél fordul elő, hogy az emberek *életet keresnek* (= dolgoznak), hogy Isten *abrákot* ad, mert megnyitja *markát*. A 106. zsoltárban a zsidók magukat Baal Peorhoz adják, náluk:

*Szivők ismét* álnokul undok *bálványhoz* csatlák (Thordainál 55. sor),  
*Esmet az baluanhoz* ő magokat köték (Bogátinál 89. sor).

Szinte azonos szavakkal festik a 107. zsoltárban a viharzó tengeren hanyódó hajósokat 3 egymást követő strófán át. Thordainál (15—17. vsz.):

*Ugy tetszik, hogy az nagy habok vélek az eget ütik . . .*  
Nints semmi észak, mint a *rézsegek* tántorog inok, *szédeleg fejek és reszket a testek . . .*  
Le csendesíti a nagy *szélvészet*, a tornyos *habot le szállítja . . .*

Bogátinál (15—18. vsz.):

Meg bomol az tenger, *az habok* fel kelnek, *ugi tecik, hogi* az magas *egehet ütik . . .*  
Ezen mind el halnak, minden *testek rezket*, minden fele kapnak es bolondulnak,  
Mint im az *rezegek* ugian *szedelegnek*, talpokon sem alhatnak . . .  
Az Vr *raik* tekint, *haboknak* paranczol, *szallittia az szelueszet . . .*

A fentiekhez hasonló példák számát, melyeket 6 zsoltárból emeltünk ki, még számos mással lehetne megtoldani. Közük olyanokkal, melyek változatlanul vagy csekély változattal Szenczinél is megtalálhatók, amikor is nehéz eldönteni, Bogáti vagy Szenczi inspirálta-e Thordait — noha ezek az esetek is végső fokon lehetnek Thordai saját invenciói.

71. zs. 19. sor: Siess hozzám Ur Isten, te vagy mert csak segítöm, / Szabadíts meg

Kár. 71,5. „Isten siess én hozzám, én segedelmem és szabadítom”

79. zs. 6. sor: Önts nagy haragod a pogány népre, a mely téged nem fél

Kár. 79,6: „Önts ki az te haragodat az pogány népekre, kic tégedet nem esmérne”

80. zs. 55. sor: Térj meg seregek Istene

Kár. 80,14. „Seregeknek Istene téry meg kérlec”

86. zs. 1. sor: Hajts le Ur Isten a te füledet, hallgas meg engemet

Kár. 86,1. „Hayts le Wram az te füledet, halgas meg engemet”

86. zs. 5. sor: Könyörülj rajtam Uram, mindennap mert hozzád óhajtok

Kár. 86,3. „Könyörülj én raytam Wram: Mert te hozzád kiáltoc minden napon”

86. zs. 20. sor: És mind örökké a te szent neved dűcsöítő lészek

Kár. 86,12. „és diczőitem az te neuedet örökké.”

<sup>14</sup> A Thordai-zsoltárokat tartalmazó kéziratokban ránk maradt nótautalások nem mind származnak kétségtelenül Thordaitól.

<sup>15</sup> Ugyanitt 2 versszakkal arrébb csak náluk találkozunk a *csattog* igével.

A 86. és 84. zsolttárral kapcsolatosan láthattuk, hogy Szenczi sorai, rímei felbukkannak Thordainál. A 136. zsolttárban is egészen Szenczi

*Diczerjétec az Urat,  
Mert ő jo kedvet mutat . . .*

intonálásának hangulatát kelti Thordai átültetése:

*Dicsérjétek az Urat,  
Mert ő ad minden jókat,  
Örök irgalmat mutat . . .*

A 124. zsolttárban valószínűleg Szenczi *vala* ("Az nagy ár viz reánc rohan *vala*") rímje sugallta Thordait, hogy a 3. vsz.-ban a zsolttár feltételes módját megváltoztassa, és az egyebütt olvasható *volna* helyett *ő* is ezzel éljen:

*Árviz erejek *vala*,  
Szintén el nyelnek *vala* . . .*

Valószínűleg reá kell visszavezetnünk a 130. zs. 28. sorának („Inkább hogy nem a strása az virrattát”) *virratta* szavát, mely egyebütt 'hajnal', 'reggel' formában szerepel, csak Szenczi írja:

*Mint az verraszto éyjel  
Az virrattát várja.*

Szenczi Molnár Albert versformáinak gazdagságával is ihlető hatást gyakorolhatott Thordaira. Feltehetőleg az ő példája lebegett előtte, amikor aránylag sokféle „nótát”, 39 versformát, köztük 8—12 sorból álló komplikált strofaszerkezeteket vett át a magyar énekköltészet hagyományos dallamtárból, és ezekben, mint ahogyan Szenczi is tette, bonyolult rímkepeket alkalmazott.<sup>16</sup> Ugyan Thordainak csak egyetlen éneke, a 147. zsolttár megy vissza — közvetve Szenczi 23. zsolttárának dallamára, versformájára, de valószínűleg Szenczi fejlett versechnikája ösztönözte, hogy modernebb ritmusú, változatosabb, dallamosabb verselésű énekeket szerkesszen, tartalmukban és formájukban egyaránt modernebb zsolttárokhoz hozzon létre Bogáti psalmusainál.

A tartalmi korszerűsítést elsősorban a zsidó szellem kiszűrése jelentette. Formai újításait, kifejező eszközeinek újszerűségét pedig zsolttárainak azok a stíluszajátosságai és Thordai verselő eljárásának azok a vonásai mutatják, melyek őt az újsztoikus írók irodalmi stílusirányzatának, a manierizmusnak legjellegzetesebb képviselőjévé teszik a XVII. század eleji magyar költészetben.

Klaniczay Tibor mutatott rá egyik tanulmányában azokra az összefüggésekre, melyek a későreneszánsz ideológiai irányzatát, az újsztoicizmust és írónak stílusteremtéseit, a manierizmust jellemzik.<sup>17</sup> Ez az írói csoport nálunk elsősorban nemesi és főnemesi körökből verbuválódott, de mind a sztoikus ideológia, mind a vele együtt jelentkező manierista stílus túlterjedt az osztályhatárokon. Voltak képviselői a polgárságban is, legszámosabban éppen az antitrinitárius körökben, a kolozsvári polgárok, értelmiségiek között. Ebben a környezetben nevelődött és működött Thordai János is, Epiktétosz *Encheiridion*-jának magyar fordítója.<sup>18</sup>

Thordainak egy 1632-ben sajtó alá rendezett antitrinitárius munka elé írt előszavában ugyanazok a distinkciók tűnnek fel, melyekről az *Encheiridion*-ban van szó: a belső és a külső javak kategóriái. A belső jók: „az itélet, az eszesség és az isteni dolgokban való bölcsesség”. A külső jók: „az emberek előtt való kedvesség, az böcsület, az tisztesség és a méltóság”. Csak e kettő birtokában lehet az ember „mind a külső törvényekben, s mind az Istennek törvényében” „értelmes és szentül okos minden hiveknek hasznára”.<sup>19</sup>

Míg a kiadványnak az előszavában az epiktétoszi tanítás, bizonyos mértékben a sztoa tartalmi jegyeivel találkozunk, az utána álló *Könyörgések* bizonyos mértékben annak formai jegyeit, a manierista stílus sajátosságait mutatják. Bár a rövid lélegzetű imádságok mondatai tartalmilag nem komplikáltak, szerkezetileg is jól áttekinthetők, mégis akad bennük néhány manierista stíluszajátság: többszörös alá- és mellérendelés, érzéki hatás keltésére törekvő kifejezés („erőtlenységünkben megvastagítottál”, „az rothadó test hivságos kívánsága”), komp-

<sup>16</sup> Vö. a 22, 37, 42, 46, 54, 57, 59, 69, 97, 113, 124, 127, 136. zsolttárok változatosan rímelő, különböző szótagszámú sorokból álló strofáit. — Heterometrikus sorokból álló strofákat találunk 54 zsolttárban.

<sup>17</sup> A magyar későreneszánsz problémái. Reneszánsz és barokk. Bp., 1961. 333—4.

<sup>18</sup> KESERŰ BALINT: Epiktétosz magyarul — a XVII. század elején. Acta Hist. Litt. Hung. Szeged, 1963. tom. III. — Uő.: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. Acta Hist. Litt. Hung. Szeged, 1966. tom. VI.

<sup>19</sup> Thoroczkai Máténak: Az Keresztyeni Üdvességes Tudománnak a' Régi és Uy Testamentom szerint egyben summáltatott értelme (Kolozsvár 1632. — RMK I, 623.) elé írt előszóból. — Vö. KESERŰ BALINT: i. m. Acta Hist. Litt. Hung. Szeged, tom. VI. 21.

likált jelzős bővítmény („az te vigasztaló, bátorító és minden igazságra vezérlő szent lelked”), egynemű bővítmények halmaza, stb.<sup>20</sup>

\* Bizonyos, hogy Thordai nem azért ültette át a zsoltárokat magyar nyelvre, mert azok tanításai nagyrészt egybeestek az általa nagyra értékelt sztoa etikájának erkölcsi szabályaival, legalábbis azok egy részének voltak keresztény pandanjai. A zsoltárparafrázisok — az eredeti zsoltárok szellemének megfelelően — kevése értékelik e világ javait, a gazdagságot; ezeknek, a világi dicsőségnek megvetésére biztatnak, az élet rövidségére, a biztos halál bizonytalan órájára, a világi dolgok állhatatlanságára figyelmeztetnek. Kifakadnak a kevélykedők, a csalárdak ellen, istenes életre, jócselekedetekre, a szegények és elesettek iránti irgalmasságra tanítanak. Olyan erényekre, melyek összhangban állnak a sztoikus életelvekkel. Thordai szívesen elidőzik a tanítózsoltárok gondolatainál, azokat továbbfűzve több újjal toldja meg őket, új versszakokkal bővíti az eredeti szöveget. A 39. zsoltár általa betoldott 8—9. strófájában a földi javak bizonytalanságát így fejezi ki: „a szerencse két kézzel földhöz csap”. A 49. zsoltár betoldott versszakjaiban ilyen gondolatokat olvashatunk:

Mindent bölcsen tanítok, mit ítéljen jónak,  
Meg mondom a bölcsesség útára mint jutnak,  
Világ meg utalása kezdeti ez utnak.

A „világ megutalásának” istenes rendeltetése van az énekben, de ez a fajta bölcsesség erősen emlékeztet a sztoa bölcs emberéére, annak gonddal, veritékkel megszerzett belső nyugalmára.

Bizonyos tartalmi rokonságon túlmenően sokkal inkább a sztoikus írók követőjévé, manierista költővé teszik Thordait nyelvi eszközei, elcsodálkoztató képei, meglepő asszociációi és szótársításai, bizarr rímleleményei, a rimektől indukált modorosságai.

Az eredeti zsoltárokból is szép számmal található párhuzamos gondolatok meg a többszörösen (kettőtől nyolcig!) összecsengő sorok arra ösztöklétek Thordait, hogy szaporítsa, variálgassa a zsoltáros gondolatait, újakkal bővítsa a meglévőket vagy a megütött hangnemben logikusan hozzájuk kapcsolódva továbbvigye őket. A nagy számmal idézhető példa helyett a 140. zsoltárra utalunk, mint a gondolati ritmusok tervszerű, következetes megvalósítására. A 12 versszakon át négyes csoportosításban szabályosan ismétlődő gondolatok, mint megannyi hullám — a szorongatott ember könyörgései — ostromolják Istent.

A gondolatismétlés egyik módja nála, hogy a gondolatpárok egyikét több apró elemből részletező felsorolással rakja össze. Így a 26,10.-ben kifejezett gondolat: „Mert az ő kezekben ünnyeg, és az ő iob kezec rakua aiandékocskal” nála így hangzik:

Az kiknek szívök nagyra vágy,  
Fogok árvát, özvegyet rág,  
Kezek dul, ront, öl, foszt és vág,  
Lábok egy bűnről másra hág. (37—40. sor)

A harmadik sorban a csupa egytagú szavakból álló állítmányoknak hangulatteremtő rendeltetése van: mint pörölycsapások zúdúlnak az áldozatra.

A felsorolással Thordai körülírja, több oldalról részletezi, intenzitásban és kiterjedésben fokozva mutatja be a történet mozzanatait:

Minden nap irul orcánk és pirul,  
A ki hol talál, rajtunk főt csóvál és mindenütt hurit,  
Bosszuságunkra, gyalázatunkra nagy szégyenben borit.

(44. zs. 24—26. sor.)<sup>21</sup>

Az ellenség:

Mint az éh oroszlyán el szaggat, tép és nyó,  
Szive nem hus, hanem kemény acél és kő,  
Ártatlan vérben forr, buzog, rotyog és fő,  
Tüzzel, vassal kerget, mint fene vad ugy jó. (7. zs. 9—12. sor.)<sup>22</sup>

<sup>20</sup> Thordai prózastílusának bemutatására idézzük az Estvéli Könyörgés egy mondatát:

„Halákat adunk te szent Felsegednek, szent Fiadnak az mi Urunk Iesus Christusnak általa, hogy minket születésünknek napjától fogván, mind ennyi sok keserves változásokban, nyavalyákban, háborúságokban, szent szárnyaid alatt kegyelmesen meg őriztél, és oltalmaztál, ez napnak folyasaban-is velünk voltál, életünket meg tartottad kegyelmesen, lelkünket-is az te vigasztaló, bátorító és minden igazságra vezérlő szent lelked által meg oltalmaztad minden iszonyu vétkektől, melyekre az te hiveidnek csalárd ellensége az Sátán indíthatot volna minket, meg világosítottad Ur Isten az mi vakságinkat, és az te szent törvényednek ösvényére vezérelven minket, erőtlenségünkben meg vastagítottál, felemlünkben meg bátorítottál, meg jelentetted az ördögnek bűnre indító számtalan sok csalárdságát, ez világnak álnok hízlekedését, az rothadando testnek hívságos kevélységét.”

<sup>21</sup> Károlyi 44,15. „Az én gyalázatom naponként előtted vagyon, Es az én ortzámnac pirosága elburított engem.”

<sup>22</sup> Károlyi 7,2. „Hogy el ne ragadgya mint egy oroszlyán az én életemet, el szagassa”

A párhuzamos gondolatoknak ismétlésszerű, szóhalmozással való kifejezése magában még nem manierista stílussajátság. Azért szóltunk róla, mert Thordainak egyik leggyakrabban alkalmazott eljárása, és mert ebből erednek stíluséktípusai. A párhuzamos gondolatok kifejezésére törekvő szándék szülte Thordai bizzar képzetársításait, meghökkentő képi és nyelvi invencióit, bravúros, de furcsa, szokatlan rimleleményeit.

Az 5. zoltárnak az ellenség jellemzésére szolgáló 9. versét: „Mert ninczen az ő száikban igasság, szüőc merő álnokság, torkoc meg nilt koporsó, nyeluőckel hizelkedne” Thordai 2 versszakban adja vissza. Már az is erőltetett, hogy az ellenség foga úgy csikorog, „mint a meg nem kent kút gárd”, bár magában a nyikorgó kútgém természetes, életből vett hasonlat, és Thordai a csupa egytagú szavakkal még az akadozva, csikorogva, nyikorogva működő kút hangulatát is fel tudja kelteni.<sup>23</sup> De amilyen természetes az ellenség nyelvének az éles bárdhoz hasonlítása, annyira mesterkélta a csikorogó fogaknak fenti hasonlata. És még mesterkétebb, már értelmetlen is, mikor azt mondja az ellenségről ugyanitt, harmadszori gondolatismétlésként: „Halálos *practica*, meg *döglett patika* szivekben az álnokság” (24. sor). Miközben a zoltár eredeti gondolatát (mely sokszor már maga is párhuzamos gondolat) a többszörösen össze-csengő, bőbeszédűsége ingerlő strófászerkezet miatt újabbakkal megtoldva Thordai igyekszik minél változatosabban, leleményesen kifejezni, a képek feltalálásában, az asszociációk teremtésében elméssége nemegyszer válik mesterkéltté.

A 102. zs. 11. verse az életet rövidege miatt a fűhöz, árnyékhoz hasonlítja. A fűhöz való hasonlítás előfordult azonban már ezt megelőzőleg is a 4. versben és a neki megfelelő 5. versszakban Thordai is élt vele. A 12. strófában nem akarja megint alkalmazni az előbbi hasonlatot, csak egyik elemét veszi át:

Az én életem, mint futó árnyék oly.

Az *oly* sorvég meglepő gondolatársításra vezet: mint a ruhát, úgy emészti életét is a *moly*. A hamar megszáradó fűhöz, a futó árnyékhoz képest azonban a *moly* lassan pusztít, pedig a strófát lezáró 3. sor, mely mintegy az előző kettő mondanivalóját foglalja össze, a kinnal folyó élet rövidségét húzza alá:

Fotton fogyok, mert belém esett a moly,  
Rövid életem kénommal folyton foly.

Az *oly-moly-foly* rimbokor tagjai más-más szócsoporthoz tartoznak, értelmi és mondattani különbözőségeit kifejező szók. A sorok ütemezése — az első sorét még az inverzió is segíti — sem rossz, ennek ellenére az egész strófát erőltetettnek érezzük.

A rímtől inspirált képalkotásnak ez a zoltár még több jellemző példáját szolgáltatja. Itt ugyanis Thordai 24 versszakon át kivétel nélkül egytagú rímet használ minden sorvégén. A 22. versszakban éppen a kötőszó, a *hogy* kerül sorvégre. Ez kényszeríti Thordait egy merész szóösszevonásra: az *árvizből* és a növénybetegséget jelentő *ragyából* csinált *ár-rogy* szót rimelteti az előző sorvégekkel:

Ugy tetszik vala a mű életünk *hogy*  
Nagy inségünkben immár szintén el *fogy*,  
Életünk felén üte meg az *ár-rogy*.

Így keletkeztek nagy számmal Thordai gondolatársításaiban mesterkélta hasonlatok, bizzar metaforák. Az éjszaka után a hajnal számára „szép tejként fehérlik”.<sup>24</sup> A bűn miatt szeme nem lát, olyan, mint a „megsetétült erkély”.<sup>25</sup> A büntelen ember Isten kedvében rak fészket és ott jót költ, nem vétet.<sup>26</sup> Rafináltság, csak nehezen, értelmi erőfeszítéssel kibogozható

<sup>23</sup> Az egész 9. vsz.:

Torkok nyílt koporsó, nyelvek hazug és csalárd,  
A fel mézárásra meg kőszorúlt éles bárd,  
Feszengetik magok, csikorog a fogok, mint a meg nem kent kút gárd. (25–27. sorok.)

<sup>24</sup> Tiéd a fekete éj,

A naps, mely mint a szép téj  
A piros hajnal után fehérlík,  
Általad a nyár hevít, a tél penig derít. (74. zs. 14. vsz.)

Károlyinál a 16. vers: „Tiéd az nap, az északais tiéd: te formáltad az világosságot és az napot.”

<sup>25</sup> Szemem nem láthat, meg setétült erkély,

Bűnöm soksága, mint az nagy tenger mély. (40. zs. 51–52. sor.)

Károlyinál: 12. vers: „könyül fogtác (I) engemet az én hamisságimnac büntetési, hogy azokat szememuel el nem lephetem”

<sup>26</sup> Sok veszedelem követi a vétet,

A bűn szolgálat s-ád halálos étket,  
A ki az Isten kedvében rak fészket,  
Költ jót, nem vétet. (32. zs. 15. vsz.)

Károlyinál 10. vers: „Soc bánati vadnac az hitetlenec, de az ki bizic az Wrban meg környékezi azt az ő irlgalmassága”.

mondanivaló van abban a hasonlatsorozatban, melyben az életet egyebek közt a tűzön függő üsthöz hasonlítja, a szoltározót a rágalmazás úgy „kesergeti”, mint a füst, annál is inkább, mivel a sorok túl vannak terhelve a költői alakzatokkal:

Esztrandóm száma, nyavalyám váma; vagyok mint pára, mint tűzön függő üst,  
Fogyat a bosszu, emészt, mint a szu, a rágalmazás keserget, mint a füst.

(39. zs. 11–12. sor)<sup>27</sup>

Van amikor a biblia szövege adja tolla alá a szót. Pl. „Olyanná tészed őket, mint az tűznec kemenczeitél az te haragodnac ideién” (Kár. 21,8.). A tűznec kemencéjéről az isteni ítélet jelképeként van itt szó a király ellenségeire vonatkoztatva. Thordai ezt a birtokosjelzői viszonyt elemeire bontja, két tagból álló hasonlatot formál belőle — elmés rímjátékkal. A leválasztott tűzből tulajdonságjelzőt csinál, és a kemencétől indukált medence elé teszi, de a kemencét is ellátja kvalitatív jelzővel; az ellenség:

Mint a mész kemence vagy tűzes medence, úgy meg reped,  
Haragos szemedtől, iszonyu tüzedtől mind meg eped.<sup>28</sup>

A meglepő gondolattársítások azonban legtöbbször nem a héber szoltárok ihletéséből születnek, hanem Thordainak, a manierista költőnek, stilsztának az invenciói. Így mondja az Istenre: „Te vagy koronám, arany boronám” (39. zs. 22. sor); a bűnös emberre: „Olyan vagy mint az éles borotva // Vagy mint a mély víz morotva” (52. zs. 17–18. sor); az emberekben nem bízik, „Mert minden erejét fogja bé föld moha // Semmit abban nem ért, földnek hogy ő doha” (146. zs. 6–7. sor). Meghökkenítő asszociációi néha átlépi az elmésség határát, és a fejtörés sem vezet el bennünket a rím által inspirált sor megnyugtató megfejtéséhez. Így marad értelmetlen, mikor az elfutott királyokról szólva azt írja:

Féltekben szívök oly, mint az hideg jegek,  
Népeknek fejeken ülnek örök szegek (68. zs. 43–44. sor).

Noha bibliai alapja van az alábbi soroknak, inkább tetszik halandzsaversnek, mint egy istenes ének részének ez a strófa, mely az ellenséget így átkozza:

Mint a nyálas romlott csiga,  
Vagy mint a mocsárnak higa,  
Rontsa meg őket az iga,  
Legyenek csak csiga-biga. (58. zs. 8. vsz.)<sup>29</sup>

Számos példát lehetne idézni annak illusztrálására, hogyan indukálja a rím a párhuzamos gondolatok kifejezésében a szokatlan képzetársítást, mint pl. az

Én te néked szent Ur Isten könyörgök,  
Mint szegény hű szolgád elődbe görgök (116. zs. 49–50. sor)

sorokban, ahol a görgök sorvégé a megelőző sorvéggel való összecsengés eredménye.

Ugyanígy cseng tovább egy másik szoltárban az örvendek - rendek sorvégé az utána következőkben:

Uram, ha kedvedből ki nem rekendek,  
Sok népeket rut vétkekből ki kendenk. (51. zs. 43–44. sor)

A rímek összевálogatásában nemegyszer sikerült Thordainak hängulatébresztő, érzéki effektusokat keltő hanghatást elérnie. A szoltáros éneke, Istent dicsérő szerszáma szépen zeng az alábbi csengő-bongó sorokban:

Az énekek hangja zeng,  
Az anyaszentegyház meg cseng,  
Minden fülben dicséret mondás zug,  
Harsog az orgona hangja és bug (42. zs. 9. vsz.).

De néha a hanghatásra törekvés annyira rafinált, hogy kírímekhez vezet. Nagymérvű modorosságot érzünk pl. az alábbi strófában a folyékony *l*-ek, a sziszegő *sz*-ek és *s*-ek, a pattogó zárhangok és a magas nyelvvállású *ü*-k mesterkélt sűrítése miatt:

<sup>27</sup> Az alapul szolgáló versben Károlyinál csak ennyi: „Imé egy tenyérnyiué tötted az én napimat és az én időm vgy mint a semmi te előtted.” (39,6).

<sup>28</sup> Ismeretes Rimaynak a fentire emlékeztető rímokra — de szerelmes versben: *szelence* — *kemence* — *Velenec* (Én édes Ilonám... ECKHARDT: Rimay ÖM Bp., 1955. 16. sz.)

<sup>29</sup> Károlyi 58,8. „Mint az czigá el oluaduán el mulnac”.

Mint az áspis kigyó füle,  
Melyet búbájol a szüle,  
Hogy a törvénytől el hüle,  
Füled ugy meg süketüle (58. zs. 4. vsz.).<sup>30</sup>

Thordainak a sokszor öncélúságig vitt virtuskodó rimjátékai, illetőleg a rimeknek gondolateltető, képteremtő funkciója a manierista költők stílusának, kifejezési eljárásainak egyik legfőbb jellemzője. Hasonló, de nem ennyire túlzásba vitt eseteivel találkozunk Rimay költészetében, a *Rimay—Madách*-k. szerelmes verseiben.<sup>31</sup> Újszerű azonban, hogy ezeket Thordai nem világi, hanem vallásos énekekben alkalmazza.

Manierista verselő rutinját ékezen szemléltetik a korabeli magyar költészetben mindenképp felülmúló nagyszámú egytagú rimeit. Ebben a tekintetben messze felette áll az „egy-két szótagos szavakból összehozott rimjátékok” korabeli „nagymester”-nek, Rimay Jánosnak.<sup>32</sup> Nem számítva az ugyanannak a szónak ismétléséből adódó, a fel-fel, le-le, meg-meg, is-is stb., valamint az egyedül álló egy szótagos rimeket, 283 esetben találkozunk háromtól nyolc soron át húzódo egy tagú rimbokorral, ezen felül 104 esetben ilyen rimpárral, de nem vettük ekkor számításba a mintegy 100 sorbelseji egytagú rimpárt. Mindössze 20 zsolttár van a 151-ből,<sup>33</sup> melyben nem alkalmaz egy szótagos rimpárt vagy rimbokrot. 7832 sor végéből 1228 végződik ilyenre, verssorainak csaknem 16%-a, míg Rimaynál ez nem éri el a 7%-ot.

Leggyakoribb rimbokor-elemei: két — fél — él — szél — vél — lél — cél — nyél; jel — kel — el — szel — fel — kell; nép — szép — ép — tép — kép — téz; kész — rész — néz; vagy — nagy — hagyj — adj; vár — zár — jár — kár — már — bár — nyár; árt — kárt — járt — várt — zárt. Ezekre láthatott példát az elődök és a korabeli költők verseiben, de részben a bibliai szövegtől indítva is eljuthatott hozzájuk belső fejlődés eredményeképpen. Így keletkezettek pl. a rimayasnak<sup>34</sup> érzett *ezüst* — *füst* — *üst* sorvégek a biblia inspirációjára (Károlyi 12,6.: „Az Wrnac beszédi tiszta beszédec, mint az kohban megpróbáltatott és hetszer meg tisztítatott *ezüst*”):

Mint a próbáltatott *ezüst*,  
Melyet meg nem rutit a *füst* (12. zs. 39—40. sor).

A 102. zsolttár 4. vsz.-ában még túl is tesz Rimayn; a *füst* — *üst* mellé harmadik tagként a strófát lezáró mértékhatározót, a *küst* párosítja:

Mert az én napom el enyészik, mint *füst*,  
Tetemem hevül, mint tüzön függő *üst*,  
Meg fojt az kén, ha nyugvást nem hagysz egy *küst*.

Rimay: *Oh szegény megromlott* kezdetű éneke ismert rimbokrának (*nép — szép — kép — ép*) elemei 12 Thordai-zsolttárban is feltűnnek.<sup>35</sup>

A belső vagy sorvégi rim, a sorok ritmusa mondatszerkesztésére is gyakran befolyással van. Miattuk felforgatja a mondatok szokott rendjét, a mellékmondatot igen gyakran beékeli a főmondatba:

Ők az Ur Istent, ha adhat mindent, meg késérték és sokszor meg próbálák,  
Melyért haragját, bosszuállását, veszedelmekre a pusztán találták (95. zs. 19—20. sor).

Így válnak sokszor mondatai rendezetlenekké, részletekre szabdaltakká:

Az Ur, aki bir téged ide ir minden népeket és jó kedvet mutat,  
Azokis Istent, hogy itt meg jelent, szép dicséretet énekelvén áldják (87. zs. 6. vsz.).

Nem mindig van meg a logikai kapcsolatot kellőképpen kifejező viszonyítás:

Kik élünk, talál, mindnyájan halál, nincs ki meg nem halna (89. zs. 96. sor).

<sup>30</sup> Károlyi 58,4—5: „mint az siket Aspiscac melly az ő füleit be dugia. Melly nem hallja az bü baiosok-uak szauokat, és az baiolónac, ki bölczen tud baiolni.”

<sup>31</sup> Vö. BÓTA LÁSZLÓ: A Madách—Rimay-k. szerelmes versei. ItK 1967. 19—23.

<sup>32</sup> Uo. 22—23.

<sup>33</sup> A gyűjteményben a 133. zsolttár két feldolgozásban is szerepel.

<sup>34</sup> Vö. Tarts meg Uram engem... Eckhardt: Rimay ÖM 36. sz.

<sup>35</sup> Hogy a később is sokszor visszatérő (pl. a Rákóczi-nótában) tartalmi és formai jegyek mennyire megvannak Thordainál is, idézzük az 54. zs. 9—12. sorait:

Mert az ellenség,  
Erős, hatalmas nép,  
Mint a tűz, ugy ég,  
Majd el szagat és tép

Sorai szerkezetileg nehezen tekinthetők át:

Mindenek felől kapudon belül valakik voltak azt mondják ott löttek,  
A bölcseségben és jó erkölcsben minnek utána öregbülést vöttek (87. zs. 9—10. sor).

És hogy Thordai versmondattai nem mindig világosak, csak értelmi erőfeszítéssel bogozhatók ki, ez a manierista mondatszerkesztés: az elrendezettség hiányának, a részletekre tördeltségnek is következménye:

Minden fegyveres és hadba vágyó személt,  
Az ki népe előtt tart szívet oly kevés,  
Mint az tulkok előtt költ bika szarva szélt,  
Arra birsz, hogy ide hozzon arany edént (68. zs. 97—100. sor).

A laza szerkesztettség, a viszonyító elemek (pl. ismétlődő rag, igei állítmány elhagyása) mellőzésén túlmenőleg jellegzetessé teszi mondatait a kötőszóknak lépten-nyomon való hátravetése:

Hallám szidalمام, vala hatalمام, gyalázatomért *de* nem állék bosszut . . .  
Azért én reád bizom és hozzád, a te jó voltod *mert* bátorságos part (39. zs. 5., 20. sor).

Hogy az ilyesféle inverzióknak ütemezési és rítmotechnikai okai is vannak, azok az esetek mutatják leginkább, amikor a mondat kötőszava szolgáltatja a rímet:

Te szállítod le, hogy a föld széle fel dugja a tengert,  
Annak habjain, szörnű szélvészín meg tartod az embert,  
Ha te parancsolsz, ha csak egyet szólsz, meg csendesedik *mert* (89. zs. 22—24. sor).

Thordai versmondattanának manierista sajátosságain túl, melyek énekeinek jó ritmusát szolgálták, az ugyanezen cél érdekében alkalmazott, a korabeli költészetben szokatlan elíziói,<sup>36</sup> gyakori belső rimeit, alliterációit<sup>37</sup> refrénszerűen alkalmazott szó-, sor-, strófaismétlései<sup>38</sup> is arra vallanak, hogy foglalkoztatták őt a verselés formai kérdései, és megvolt benne az érzék meg a képesség az újszerű, manierista verselési technikához.

A manierista stílust jellemzi az érzékletességre törekvés, ezen belül nemegyszer a vaskosság, darabosság. Megtaláljuk őket Thordainál is. Néha az elrészletező felsorolás egyik-másik tagja tetszik kissé közönségesnek: a szív „ártatlan vérben forr, buzog, *rotyog* és *fő*” (7. zs. 11. sor); az ellenség „tombol, ugrál, szök, minden felől *pök*” (31. zs. 17. sor); máskor a párhuzamos gondolatok valamelyike:

A szegényt fel vérsi,  
Hogy a földön meg szemléli,  
A *ganéból fel emeli*,  
És urrá teszi. (113. zs. 4. vsz.)

Disszonáns az *Isten szerelmének a kövér zsírral* való párhuzamba állítása (63. zs. 6. vsz.), és túlságosan naturalisztikus hangulatú, még ha az ellenségre vonatkozik is, őt „fenés hus miatt megrothadt tag”-ként emlegetni (1. zs. 19. sor). Drasztikusnak érezzük, ha istenes énekben az ellenség „sarkat emel”, hogy „farba rugjon”.

E kifejezésbeli furcsaságok, a különös asszociációk túlélték a manierizmust, tovább éltek a barokkban. Thordai is bizonyos mértékben már barokk költőnek tekinthető. Azzá teszik többek között a szinonim szavakból, azonos mondatrészekből összeálló szózuhatagai, jelzős bővítményeinek bonyolult rendszere.

A 19. zsolttár 1. versében azt olvassuk: „Az egek hirdetik az Istennek dicsőségét”. Thordai az eget három díszítő jelzővel ruházta fel, utána egy alárendelt mondatlallal még körülrja, majd a következő sorban az *ég* szinonimájával, a *meny*-nyel cselekszi ugyanezt:

A *szép kerek kék ég, hol nincs látható vég, az Isten nevét áldja,*

<sup>36</sup> Pl. 22. zs. 16. sor: A m'atyánk benned biztak; 25,55: Az ő vigyázás' alatt fejem el nem vész; 34,60: Az Ur félelmér'oktatlak; 44,10: Ur Isten mostis, a m'üdönkbenis; 49,20: Az örök halát azzal nem gondol amit t'adsz; 69,24: A mim nincs is od'adtam; 146,28: D'annak az ki gonosz, meg tőri az fejét.

<sup>37</sup> Aránylag ritkán találkoznak velük, de lásd pl.: „Test tápláló mustall meg telik a kád!” (72. zs. 48. sor), vagy:

Igaz mondo ez Ur, a mit mond meg léssen,  
A jóért a jóval mindenkor jól léssen,  
De a gonoszoktól kemény számot véssen,  
S minden dolga után dicséretes léssen (72. zs. 6. vsz.)

<sup>38</sup> Vö. az utolsó jegyzetben idézett: „A jóért a jóval mindenkor jól téssen” sossal, ahol a *jó* szót más mondattani relációban háromszor használja egymásután. Vö. a 85., 136., 150. zsolttárok refrénszerű ismétléseit, valamint a 107. zsolttárt, ahol az 1. vsz.-ot ismétli 6., 10., 13., 18. strófaként, továbbá a 8. zsolttárt, ahol a 7. strófa első három sorát a 12. vsz.-ban változatlanul, illetőleg a 24. zsolttárt, ahol a 7. strófa első három sorát a sorrend felcserélésével ismétli meg a következő vsz.-ban.

A felső erős menny, melyben nincs semmi szenny, szent dolgait ki mondja (19. zs. 1–2. sor). A „folyó víz”, melyhez a szarvas kívánczik — nála „bő vízzel ki folyo hüvös élő kutfő, minden sok jókkal bőséges kutfő” lett (42. zs. 2. vsz.). A 104. zsoltárban csaknem minden szónak van epitetonja:

Oh hatalmas Isten, mely nagy sok és mely bölcs minden cselekedeted  
Ez nagy széles földet bé töltötte széllyel a te hatalmas kezed (41–42. sor).

Amint látható, a jelzős bővítmények többszörösek, bonyolultak: az Úr hintója „a szép szivárvánnyal bölcsen meg boltozott fellegek”, lovai „könnyen járó és nagy sebvel fuvó serény gyors szelek” (uo. 9–10. sor).

De nemegyszer barokk költőre vall Thordainak a látásmódja is. Nem az elmúlás, változás, halál képeinek és terminológiájának végső elemzésben nagyrészt a zsoltárokból ihletődő, és a barokk költészetben általánossá váló elemeire gondolunk, hanem az ezeket kifejező látás- és ábrázolásmódra, az egész mindenséget felölelő víziókra, melyekben tipikusan barokkos ellentéppárokkal sikerül érzékeltetnie az elemek gomolygását, a folytonos átváltozást, a metamorfózist előidéző erőket. Az Istennek:

Bölcs hatalmát, erejét látjuk az égben,  
Hova a Nap által vizet von a felleghen,  
A melyben jeget fagylyal a nagy melegben,  
Viszont meleg tüzet tarthat a vízzel az hideghen (29. zs. 3. vsz.).

Barokkos a tovairamló víz, a múló hab, a futó árnyék képe a mulandó, örök változó kifejezésére:

Hasonlók vagyunk a gyors víz folyásához,  
Annak igen hamar el muló habjához,  
Vagy a szunnyadozó embernek álmához,  
Avagy az álomnak futó árnyékához. (90. zs. 8. vsz.)

A barokk fantázia szülte az az Isten, aki „Az nagy fényes Napot, mint egy erős csapatot bé szegezte a mennybe” (19. zs. 7. sor); aki „a nyárban a tüzből nagy jegeket méltat (= ad)” (137. zs. 53. sor); „a vízben tüzet tarthat”, „a föld szivéből ködöt és felhőt emel fel” (135. zs. 4. vsz.) stb.

A gondolatritmusok meg nem álló, szakadatlan hőmpölygésétől indukált ritmikus lendületben, a fogalmakat körüljáróló, más-más oldalról megközelítő, többféleképpen kifejezni akaró szóbőségben, a világmindenséget felölelő fantáziában, a víziószerű ellentétek teremtésében a barokk készül és érik, a manierista stílusterkvések Thordait is efelé hajtják.

Thordai János a XVII. század elején még virágzó, későreneszánsz műveltségű kolozsvári polgárságnak, az antitrinitárius értelmiségnek volt egyik képviselője. A miliő, amelyben nevelkedett és tevékenykedett, nem a megalkuvó Blandrata—Hunyadi irányzata, hanem a Dávid Ferenc racionalizmusának újraéledő köre: az isten-eszme ésszerű és tudományos kritikai alapon való vizsgálatáé. A hálás tanítvány tanftőmesterének azt a humanista műveltségű tudós Csanádi Pált vallja, aki a kiprovokált vita hevében minden óvatossága ellenére Jézust „csinált Istennek” nevezi. Annak a Thoroczkaiknak adja ki kátéját, aki kolozsvári tanár korában püspöke volt, aki sajátkezü másolatában mentette meg az utókor számára az antitrinitárius teológusoknak: Dávidnak, Sommer Jánosnak, Paleologus Jakabnak a munkáit,<sup>39</sup> és magyarra fordította a hitelvek természettani és filozófiai exegetikája nagymesterének, Enyedi Györgynek nagy vihart keltett *Explicationes*-ét. Kiadói tevékenységének egy másik oldala is ebben az irányban haladt az Enyedi György tanításait megverselő, a non adorantizmust propagáló Tordai Máté-féle tankötemény publikálásával.

Hogy azonban maga is ehhez a radikális irányzathoz tartozott, csak kiadói tevékenysége, nem *ránk maradt* művei bizonyítják. Azokban az írásokban, melyeket ma tőle származottként olvashatunk, nem a harcoss dogmatikus, hanem inkább a körülményekkel számoló bölcs áll előttünk, egy olyan erkölcsi magatartás hordozója, mely kézzel foghatólag Epiktétoszra nyúlik vissza, de lényegében az újsztoikus tanításokkal<sup>40</sup> rokon: lehetővé teszi a csapások elviselését, biztosítja az ember belső függetlenségét és morális erejét, „belső szabadságát”.

A maga egészében Thordai János munkássága azt mutatja, hogy a későreneszánsz ideológiai és esztétikai törekvései a XVII. század elején a magyar főúri és nemes osztályhatáron túlnőve is eleven hatóerőként működtek. Az újsztoicizmusnak irodalmi jelentőségét, a költészetben mutatkozó stílusterkvéseit Thordai munkáiban határozottan megfigyelhetjük. És ami e jelenségnek fő érdekessége, nála a manierizmus jegyei vallásos versekben jelentkeznek,

<sup>39</sup> PERNÁT ANTAL: i. m. 188–190.

<sup>40</sup> KLANICZAY TIBOR: i. m. 304–6.

annak vagyunk tanúi, hogyan hatoltak be ennek a stílusiránynak formai elemei egyházi énekekbe.

Egy gondolatilag, tartalmilag változtathatatlan anyagnak, Dávid 150 zsoltárának magyar nyelvű tolmácsolásáról lévén szó, a manierizmusnak kizárólag formai jegyei érvényesülhettek Thordai költői oeuvre-jében. E jegyek közül legszembetűnőbb: rímtechnikája, bravúros találmányossága, mellyel bizarr rímleleményeit, elsősorban egytagú rimeit, rimbokrait alkotja. Gyakran e rímzavak határozzák meg egy-egy sora képeit, merész gondolatfársításait, érzékletes hasonlatait. Stílusának fő jellemzője a szemléletességre törekvés. Ezt szolgálja konkrét jelzőivel, az életből vett képeivel, de ezek túlzásba vitele eredményezi nemegyszer szokatlan epitetionjait, mesterkéltségi asszociációit. A zsoltároknak többször ismétlődő azonos mondanivalója, párhuzamos vagy ellentétes gondolatainak más-más fordulattal való kifejezési törekvése és nagymérvű bővítése elkerülhetetlenül oda vezetett, hogy Thordai is többször ismétli önmagát, alkalmazza ugyanazt a képet, kifejezést, rimet és egyéb vers-technikai eljárást. Ez azonban közös jellemzője valamennyi zsoltárköltőnek, aki a teljes psalteriumot tolmácsolta.

Thordai zsoltárainak manierista stílussajátságai közül nem eggyel találkozunk a barokk költészetben. A barokk felé mutat zsoltárainak retorikája, kozmoszi arányokban mozgó antiteziseinek háttérében felfedezhető fantáziája, több bonyolult versformája és egyedülálló rímtechnikája.

Varga Imre

### Adalék Török Gyula életrajzához

Arad irodalmi múltjának forrásait kutatva, az Aradi Tükör c. folyóirat 1918. november 6-i számában (III. évf. 20. sz. 17—19) érdekes, az íróról eddig még sehol fel nem használt cikke bukkantam. A folyóirat Sulik Kálmán, szocialista újságíró harcos, demokratikus szöcsöve volt. A cikket minden bizonnyal Török Gyula volt osztálytársa, az Aradon hírlapíróskodó Réthy József írta. (Nevét azért nem írta alá, mert konzervatív lapnál, az Arad és Vidékénél működött.)

A riport sokban kiegészíti az írónak máig is legjobb életrajzát, Kováts József doktori értekezését (Török Gyula élete. Kolozsvár, 1930.) és fontos adalékkal szolgál utolsó hónapjaihoz. Így Kováts azt írja, hogy 1917 nyarán járt otthon utoljára, a cikk azt mutatja, hogy halála évében is sokat tartózkodott Aradon. „Elkészt” voltának hangoztatása is új színnel gazdagítja emberi arcát.

A cikkben említett szindarabja valószínűleg *A puszta ház* c. egyfelvonásosa, illetve filmszenáriuma. (Vö. Kováts 57)

### Török Gyula édesanyjánál

Az Aradi Tükör eredeti riportja

Az augusztusi estén döcögő konflison hajtottunk a vasútállomásra be a Tököly téren keresztül a kopottas házakkal szegélyezett Lujza utcába. Vöröses krisztusszakálla különös színekben játszott az alkonyati homályban. Egy öreges külsejű ház előtt Török Gyula megállította a kocsit s még rá sem lépett a gödrös kövezetre, felpattant egy kicsiny, sokszor keresztetett ablak s egy jóságos arcú, fehér hajú asszony mosolygott felénk. Az anyám — szolt felém a fiatal író. Elbúcsúztunk egymástól s amíg a kocsit tovább ment velem, lelkemmel csöndesen, észrevétlenül beloptam magam Török Gyulához. Magam előtt láttam a boldog öregasszonyt, aki a hazajött fiában nemcsak a fiát látja, hanem a tehetséges fiatal író, akinek egymásután jelennek meg a könyvei, akiről irnak az újságok s aki fényt, nimbuszt fog hozni családjá nevének. Magam elé képzeltem az egyszerű, régies berendezésű kis lakást, az öreg fotelekkel, a fényezett sublottal, a falon oválalakú rámaiban kopottos [1] gyermekfotográfiákat. A Gyulust az édesanyja ölében, aztán az édesapja térdén, majd mint iskolásfiút s a kis egyszerű lakás legdisezesebb helyén a szakállt viselő fiatal magyar író.

Az új események, az új impressziók elhomályosították bennem ezt a kedves képet, de most újra kiemelkednek emlékeimből a körvonalai, hogy Török Gyula édesanyját magam előtt látom s elhunyt fiáról beszélgetek vele. Az őszhajú, megtört asszony könnyeláradt szemmel mesél nekem a fiáról, a Gyulusról. Mintha valamelyik regényét olvasná fel, oly átszellemülten mondja nekem, hogy mi volt neki a Gyulus. Több gyermeke van, de ezt szerette a legjobban, erre volt a legbüszkébb. Szerette volna mindig maga mellett tudni, hogy hagyta, hogy Pesten maradjon, nem akarta megakasztani karrierjében. — Ha hazajött — mondotta Török

Gyula édesanyja —, akkor sem volt a mienk: még idehaza is dolgozott. Folyton írt. Talán ez is volt a veszte. Szegény fiam nagyon sokat dolgozott, többet mint amennyit elbírt s megerőltette magát.

Csőndes, fájdalmas percek következnek, aztán a jóságos arcú úrinő tovább beszél: — Temetése után, átnéztük a lakását. Rengeteg kéziratot találtunk. Írásait most rendezzük. Az *ikrek* című regényét a nyári szabadsága alatt fejezte be idehaza. Karácsonyra akarta megjelentetni könyvalakban; ezenkívül a Nyugat is hozza. Most mi fogjuk kiadni. Egy egyfelvonásos is színe fog kerülni. Ezt is idehaza írta. Egyszer éjszaka nem tudott aludni. Felkelt az ágyból és megírta ezt a kis színdarabot. Nem tudom mit fogunk még találni kéziratjai között, de minden írását el fogjuk helyezni, ezzel tartozunk a szegény jó Gyulusnak.

Közben belép a szobába Török Gyula húga, Obetkő Károlyné. A fiatal úrinő elmondotta, hogy bátyja nagyon rezerváltan viselkedett, nem szeretett beszélni irodalmi terveiről. A nyáron, amikor több hetet töltött idehaza, feltűnően kereste a szórakozást, mintha érezte volna, hogy utoljára van családja körében. A szokottnál többet is beszélt. Elmondta Kolozsvárott töltött diákeveinek küzdelmeit, aztán büszke önérettel festette le övéi előtt újságírói pályájának nemes harcait, mellőzéseit, azt a tövises utat, amelyet meg kellett tennie, míg elismerték írói kvalitásait. Sokszor hajtogatta, hogy elkésett.

Harminc éves volt s már öregembernek mondta magát. Amikor hozzátartozói ezt nevetve kétségbe vonták, összeráncolt homlokkal erősítgette: de én érzem, hogy elkéstem.

Neki volt igaza: alig bontakozott ki benne egy nagyszerű tehetség, már is rácsapott a halál és észrevétlenül, orozva kilopta közülünk a temetőbe.

Ficzay Dénes

## A magyar groteszk tragikomédiát megeremtő Karinthy Frigyes

Az elvetélt magyar drámai avantgardizmus első és mindmáig egyik legjellemzőbb képviselője Karinthy Frigyes. A tízes évektől kezdve a Nyugat körén belül Babits, Balázs és Füst részéről már születtek modern lélektani ihletésű, valamint Kassák és Mácza tollából az izmusok jegyében már a Tett lapjain jelentek meg drámakísérletek. Noha a húszas évek elejétől a Ma-ban, majd a Dokumentum-ban Kassákék helyet adtak a magyar drámai avantgardizmus több kísérletének, mégis a *Holnap reggel* az 1915-ös Nyugatban jelentkező Karinthy volt az első, aki a XX. századi európai drámai avantgardizmus lényegét képviselő; az elvont gondolatot indirekt módszerek révén megjelenítő dramaturgiai felfogást bevezette a magyar drámatörténetbe. Babits szerint „az ember gondolati életét fedezi fel az érzelmi művészet számára”.<sup>1</sup> Karinthy legjellemzőbb kísérletei révén, alapvető tartalmi és formai sajátágainál fogva az európai drámai avantgardizmus első: a Jarry, Apollinaire, Cocteau, Majakovszkij képviselte vonulatához kapcsolódik, de sok tekintetben napjaink abszurdjaival is rokonságot mutat.

### Avantgarde dramaturgia

Karinthy a *Holnap reggel* előszavában egy „új és lehetséges dramaturgia” körvonalait villantja fel, amelynek tengelyébe az „élet törvényének” ábrázolását állítja. Lényegében nem a cselekményen, a jellemábrázoláson, a dialóguson stb. alapuló, a kétezer éve gyakorlatban levő arisztotelészi dramaturgia által ábrázolt reális valóságot akarja drámailag megjeleníteni, hanem a valóság „karikatúráját, lidércnyomását és utópiáját”. Jean-Louis Barrault szerint az ember küzdelme három síkon folyik: „objektív síkon; szubjektív síkon; képzeleti síkon”. „Minden emberi magatartás magában foglalja ezt a három síkot.”<sup>2</sup> Az avantgarde színház ezért korunk festészetéhez hasonlóan az ember, a természet, a valóság felszíni ábrázolásán túl lépve, az ember törekvéseit, a valóság törvényeit kívánja kifejezni, mint ahogy Apollinaire a *Tiréziasz emlője* prólógusában fejtegeti, hogy: „a színház nem fényképezheti az élet egy szeletét, hanem magát az élet igazságát kell megjelenítenie”.<sup>3</sup> Karinthy így vall erről: „... A törvényre vagyok kíváncsi — nem arra, mi az ember, hanem arra, hogy mi lehetne ... hogy mifelé érdemes törekedni ...”<sup>4</sup>

<sup>1</sup> BABITS MIHÁLY: *Holnap reggel*. Ny 1919. I. 438.

<sup>2</sup> JEAN-LOUIS BARRAULT: *Gondolatok a színházról*. Az ember és a cselekvés. Ford.: Galamb György. Bp., Színházudományi, 1962. 55.

<sup>3</sup> GUILLAUME APOLLINAIRE: *Les Mamelles de Tirésias*. Paris, Éditions du Bélier, 1946.

<sup>4</sup> Karinthy Frigyes: *Holnap reggel*. Tragikomédia 3 felvonásban. Előszó az első kiadáshoz. Hökömszínház. Bp., Szépirodalmi, 1957. 12.

Korunk festészete a külső valóság másolási konvencióin túllépve, visszatérést hirdet az ember törekvéseit ábrázoló egyes régebbi kultúrák eszközeihez, úgyanúgy az avantgarde dramaturgia is visszanyúl a színház őselemeihez, a primitívek színi megnyilvánulásaihoz, a dráma gyökereihez. A hagyományos dramaturgia által elsősorban megkövetelt cselekmény itt egyszerű situációvá redukálódik, a jellem pedig absztrakcióvá válik. Az irodalmi színház ellentétben, az avantgarde nem a dialógusra, hanem az elvont gondolat vizuálisan megjelenített szimbólumára épül. Babits a *Holnap reggel* kapcsolatban az avantgarde eme sarkalatos pontjára világít. „... Karinthy szimbolizmusra alapjában logikum, aminthogy az ő egész művészte, ahol a legmélyebb és legnagyobb, voltaképp nem egyébt, mint a logikumnak az ember gondolati életének felfedezése az érzelmi művészet számára...<sup>5</sup> Ugyanúgy Kellér Andor találon fejtegeti Karinthy figuráival kapcsolatban a jellem absztrakciószerűségét: „... alakjai képletek, sorsok, hivatások jelképei...<sup>6</sup>

Az avantgarde drámaírók nem a valóságot jelentik meg a színpadon, hanem a valóságról alkotott véleményüket próbálják ábrázolni. Karinthynek erre az alapvető drámaírói tulajdonságára tapint rá Szalay Károly — anélkül, hogy ironíknak az avantgarde-hoz való viszonyát felfedné — „... Nem ábrázolja a társadalmi viszonyokat, hanem csak elmondja azokról a véleményét...<sup>7</sup> Az avantgarde drámaírók, mint ősiük, Alfred Jarry olyan tükröt kívánnak koruk társadalmára elé tartani, amelyben az emberek gyarlóságaiak vagy bűneik szerint „bikaszarvúaknak, sárkánytestűeknek” láthatják magukat.<sup>8</sup> A „burzsoázia bikái ellen” harcoló, szocialista Majakovszkij is ezt a módszert alkalmazza, a bikát „... sárga blúzokkal és tarkára festett arccal rémítgettük. Most a bikák áldozatai ellen harcolunk, a mi szovjet rendszerünkben...<sup>9</sup> Tény, hogy Jarry *Ubu-ját*, Majakovszkij *Diadalszkiját* vagy Kafka jelképes vízióit a „történelmi valóság” igazolta, s ezek az elvont szimbolikájú művek „olyan reális kicsengést” kaptak — állapítja meg Aragon —, amely látóhatárukat százszorosára tágitotta.<sup>10</sup>

#### *A két háború közti magyar avantgarde dráma képviselői*

Az említett tényezők közül jónéhány fellelhető a magyar drámai avantgarde képviselőinél is. Rejtve vagy rejtetlenül a valóság szimbolikus akcióba vagy képbe való koncentrállása felé tör mindegyikük. A Kassák-kör drámaíróinak; az expresszionista Remenyik Zsigmondnak, Mácza Jánosnak, a szocialista eszmeiséget a különböző izmusok jegyében kifejező Barta Sándornak, a polgári létforma abszurditását groteszk eszközökkel bizonyító Füst Milánnak, Déry Tibornak a kísérletei — noha a két háború közti periódusban a XX. század jellemző drámai vonulataihoz való kapcsolódás lehetőségét nyitották meg a múlt századi szinten megrekedt magyar színpad előtt —, a magyar viszonyok következtében ismeretlenségre kárhoztattak.

Karinthy azért tűnik ki közülük, mert az avantgarde dráma célkitűzéseit, ábrázoló módszerét alapvetően alkalmazza. Karinthynek az 1915-ös Nyugatban napvilágot látott, majd 1916-ban könyvalakban is megjelent, a forradalom napjaiban pedig színpadra került műve, a *Holnap reggel* a magyar avantgarde első drámai és mindmáig legjellemzőbb alkotása.<sup>11</sup>

Karinthy drámái: egy kaotikus korban az értelem, igazság rendjének az abszurd vágyálmom síkján való megidézései.

Karinthy a polgári világrend válságát bizonyító első háború „nyolcadik hónapjában” az „értelem és belátás” által vezetett félelem nélküli emberi létről álmodik.<sup>12</sup> A kaotikussá váló

<sup>5</sup> BABITS MIHÁLY: *Holnap reggel*. Ny 1919. I. 438.

<sup>6</sup> KELLÉR ANDOR: *Utószó. Hököm-színház III.*, i. m.

<sup>7</sup> SZALAY KÁROLY: *Karinthy Frigyes*. Bp., Gondolat, 1964. 134.

<sup>8</sup> ALFRED JARRY: *Ubu enchaîné*. Paris, Fasquelle, 1953. 164.

<sup>9</sup> V. V. MAJAKOVSKIJ: *Kíbe mar bele a Lef? Dokumentumok VI.* Lef. Helikon, 1966. 1–2. sz. 95.

<sup>10</sup> ARAGON: *Előszó. Parttalan realizmus? Bp., Európa, 1964.*

<sup>11</sup> A „*Holnap reggel*” 1915-ben látott napvilágot a Nyugat lapjain, (Karinthy Frigyes: *Holnap reggel*. Ny 1915. II. 1428–1487), majd 1916-ban könyvalakban is megjelent. (Karinthy Frigyes: *Holnap reggel*. Tragikomédia. Békéscsaba, Tevan.) — 1919-ben, a forradalom napjaiban került először színpadra. Karinthy művét a régi Thália programját követő Madách Színház mutatta be a Zeneakadémia I. emeleti koncerttermében. Megnyílt 1919. márc. 8-án Gál Béla igazgatása alatt. A Madách Színház Karinthy művével kezdte meg munkáselőadásait. A munkáselőadásokat Vitéz Miklós vezette be, és Karinthy „Művészet és forradalom” címen tartott előadást. (ARDÓ MÁRIA: A Tanácsköztársaság színházi élete. Adattár, Bp., 1959.) — A *Holnap reggel* 1919 márciusában mutatták be ifj. Vajda László rendezésében. Ember szerepét Gellért alakította, s a darabban frontról hazatért katonaszínezékek játszottak naturalista játékmódban, stílizált díszletek között. Karinthy műve márciustól szeptemberig állandóan műsoron volt. 100. előadását 1919. október 9-én ünnepelte. (DR. JÓNÁS ALFRÉD: *Kisebbszínházak műsora. Széchenyi Könyvtár: Quart. Hung.*) — (TISZAY ANDOR: *Magyarországi kísérleti előadások. Színházi Enciklopédia. Szerk.: NÉMETH ANTAL, Bp., 1930. 476.*) — 1926-ban a Belvárosi Színház tűzte műsorára Bánóczy Dezső rendezésében. — Karinthy Frigyes: *Holnap reggel*. Tragikomédia 3. felv. Rendezte: Bánóczy Dezső. Díszlet Pán József. Új betanítás, 1926. III. 4. Szereposztás: Színházi Élet XVI. évf. 12. sz. 85.)

<sup>12</sup> Lásd: Karinthy Frigyes: *Holnap reggel. Előszó. Hököm-színház, i. m. 12.*

világban azonban a logika, a rend uralmát már csak irreális abszurd síkon képes helyreállítani. Az emberi létet betöltő, lassan kozmikusá nővő félelem ellen egy utopisztikus jellegű, fantasztikus operáció segítségével veszi fel a harcot. Karinthy *Holnap reggelében* tehát paradox módon az élet válik gonosz álommá, míg az abszurd, szürrealista jellegű álomvízió a boldogító, egészséges valóság szimbólumává.

A *Holnap reggel* hőse, Ember Sándor mérnök földről irányítható légtorpedót talál fel, amellyel emberek ezreit képes megsemmisíteni. Mindezt azért, hogy legyőzze szinte betegesnek tűnő halálfélelmét — nem mert kiállni párbajban Beniczky gróffal —, és így bizonyítsa be bátorságát volt felesége, Lehotay Mária énekesnő valamint önmaga előtt. Ember alárendelt érzelmi és szexuális kötöttsége volt feleségéhez és gyávasága, az ember végletes kiszolgáltatottságának, léttől való szorongásának jelképes értelmét kívánja szolgálni — mindez a valóság „lidércnyomása”, mint ahogy Karinthy magyarázza. Ennek a lidércnyomásos valóságnak az orvoslására idézi fel a fantasztikus operáció révén előállított szürrealista jellegű álomvíziót. Az egyensúly, a rend, a logika után vágyódó Ember tudatalattijának; Olson Irjő finn orvosnak az operációja révén létrejön az értelem és belátás teremtette félelem nélküli ember, a „homunkulusz”, egy óhajtott életérzés absztrakt szimbóluma. Miután Ember-Olson kioperálja önmagából a „félelem idegét”, nemcsak a szorongásaitól szabadul meg, hanem érzelmi-erotikus alárendelt helyzetéből, a társadalom által ráerőszakolt előítéletektől, pusztító találmányát a közösség szolgálatába állítja, és felszabadult, életét élvező egészséges emberként él tovább.

A megoldás „utópia”, mint ahogy Karinthy meghatározza, de pozitív utópia, amely „... szembeállítja a gyarló valósággal annak eszményien tökéletes, vagy legalább is a fejlődés magasabb fokán álló ellenképét...”<sup>13</sup>

### *Szürrealista abszurd álom*

Karinthy-nál a fantasztikus vágyálmot, egy szürrealista jellegű abszurd álom keretében a homunkulusz jelképes alakja jeleníti meg „... Az élet zűrzavaros álom — mondja, s — egyetlen pozitívuma éppen a ráeszmélés az álomra...”<sup>14</sup> A szürrealisták szerint az álomképviseli az élet igazi valóságát. Az álom jelzéséhez Freud eszközeit használják fel. Ivan Goll a szürrealisták manifesztumában hirdeti, hogy az álomképeket vizuális jelekkel kell rögzíteni, mert a szürrealizmus „vizuális realitás”. A költészetben pl. az évszázad kezdetéig a fül (ritmus, csengés, kadencia, alliteráció, rim) határozott a költemény értékéről, a film évszázadában azonban a szem követeli a maga jogát.<sup>15</sup> A néhány francia szürrealista drámakíséret az elvont gondolatnak a vizuálisan megjelenített jelképét viszi a színpadra.<sup>16</sup> Cocteau pl. Az *Eiffel torony násznépe* c. groteszk komédiájában a polgári életforma banalitását jelképes alakokkal fejezi ki; óriásra hizott csecsemő, táncos furdó nő, katonatiszt stb. A szürrealista vizuális szimbolika nyer azonban később nagy teret az avantgarde második korszakát képviselő abszurdok: Jonesco, Beckett, Adamov stb. dramaturgiájában is. A nem dialóguson alapuló dramaturgiai felfogás kialakításához egyébként közvetve vagy közvetlenül minden izmus hozzájárult.

Karinthy a pozitív jellegű utópia síkján, a tudomány fejlődésétől reméli az emberiség problémáinak megoldását. Az elidegenedés fokára jutott, biológiai—pszichológiai és társadalmi kényszerektől szorított modern ember válságát fantasztikusnak tűnő radikális eszközökkel véli csak megszüntethetőnek. Karinthy hiszi, hogy a technika, a tudomány mind magasabb szintje az elidegenedett embernek társadalmilag és ebből kifolyóan pszichikailag is képes a problémáit megoldani. A történelmi fejlődés éppen azt bizonyítja, hogy az emberiségnek a fantasztikus utópia síkján megálmodott, az írók által tolmácsoló tudományos technikai vágyálmai szinte mind valósággá váltak.

### *A tudomány mítosza*

A 10-es, 20-as években az avantgarde, a század szinte fantasztikus méreteket öltő technikai fejlődésében, a kor mítoszáat akarja megtalálni. A futuristák pl. a technikat egyenesen mint a teremtés titkának szimbólumát fogják fel. A gép „szelleméről” beszélnek, és ezt az új művészet hatóelemének kiáltják ki. A gép esztétikai jegyeit vizsgálják, s mozgásának szinte metafizikai vonatkozásokat tulajdonítanak.<sup>17</sup> Napjaink polgári esztétái és filozófusai pedig

<sup>13</sup> Lásd: SZILÁGYI VILMOS: A fantasztikus irodalom műfaji problémáiról. Kortárs 1967. 2. sz. 307.

<sup>14</sup> Karinthy Frigyes: *Holnap reggel*. Előszó. Hököm-színház, I. m.

<sup>15</sup> ERNST JOSEPH: Surrealisme. 365. II. k. 2—3. sz.

<sup>16</sup> GEORGES PILLEMENT: Anthologie du Théâtre français contemporain. vol. I. (Introduction) Paris, Le Bélier, 1945.

<sup>17</sup> PRAMPOLINI: A gép esztétikája és a művészet mechanikus felfogása. Ismerteti: 2×2. Wien, 1922. 1. sz.

irracionalissá váló világuk egyik fő mítikus szimbólumának az atombombát tartják.<sup>18</sup> Egyes polgári esztéták szerint, a modern korban magára maradt ember „önmaga istenév” válik, s a hajdani istenek világához hasonlóan, magáról kezd mítoszokat alkotni. Így magyarázzák pl. a technika szubjektív idealista jellegű mitizálását is.<sup>19</sup> A marxizmus az ókorban elismeri a mítoszteremtés törvényszerűségét, amely „... annak idején a közvetlen érzéki megismerés formája és a világ birtokba vétele volt —, de a fejlődés folyamán a világ birtokba vételének ezt a formáját — tökéletesebbek váltották fel, amelyek lehetővé tették, hogy az ember mélyebben hatolhasson a valóság lényegébe, és a valóságot pontosabban tükrözze vissza...”<sup>20</sup> A fantasztikus, a vágyálom síkján mindenható, misztikus motívumokkal ábrázolt tudomány mint a XX. századi mítoszkeresésnek egyik motívuma jelentkezik a magyar Karinthy *Holnap* reggelében is.

### Groteszk tragikomédia

A *Holnap reggel* groteszk tragikomédia. Groteszk, mert a látszat ellentétét kutatja. Az álmaiban jóra, nemesre hajló embernek a valóság által megnyomorított torz, groteszk, nevetséges figuráját ábrázolja. Karinthy groteszkje ellentéteket zínre viszi a hős álmaiban felmagasztosult egészséges alakját is. A groteszknak a század drámairodalmában nagy szerep jut; a komédia, illetve paródia részeseként a bíráló legfőbb eszközévé vált. Korunk groteszkje és abszurdja azonban — mint ahogy Margret Dietrich megállapítja —, a tragikumból táplálkozik.<sup>21</sup> A korabeli kritika alig értette meg Karinthynek a tragikust és a komikust vegyítő művét. A féltő Ember Sándort nevetségesnek tartották, aki már csak akkor szabadulhatna meg férfiatlan, komikus helyzetéből, ha halálával bizonyítaná be végre bátorságát, mint ahogy a Nyugat kritikusa kifejezte: „felrepülne és kitörné a nyakát”.<sup>22</sup>

Valójában Karinthy az elidegenedés fokán, lényegüket csak álmaikban megvalósítani képes modern Ember Sándorok tragikus komédiáját viszi színre. Ez a szorongásoktól megvert „Ember” kicsit nevetséges, de valójában mélyen tragikus. Az avantgarde dráma egyik legjellemzőbb sajátossága a tragikus és komikus elemek keveredése, Karinthynek is alapkiindulása. Az abszolútum nélküli polgári világrendben ugyanis a tragédia lehetetlenné válik, de ugyanúgy lehetetlen a tiszta komédia is. Karinthy abszurd, irreális síkon közelíti meg az abszolútot, s az eredmény meghökkenést és keserű mosolyt egyszerre kiváltó groteszk tragikomédia.

„Bátrak azok, akik az elveszett világrendet keblükben állítják helyre”

Napjaink groteszk tragikomédiájának mestere, Dürrenmatt azt állítja, hogy a tragikumot már csak a komédiából kiindulva lehet megközelíteni: „... A komédia a kétségbeesés művészete —, de ez a következtetés nem kényszerítő erejű — mert — a bátor embert megmutatni mindig lehetséges... Bátrak azok, akik az elveszett világrendet keblükben állítják helyre...”<sup>23</sup> Dürrenmattnak ez a meghatározása Karinthy *Holnap reggelének* alapproblematikáját idézi.

Karinthy eszmei alapja és formaeszközei révén, lényegében az európai drámai avantgarde első vonulatához kapcsolódik, de sok tekintetben napjaink abszurdjaival is rokonságot mutat. Az egzisztencialista filozófiából táplálkozó abszurdoktól azonban eszmeileg éppen a tragikomédiával kapcsolatos álláspontja választja el. Martin Esslin szerint az abszurd azért állítja szembe az embert a valósággal, hogy „félelem és illúzió nélkül tudjon nevetni rajta”.<sup>24</sup> Valójában azonban — mint ahogy Jonesco kifejti —, ebből a komikumból nincs kiút, mert „túl van a kétségbeesésen és reményen is”.<sup>25</sup> Az avantgarde első periódusát azonban még Apollinaire tanúsága szerint az a felfogás tölti el, hogy: „... az emberi bajok nézhetőek a jóindulatú irónia szemszögéből, amely megengedi a nevetést, de nézhetőek olyan optimista szemszögéből is, amely vigasztal és reményt ébreszt...”<sup>26</sup> Ebben a felfogásban Jarry, Majakovszkij, Karinthy társadalmi szatírájának groteszk túlzásai, szimbolikus megszemélyesítései, abszurd fantasztikus víziói olyan anarchia bemutatását szolgálják, amellyel ugyan kegyetlen véleményt

<sup>18</sup> LEONARD C. PRONKO: Théâtre d'avant-garde. Traduit de l'américain par Marie-Jeanne Lefèvre. Paris, Denoël, 1963. 244.

<sup>19</sup> Le Théâtre aux Enfers. Cahiers de la Compagnie Madeleine Renaud (Jean Louis Barrault, nos 22–23, mars 1958).

<sup>20</sup> D. V. ZATONSKIJ: Modern mítoszteremtők és a valóság. Ford. Zimonyi Andrea, Nagyvilág 1967. 3. sz. 427.

<sup>21</sup> MARGARET DIETRICH: Das moderne Drama. Strömungen. Gesalten. Motive. Affekte. Das Groteske und das Absurde. 1963 Alfred Kröner Verlag in Stuttgart

<sup>22</sup> HAVAS GYULA: Karinthy Frigyes: Holnap reggel. Ny 1916. II. 431.

<sup>23</sup> F. DÜRRENMATT: Színházi problémák. Ford.: Almási Miklós, Bp., Színháztudományi, 1963. 44–45.

<sup>24</sup> MARTIN ESSLIN: The Theatre of the Absurd. London, 1962. 314.

<sup>25</sup> EUGÈNE JONESCO: Expérience du théâtre. Nouvelle Revue Française février 1958.

<sup>26</sup> GILLAUME APOLLINAIRE: Les Mamelles de Tirésias. Paris, Éditions du Bélier, 1946. 15.

mondanak az emberről, a társadalomról, de optimista, a jövőt, az embert javítani akaró céltattal. Karinthy így vall erről: „... Mozogjunk, induljunk meg, a sötétben tapogatódzunk, akár merre! Mindegy — hátha éppen ez irányban van ama vizek felszíne, ahol egyszerre majd, sokezer év múlva kidugja a fejét a mélységben és butaságban és sötétségben és hazugságban fetrengő ember? ...”<sup>27</sup>

Nem véletlen, hogy Karinthynek az „értelem és belátás teremtette” félelem nélküli emberi létről való vágyálma korunk egyik mélypontján, az első világháború idején született, de nem véletlen az sem, hogy a fantasztikus operáció síkján ugyan, de a radikális beavatkozást megoldásnak hirdető mű a forradalom napjaiban talált megértésre.

Ugyanúgy a háború éveiben született és aratta első sikereit az uralkodó osztály valódi arcát abszurd módon leleplező groteszk komédiája: *A bűvös szék* is.<sup>28</sup> Karinthy az uralkodó rendszer hivatali mechanizmusának jellegzetes típusaival, egy fantasztikus találmány, a bűvös szék révén mondatja ki az elfitkolt igazságot, a látszat ellentétét. „A hazugság és igazságtalanság országá”-ról abszurd helyzetben, groteszk eszközökkel rántja le a leplet. Aki beleüli, „bűvös székbe”, akaratán kívül a szintizta igazságok kénytelen elmondani. Az író azonban már csak akarati síkon tud végezni a „ravasz és gonosz kicsinyekkel, akiket a ravaszság és hazugság felemelt”, s vágyaiban idézi egy forradalom teremtette igazságos világrendet. „... Jöjjenek az igaziak, az erősek, jöjjön el a tehetség és az erő országa, jöjjön a forradalom ...”<sup>29</sup> Karinthy azonban ettől az abszurdnak tartott vágyálomból a hirtelen kijózanodó színészek révén, egy pirandellói ötlettel ébreszti fel a közönséget „... Na jó, hadd abba az államtitkárral Lajos!...”<sup>30</sup> Karinthy még így is ráeszmélt a kor maszkokba öltözött képmutató látszatvilágára, de hite, hogy az igazság már csak vágyainkban juthat kifejezésre, tragikus színezetet ad a harsogó színekkel megjelenített, groteszk komédiának.

### *Látszat és valóság ellentéte*

Va-con-dia c. karcolatából 1927-ben dramatizált *Lepketánc* szintén a látszat és a valóság ellentétének problematikáján alapszik.<sup>31</sup> A *Lepketánc* a fantasztikus Vakongióban, egy „tetszés szerinti idegen bolygón” játszódik, ahol huszonöt évig tart a nappal és huszonöt évig az éjszaka. A bolygó lakói érzékszerveik közül nem veszik igénybe, azaz elfedik a szemüket, a látást tapintással és szaglással helyettesítik. Génius hiába fedezi fel a fényt, bolondnak, a társadalom ellenségének kiáltják ki mindaddig, amíg szerelmese rá nem bírja az igazság elhallgatására. Génius menyasszonya kedvéért lemond a fény hirdetéséről, és megalkuszik a vakságot előíró társadalom ostoba törvényeivel. Beletörődik az örök sötétségbe, és lelke mélyére rejti a fény igazságát.

A *Lepketánc* Karinthy legfájdalmasabb mondanivalójú műve. Míg a *Holnap reggelben*, ha abszurd síkon is, de ott feszül az értelem világának fantasztikus akarása, *A bűvös székben* már az igazság rendjének illúziójából ébresztget, s végül a *Lepketáncban* eljut az ember vereségének, megalkuvásának a végleges beismeréséhez. A mű központi magja ez: csak az maradhat meg, aki megalkuszik. Géniust a nő, a szerelem kényszeríti, hogy ne a hős mártíromságát, hanem a megalkuvást válassza. Karinthy drámai műveiben az első világháborúval polgári illúzióit, a bukott forradalommal az emberi lét megújulási lehetőségébe vetett reményét, a 20-as években pedig a változtathatatlan reménytelenséget átélő nemzedék tragédiája beszél. A *Lepketánc* a komikus figurává alázott kor emberének a tragédiáját szimbolizálja, aki akkor válik nevetséges bolonddá, amikor az igazságot hirdeti, s akkor köztiszteletnek örvendő okos, ha elfogadja a polgári társadalom képtelenül ostoba, hazug törvényeit. A korabeli kritika nem értette meg a látszat és valóság ellentétét, az avantgarde szimbolikájával megjelenítő fájdalmas, groteszk tragikomédiát. Szerinte Karinthy „csak sikert akart”, hiányolták a „jellemek rajzát”, kárhoztatták az „elhíabzott szerkesztést”, a dialógusok „krokiszterúségét”.<sup>32</sup>

### *Szintetikus drámai felfogás*

A *Lepketánc* — éppúgy mint Karinthy többi darabja —, nem mérhető a klasszikus, az irodalmi dramaturgia mércéjével. Egy életérzésnek egyszerű szituációra való redukálása mindegyik. A vizuális szimbolika központi szerepe, az avantgarde szintetikus színházi felfogása azonban e művében jut a leghatározottabban érvényre. A pantomimikus mozdulatok, a tár-

<sup>27</sup> Karinthy Frigyes: *Holnap reggel*. Előszó. Hököm-színház, i. m. 10.

<sup>28</sup> Karinthy Frigyes: *A bűvös szék*. Bp., Athenaeum, 1918. Vígjáték (Modern könyvtár). Bemutatta 1917. X. 13-án Bárdos Artur rendezésében a Modern Színpad, 1919. V. 22-én az Andrássy úti Színház.

<sup>29</sup> Karinthy Frigyes: *A bűvös szék*. Komédia egy felvonásban. Hököm-színház II., i. m. 32.

<sup>30</sup> I. m. 32.

<sup>31</sup> Karinthy Frigyes: *Lepketánc*. Fantasztikum. Bp. 1927. Athenaeum. Színmű. Bem.: 1927. II. 25-én Hegedüs Tibor rendezésében a Belvárosi Színház.

<sup>32</sup> Illés Endre: *Hat szindarab*. Pandora, 1927. 120.

gyak, a maszkok, a zené, a fényhatások szerepe, szimbolikus jelentősége szinte már jobban kifejezi e mű gondolati lényegét, mint a dialógus.

### A kabaré és az abszurd

A polgári életforma abszurditását Karinthy, napjaink abszurdjaihoz hasonlóan, rövid kabaréjeleneteiben bizonyította a legegyszerűbben. „Ez a műfaj — szerinte —, egy cseppecske dráma, de dráma: gondolata vagy problémája éppúgy in specie aeternitatis fejezi ki az életet, mint az ötfelvonásos komédiák vagy tragédiák...<sup>33</sup> Napjaink legtöbb abszurd drámája is egyfelvonásos, egyetlen jól megválasztott szituáció, és többnyire — mint Jonesco darabjait —, kabaré-bohózatnak rendezik. Martin Esslin szerint a komplex lelkiállapotok rövid, tömör egyfelvonásosokban, szkeccsekben fogalmazhatók meg a legvilágosabban.<sup>34</sup> A kabaré műfaja jóval az abszurd színház előtt alkalmazta annak eszközeit. Noha a kabarének az abszurd drámától eltérően nem az a fő célja, hogy az egész világmindenséget egy szimbolikus képbe koncentrálja, hanem hogy abszurd és groteszk szituációival a társadalmi élet fonákságait tegye gúny tárgyává. Tény azonban, hogy Karinthy kabaréötletei „mélyén többnyire szorongás lapul” — mint ahogy Kellér Andor is megállapítja —, magjuk mindig valami nagyon komoly dolog...<sup>35</sup> A *Hosszú háború* c. keserű mondanivalójú abszurd jelenete pl. a gyilkos háborút mint kártya, illetve szuronypartit ábrázolja azért, hogy így tegye gyilkos gúny tárgyává azok szemléletét, akik az emberiség egymást mézárását hideg számitással, kártyapartiként tudják irányítani.<sup>36</sup>

A *Tréfa volt* groteszk és abszurd ironiája az uralkodó osztálynak egymás bűneit elsimitó magatartását gúnyolja.<sup>37</sup> Az *Aszongya* c. szkeccse pl. a nyelvi érintkezés banalitását figurázza ki.<sup>38</sup> A *Mokan* c. abszurd jelenetben, két konfliktus jelképes alakjával az élet aljára szorított embernek az erőek, az élen levők iránti tragikomikusan reménytelen vágyakozását fejezi ki.<sup>39</sup>

Karinthy legtöbb groteszk és abszurd kabaréötletének filozofikus jellegű, mély társadalmi mondanivalója van. Társszerzőivel írt kisebb és nagyobb darabjaiban is ott rejlik Karinthy eszmei mondanivalójának a mélysége, de ezekben engedményeket tesz a kommersz drámairodalom követelményeinek. Legjellemzőbb példa erre a Földnélküly János alapötletéből Majoros Istvánnal együtt írt *A nagy ékszerész* c. 3 felvonásos komédia. „Noha a mű alapötlete karinthyen gyilkos szatírájú tragikomédia<sup>40</sup> — a betörő olyan társadalom szelleméhez akar hasonulni, amelynek erkölcsi szintje meg sem közelíti az övét —, naturalista jellegű megvalósításában messze elmarad az igazi Karinthy-féle tragikomédiáktól.<sup>41</sup>

Karinthy igazi drámai munkássága a XX. századi forradalmát meg nem vívott magyar dráma és színpad nagy lehetősége volt. A két háború közti periódusban ő áll legközelebb napjaink drámai felfogásához.

R. Kocsis Rózsa

### A temesvári „Dél” Irodalmi Társaság

Száz és száz cikket, tanulmányt, regényt írtak a nagyváradi Holnap íróiról, akik a megújított magyar irodalom kimagasló alakjai lettek. Kevesen tudják azonban, hogy 1908 őszén Franyó Zoltán kezdeményezésére Temesvárott irodalmi társaság alakult, mely lelkes fiatal értelmiségiekből, újságírókból, jogászokból és egy akkor még aktív katonatisztből (Franyó Zoltán) állott, a haladó irodalom propagálását tűzte ki célul, és Ady Endrét tekintette vezérének. Temesváron, Szabolcska Mihály városában, Ady nevével zászlót bontani — kétszerelesen forradalmi cselekedet volt, és talán nem túlzunk, ha a Dél működésének fontosságát közvetlenül a holnaposoké mellett említjük.

A Dél havonta rendezett irodalmi matinékat, melyeken rendszeresen részt vett Szávay Zoltán, a tragikus sorsú lírikus, Vermes Ernő poéta (akkoriban tűnt fel *Járok a tartón* című verseskötetével), Gálos Rezső tanár, aki Szentjóni Szabó Lászlóról írt alapos, átfogó életrajzot, Pogány Mihály, a Temesvári Hírlap és Lovas Antal a Neue Temeswarer Zeitung főszerkesztője,

<sup>33</sup> Karinthy Frigyes: Kabaré. Néhány szó a műfajról. Hökém-színház, I. m. 6.

<sup>34</sup> MARTIN ESSLIN: The Theatre of the Absurd. London, 1962. p. 146.

<sup>35</sup> KELLÉR ANDOR: Utószó Hökém-színház III., I. m. 411.

<sup>36</sup> Karinthy Frigyes: Hosszú háború. Hökém-színház III., I. m. 271–274.

<sup>37</sup> Karinthy Frigyes: Tréfa volt. I. m. 292–295.

<sup>38</sup> I. m. 305–308.

<sup>39</sup> Mokan: I. m. 305–308.

<sup>40</sup> KÁRPÁTI AURÉL: A nagy ékszerész. Népművelés, 1954. VI. sz.

<sup>41</sup> Karinthy–Majoros: A nagy ékszerész. Ösbemutató: Kolozsvár, 1937. II. 20.

Róth Ottó szociológus, a Szociáldemokrata Párt temesvári szervezetének titkára, Novák Rezső, a korán elhunyt, eredeti tehetségű festőművész, Lengyel László s a Nagyváradon jogász-kodó (többnyire azonban Temesvárt tartózkodó) Manojlović Tódor (szerb költeményeket fordított magyarra, németre, de számos eredeti verse is jelent meg német nyelven).

A Dél, az akkori időknek megfelelően, irodalmi kávéházzal, illetve törzsasztallal is rendelkezett: a néhai Koronaherceg-kávéháznak a színház felőli részén volt törzsasztala, ahol estéről estére, hajnalig húzódó viták parázsoltak.

1909 szeptemberében a Dél Nagyváradról meghívta Tibor Ernőt, a már országosan ismert festőművészt, hogy rendezzen kiállítást a Bánság fővárosában. Tibor Erőn kívül Juhász Gyula, Emőd Tamás, Nagy Mihály (a Holnap-társaság utolsó elnöke, akit az ellenforradalmi időkben Nagyváradon meggyilkoltak) jött Temesvárra. Az irodalmi délelőtti színház-épület akkori nagy Redoute-termében tartották meg, melyet a közönség zsúfolásig megtöltött. Franyó Zoltán Tibor Ernő képeiről tartott előadást, Juhász Gyula, Emőd Tamás, Szávay Zoltán verseiből olvastak fel.

A Dél, a sorozatos irodalmi matinék, vitaestek mellett a Temesvári Hirlapban állandóan támadta a temesvári konzervatív Arany János Irodalmi Társaságot, melynek Szabolcska Mihály és Jörgné Draskóczy Ilma volt a vezetője. Hamarosan ellentámadásba lendült az Arany János Irodalmi Társaság is; a Délmagyarországi Közlönyben írták élehangú cikkeiket a Dél — és elsősorban Ady Endre — ellen.

Sorozatosan jelentek itt meg „Vad-Ady Endre” aláírással gúnyversek, ezeket — amint később kiderült — maga Szabolcska Mihály írta.

A nagyváradi íróknak: Juhász Gyulának, Emőd Tamásnak, Nagy Mihálynak a sikere arra ösztönözte a Dél Irodalmi Társaságot, hogy Ady Endrét és a Nyugat szerkesztőit hívja meg. 1909 októberének közepén tartotta meg a Nyugat irodalmi matinéját Temesváron a Koronaherceg szálloda nagytermében, melynek előadói dobogójára Ady Endre, Fenyő Miksa, Kéri Pál és Reinitz Béla léptek fel. Reinitz ez alkalommal Ady megzenésített dalait adta elő; ez volt az első nyilvános bemutatás, frenetikus sikerrel: a *Kató a misén*, *Héja-nász az avaron*, a *Májusi zápor után* és a *Fekete pillangók fogatján* újszerűségükkel, merészségükkel, művészi erejükkel egycsapásra meghódították a hallgatóságot.

Ady másnap elutazott Temesvárról, de nem feledkezett meg Szabolcska Mihályról: megírta *Üzenet Költőcske Mihálynak* című nevezetes versét.

Ugyancsak a Dél, pontosabban Franyó Zoltán nevéhez fűződik Ady Endrének és a Holnap írói körének 1909. november 11-én lezajlott irodalmi délutánja. Marton Sándor mondott megnyitó beszédet, Emőd Tamás verseket olvasott föl a Holnap költőitől, Manojlović Tódor a társaság törekvéseiről tartott előadást, Dutka Ákos költeményeiből szavalt, Franyó Zoltán aradi reminiscenciáknak adott hangot *Lányok, versek, utak, én és ez a város* címmel. Ady Endre legújabb versei után ezúttal is az Ady-dalok hangzottak fel a szerző előadásában.

Az aradi függetlenség az irodalmi délutánról lelkes hangulatú cikkben számolt be, az ország konzervatív sajtója, Rákosi Jenőék és természetesen a temesvári Délmagyarországi Közlöny azonban még hevesebb támadásokat indított Ady Endre és a Holnap írói ellen.

Ekkor merült fel a terv a temesvári Koronaherceg-kávéházban összegyűlt Dél Irodalmi Társaság tagjai körében, hogy irodalmi folyóiratot kellene indítani. Folyóiratot, ahol a bánsági haladó szellemű írók kézíratait közölhetnék, és szükség esetén méltó választ adhatnak Szabolcska Mihályéknak.

A tervet siker koronázta. Lengyel Ernő és Franyó Zoltán felkeresték a legnagyobb temesvári könyvkereskedő vállalatot, a Moravetz Testvéreket, akik hajlandók voltak kéthetenként megjelenő irodalmi, társadalomtudományi, kritikai folyóiratot kiadni.

1910. január elsején megindult a Magyar Dél. Szerkesztője Lengyel László, munkatársai Franyó Zoltán, Lengyel Ernő, Goór Pál, Gálos Rezső, Manojlović Tódor. A folyóirat szoros kapcsolatot tartott fenn a Nyugat és a Holnap íróival is. Ezt bizonyítja az a tény, hogy Hatvany Lajosnak, Szomor Dézsónak, Dutka Ákosnak a kézíratai folytonosan jelentek meg a folyóiratban. A Magyar Dél színvonalát és haladó jellegét nemcsak az jelezte, hogy Paul Verlaine (Goór Pál), Li Taipo (Franyó Zoltán) versfordításait közölte, hanem az is, hogy az 1910. március 1-i számában hosszabb tanulmányban ismertette August Bebel *Aus meinem Leben* című könyvét; a tanulmány Bebel művének ismertetése mellett a hetvenesztendős szociáldemokrata gondolkodó pályafutásával és a szocializmus világtörténelmi jelentőségével is foglalkozik.

A folyóirat szerkesztőinek mély humanizmusát dokumentálja Vas Bélának a román kérdéstről írt tanulmánya. A közlemény a következőképpen indul: „A... nemzetiségi kérdés tárgyalása, főként a román nép gazdasági és kulturális nyomorának minél mélyebb feltárása el nem odázható kötelesség. Ezekről a dolgokról időnként egyáltalán semmit, időnként szubvenzionált hazugságokat, százszerosan elcsépelet jóindulatú ürességeket és kávéházi szólamokat vagy kizárólag politizáló cikkeket szokás írni-olvasni... A legelső feladat szociológiai úton kutatni azt a valamit, amit „néplelékeknek” szokás nevezni. Ez a vizsgálat kideríti azt,

hogy más a temesi síkon lakó gazdag román paraszt ideológiája s más a . . . havasokon élde.”

Vas Béla eszmefuttatását, mely nemcsak a tanulmányíró radikalizmusát, alapos szociológiai felkészültségét, de a folyóirat szerkesztőségének a román nép iránt tanúsított szeretét tükrözi, így fejezi be: „Új, a krassói hegyekben mégcsak nem is sejtett erőknek bevezetése, ipari, gazdasági befektetés, okos szociálpolitika kell ide, minél több, hogy ez a nép megerősödjön, kiemelkedjék a nyomorból, virágzó kultúrát fakasszon . . .”

A Magyar Dél mindössze egyetlen esztendőért meg, Lengyel László a budapesti Pester Lloyd szerkesztője lett, és ugyancsak Kiss József meghívására Budapestre költözött Franyó Zoltán is, ahol *A Hét* szerkesztőségi tagjaként és egyidejűleg a Népszava állandó munkatársaként működött az első világháború kitöréséig.

A Dél Irodalmi Társaságnak akkoriban egyik legaktívabb tagja Manojlovics Tódor volt. Szó esett már szerbből végzett magyar és német fordításairól és németül írt verseiről, feledésbe merültek azonban a magyarra fordított Manojlovics-versek. Még a lap megindulása előtt Pogány Béla, a Független Magyarország című haladó szellemű budapesti napilap szerkesztője ajánlatot tett a Holnap és a Dél íróinak, hogy irodalmi mellékletét teljes egészében rendelkezésükre bocsátja. Itt jelent meg Franyó Zoltán több eredeti verse, valamint Manojlovics-fordítása. Ezek közé tartozik az alábbi is:

### KERKYRA FEJEDELEMASSZONYA

Az ős feákok országába ment  
A nyirkos észak sápadt szenvedője,  
Hogy szent lelkét a békesség beszője  
A cipruserdők árnyékában lent.

És Hellas napja, s Hellas tengere  
A Peristylost halkan átölelte.  
S ott, mintha ó dal s költők kósza lelke  
A dús babér közt visszalengene.

A hús ligetben halva, meztelen  
A szép Achilles . . . Távolabb az óra  
Lágy taktusában hullt a kerti tóra

A felszökő víz. Ő meg messze lenn  
Odysseus kék tengerén egy este  
A vándorutak céljait kereste.

A Dél Irodalmi Társaság és folyóirata megszűnt, tagjai közül sokan szétszóródtak a nagy világban. Manojlovics Tódor a jugoszláv irodalomnak lett egyik kitűnősége. Ady Endrének számos versét fordította le szerb nyelvre. Néhány esztendővel ezelőtt Ivan Ivanij *Peszme* (Versek) címmel kötetnyi Ady-fordítást jelentetett meg az újvidéki Matica Szrbszka kiadásában; a kötet nagy értéke Manojlovics Tódor mélyenszántó tanulmánya, melyben Ady Endrét a világirodalom egyik legnagyobb lírikusaként méltatja.

A Dél működésével, illetve megszűnésével Temesvár irodalmi életének egyik jelentős szakasza zárult le. A Bánság fővárosában, a román, német, magyar és szerb kultúra egymásbaforrásának góciában (gondoljunk csak Dositej Obradovicusra, Dimitrie Țichindealra, Iulian Grozescura, Ion Popovici-Bănăţeanura, Victor Vlad-Delamarinára, Adam Müller-Guttenbrunnra, Francz Xaver Kappusra) ennek a hagyománynak a felelevenítése és ápolása időszerű, szép feladat.

Kubán Endre  
(Temesvár)

Tarnai Andor

## FALUDI CONSTANTINUS-DRÁMÁJÁNAK PROGRAMJA

1966-ban az Országos Széchényi Könyvtár állományának revíziója során egy *Constantinus Porphyrogenitus* című dráma programja került elő. A negyedréteg alakú, egyleveles nyomtatvány a címen kívül a darab argumentumát (Elöl járó beszéd), és a szereposztást (Beszélgető személyek) közli, végül a második ill. a negyedik felvonás végéről két ének szövegét hozza. Szerzőt nem említi ugyan, de a címről a XVIII. század minden ismerőjének Faludi jut eszébe, s ha a darab Révai Miklós kiadásában megjelent, máig egyetlen ismert szövegével összevetjük, könnyen megállapítható, hogy az argumentum tartalmilag, a szereplő személyek neve és száma pedig teljesen megegyezik a nyomtatásból ismert darabéval.<sup>1</sup> Hiányzik a nyomtatási hely és idő is, de már eleve csak Nagyszombat és 1750, az első előadás éve látszik valószínűnek.<sup>2</sup> A nyomdahely megállapítása a szöveg megbízhatóságának szempontjából fontos: Faludi ugyanis 1750-ben a nagyszombati tipográfia praefektusa volt, a programot tehát a szerző szeme előtt, nem sokadik kéztől származó rossz másolatból szedték ki.

A nyomtatvány jobb felső sarka leszakadt, de a hiányzó betűket nem volt nehéz kipótolni. A program kiegészített szövege a következő:

C O N S T A N T I N [ U S ]  
P O R P H Y R O G E N I T U S ,  
E L Ö L J Á R Ó B E S Z É D

Leo napkeleti Tsászárr halálára kelvén, fiát Constantinust [,] két fő Tanácsira bizta vala, tudni-illik Romanus, és Fokas gondviselésére. Ezek ketten mesterséggel, és erővel egy mást ki-akarták tolni ezen tisztségből. Románusnak szolgált a' szerencse, és azért csak maga igénygette jó-darabig a' fiatal Hertzeg dolgát, és birta az Országot. Azomban meg-tetzvén néki az Urasság, azon mesterkedett, hogy még Constantinust-is ki-szorítaná székébül [,], 's maga fiát emelné a' Tsászárságra. Ezzel a' kevély igyekezettel ugy meg-útáltatta magát, hogy ellene támadnának még tulajdon magzati-is, kik Fokással tzimborát kötvén, arra birták a' dolgot, hogy Románus számkivetésbe küldetett Prota szigetébe: a' Tsászári thronust pediglen, úgymint örökös Ura Constantinus foglalta el. E' történt dologhoz adogatot valamit a' Poësis nagyobb mulatság kedvéért.

[B E ] S Z É L G E T Ő S Z E M É L Y E K .

[Contantinu]s Artemius neve-alat.  
Romanus azomban gondviselője az Országnak.  
Fokás Hadi-Fejedelem.  
Basilius Constantinus nevelője.  
Mauritius a' Tanácsnak Nagygya.  
Artemius Románus fija Constantinus neve-alat.  
Leontius az Udvarrt őrzök Kapitánya.

Vízi Ferencz.  
Bors György.  
Miksa Gábor.  
Csobot Márton.  
Boros Elek.  
Bene Imre.  
Bíró Antal.

<sup>1</sup> Faludi Ferentz' Költeményes maradványi. Egybe szedte . . . RÉVAI MIKLÓS. II. Győr, 1787. 2 – 114.; Faludi Ferentz' Költeményes maradványi. . . egybe szedte Révai Miklós. Második meg jobbjított nyomtatás. Pozsony 1787. 95 – 210. A két szöveg szó szerint egyezik.

<sup>2</sup> A Constantinus-dráma további előadásairól: GÁLLOS REZSŐ: Faludi Constantinusának kései előadása. ItK 1937. 191 – 192.

## ÉNEK

a' Második Végezés után.

Igy jár a' ki fuvalkodik,  
Mást mint rontson agyarkodik:  
A' Szerencse meg-alázza,  
Véletlenül le-gyalázza:  
Ki-veti, ki-veti öléből.

## ÉNEK

a' Negyedik Végezés után.  
*Constan.* Vig-orczával, vidám kedvel  
Érted halok *Artemi*  
*Artem.* Vig-orczával, bátor szível  
Érted fogyok *Constanti.*  
*Const.* En édessem!  
*Art.* En kedvessem!  
*Const.* Érted fogyok *Artemi!*  
*Art.* Érted halok *Constanti.*

## VÉGE

Ha a program argumentumát a Révai kiadásában megjelent „Elöl járó beszéd”-de összehasonlítjuk, olyan mértékű eltérés tűnik elő, hogy a második szöveget erősen átfogalm a zott, átszilizált változatnak kell tartanunk; nagyon eltér a két variáns a szereplők listájában is, ahol egy kivételtől eltekintve társadalmi állásuk más szavakkal van megadva, s nem egyezik egészen sorrendjük sem. Az összehasonlítás megkönnyítésére közlöm a Révai-féle szöveget:

### *Elöl járó beszéd.*

Leó, Nap keleti Tsászá, halálára kelvén, Fiát Konstantinust, két Fő tanácsosira bízta, tudni illik, Románus' és Fókás' gond viselésére. Ezek ketten perrel, 's minden mesterséggel egy mást ki akarták tudni az uraságból. Románusnak szolgálván a' szerentse, jó darabig maga bírta az idétlen Hertzeg helyett az Országot. Azon idő közbenn anynyira nevelkedett a' kevélység benne: hogy még az árva Konstantinust is ki akarta szoritani székéből, 's maga fiát Artémiumt emelni a' Tsászárságra. Melylyel meg útáztatván magát, ellene támadtanak önnön fiai Fókással egyetembenn. El végre szám ki vetésbenn küldetett, Próta' szigetére. A' Tsászári tronust pedig Konstantinus, úgy mint ügyes ura, foglalta el. E'hezz a' Poésis adogatott valamit nagyobb mulatság' kedvéért.

### *A' beszélgetők.*

Konstantinus. Artémius' neve alatt.  
Románus. Az Ország' Gond viselője.  
Fókás. Fő Hadi Vezér.  
Mauritzius. A' Tanács' Eleje.  
Basilius. Konstantinus Nevelője.  
Artémius. Románus' fia, mind azon által Konstantinus' neve alatt.  
Leontzius. Az Udvarhoz tartozó Vitézeknek egyik Tiszt viselője.

Mivel az 1750-ben kiadott programot a megjelenés körülményei miatt kétségtelenül hiteles szövegűnek vehetjük, azt kell eldönteni, hogy Révai írta-e át a Constantinus két változatban meglévő helyeit, vagy Faludi stilizálta-e újra a darabot valamikor 1750 után. Könnyű lenne a döntés, ha ismernénk a Constantinus eredetijét. Faludi ezt az átdolgozáskor is szemmel tarthatta, Révai viszont már nem ismerte, s így az eltérések természetéből elég nagy valószínűséggel következtetni lehetne az átfogalmazó személy kilétére. Minthogy azonban a jezsuita író forrását nem találták még meg, csak Révai kiadói elveire és gyakorlatára, valamint a két szöveg nyelvi és stiláris különbségeire kell hagyatkozni.

Ami Faludi verseinek kiadását illeti, Révai már az első győri kiadásban híven követte az általa legjobbnak tartott szövegeket, a második, pozsonyi kiadásban a fontosabb változatokat

jegyzetben közölte.<sup>3</sup> Négyesy László szerint teljesen igaz, ami a pozsonyi kiadás előszavában olvasható: „Én Faludinak Énekeit egybe szedegetni kezdvén, mind addig el nem tekelltem magamat a' ki adásra, míg magának Faludinak keze' írásait nem láthattam. 'S ihol itt a' helyett, hogy többet lelhettem volna, a' mit is igen reményltem vólt, még kevesebbet leltem, 's azok is nagyon különböztek. Mind azon által, kéz írással egybe vetvén, hiven meg tartottam, most kivált a' második ki adásban.” Valószínűleg hasonló tisztelettel gondozta a prózát is, hiszen a győri kiadás előszavában Faludt, a költőt, egy rangba teszi a prózáíróval. Egy szöveg teljes átfogalmazását tehát nem lehet feltételezni róla, s az előadottak alapján azt kell tartanunk, hogy a Constantinus-dramát maga Faludi stilizálta át, mégpedig az első előadás vagyis 1750 szeptembere után. A Révai átdolgozó munkáját kizáró eme ok mellett van azonban olyan érv is, ami az új változatban kifejezetten Faludi tollára utal. Előfordul ugyanis az argumentumban a' verus, iustus, legitimus' jelentésű *ügyes (ügyes)* szó. Ez a mondott értelemben Faludi alkotása, s a Nyelvtörténeti Szótár adatai szerint (III. 887.) más írónál elő sem fordul.<sup>4</sup>

Az új változat néhány más szava határozottan modernebb csengésű a mai fülnek, mint az 1750-es. A régi nyelvben a 'consiliarius' értelmű *tanács tanácsos*, mint a *tanácsos*, de az utóbbi lett a közhasználatú. Érdekes most már, hogy a Wagner-féle *Phraseologia* (1750), aminek létrejöttében Faludnak is volt része, a 'consiliarius' magyar megfelelőjeként a *tanácsnok, tanácsbéli, tanácsadó, tanács* szavakat adja meg, a *tanácsos*-t nem ismeri. A mai nyelvérzék a *Hadi-Fejedelem* helyett jobbnak találja a második változat *Fő Hadi Vezér* kifejezését is. Ez utóbbi pontos megfelelője viszont megtalálható Wagnernél, latinja 'generalis Mareschallus'.<sup>5</sup>

Az új változat stílusa határozottan jobb: tömörebb és világosabb az elsőnél. A kezdő mondat azzal válik rövidebbé, hogy elmarad a számunkra régies és felesleges *vala*, a második tartalmilag világosabb; a harmadikban rövidítő szerkezet kap helyet (*szolgálván*), nincsen erősítő ismétlés (*igyergette és birta*). Helyes az is, hogy Románus fő jellemvonása, eldugott határozószó (*kevély igyekezettel*) alannya válik, hátulról előre kerül, s az ellentét aláhúzására Constantinus *árva* jelzőt kap; nagyon jól hat ugyanitt a latinos feltételes mód eltüntetése és növeli az egész argumentum világosságát, hogy Artémiust néven nevezi az író. A következő mondat a már előbb alkalmazott rövidítő szerkezettel (*utáltatván*) és minden felesleges részlet elhagyásával iskolapéldája lehet a tömörítő fogalmazásnak. Az új szöveg világosságát a kevélység kiemelésén kívül az növeli különösen, hogy a drámai cselekmény eredményét — a korábbi periódust felbontva — két önálló rövid mondatba sűrítette Faludi.

A program végére csapott két vers azért fontos, mert Révai közléséből nem tudtuk, hogy Faludi első darabjához, az 1749-ben előadott *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában* címűhöz hasonlóan a *Constantinus* felvonásközeiben is énekelték „arietta”-kat. A *Caesar*-ban az első és második felvonás után „Páros Enek”-et, az ötödik végén „Maganoss Enek”-et adtak elő, a harmadikat és a negyediket tánc követte. A *Constantinus* előadásakor a második és a negyedik „végezés”-t fejezte be ének, és valószínű, hogy a többi felvonások után tánc következett. Régen észrevették, hogy a *Caesar* olasz eredetijében énekszövegek nincsenek; hogy a magyar változatban mégis maradtak fenn, Koltay-Kastner Jenő és utána Gálos Rezső Metastasio-hatásnak tulajdonítják.<sup>6</sup> A megállapításhoz most azt tehetjük hozzá, hogy a nagy-szombati iskoladramáknak vagy legalábbis azok bizonyos típusának elengedhetetlen tartozéka volt ebben az időben a felvonásközi zene, ének és tánc, de az arányokat, a sorrendet nem kötötte általános szabály.

A *Constantinus* első énekének változat-értéke van, mert hasonló szöveg már Révai Miklós győri (I. 46.), utána Toldi kiadásaiiban és Négyesy-nél (174.), végül pedig a *Caesar*-dráma végén (45.) napvilágot látott. A négy lenyomat közül három Révain alapul, a Gálos *Caesar*-kiadásának végén levő ettől független, de nagyon közelálló.<sup>7</sup> A *Constantinus*-programban talált

<sup>3</sup> Faludi Ferenc Versei. Kiad. NÉGYESY LÁSZLÓ. Bp., 1900. 114–116. és Révai pozsonyi kiadásának előszava.

<sup>4</sup> Faludi késői művében, a Téli éjszakák-ban háromszor fordul elő. Révai megtarthatta, de nehéz feltenni róla, hogy önállóan alkalmazta is.

<sup>5</sup> E példák világosan tanúsítják, milyen fontos lenne Wagner *Phraseologia*-jának feldolgozása Faludi nyelvének és stílusának szempontjából.

<sup>6</sup> KELLER IMRE: Faludi Ferenc *Caesar*-ja. EphK 1914. 748. — KOLTAY-KASTNER JENŐ: *L'arte poetica di Francesco Faludi*. Corvina, 1922. 74–83. — Faludi Ferenc: *Caesar Aegyptus földjén Alexandriában*. Kiad. GÁLOS REZSŐ. Győr, 1931. 3–9. 46.

<sup>7</sup> Faludi Ferenc Minden munkái. Pest 1854. II. 890., Faludi Ferenc Versei. 5. kiad. Pest, 1854. 60. A szedés mindkettőben ugyanaz, a szöveg a helyesírástól eltekintve a Révaiéval azonos. Ezt vette át Négyesy is (id. kiad. 174–175.). A forrást, Révait idézem:

Így jár ki fel fúvalkodik,  
Magas helyre ágaskodik!  
A' szerentse meg alázza,  
Véletlenül le gyalázza;  
Ki veti ölebből  
Ki veti kedvéből.

ének három sora egybeesik a Révai-csoport szövegeivel, a negyedik már eltér, és teljesen elüt a két változat strófászerkezte. Azt gondolom ebből, hogy a két rokonszövegű ariettát különböző dallamra adták elő.

A negyedik felvonás utáni dalszöveg teljesen új; mását, strófaképletét Faludinál sokkal nem találtam. Ha a vocativusba tett latin nevek helyett más háromtagú, rimelő szó állna (édesem, kedvesem), s ha fiú és lány felelgetne egymásnak az énekkel, szerelmes duettnek is beillenek.

Azt hiszem, Faludi nemcsak az argumentumot és a szereposztást dolgozta át alaposan, hanem a legelől álló részek után az egész drámát újra stilizálta. Révai a javított szöveget kapta kézhez és adta ki, a Fehéregyházán előadott régi szöveg egyetlen emlékét a most előkerült programban tisztelhetjük. Arról, hogy Faludi bármelyik művét, méghozzá ilyen mértékben átírta volna, az irodalom eddig semmit nem tudott, s talán csak egy eljövendő kritikai kiadás sajtó alá rendezése során ismerünk meg újabb részleteket az író hasonló műhelytitkaiból. Némileg ide vonható jelenségre azonban már Négyesy László figyelmeztetett 1900-ban. Feltűnt neki, hogy Faludi verseinek az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött kéziratának, amit a költő „1773-ban vagy kevésbé azután” fejezett be, „nagyon jellemző sajtósága az, hogy hangalak tekintetében sokkal közelebb áll a köznyelvhez, úgy szólván irodalmibb, mint a dunántúli ejtést feltűntető „1777–79-től található szombathelyi példány”. Noha a különbség a két kötet leírása között csak 4–6 év lehet, a különbség következetes: a korábbi kéziratban *társok, álmombul, talpokat, barátot, ábrázotja, nyájosság* alak áll, az 1777–79-ből datálható későbbiben *társak* (társuk), *álmambul, talpakat* (talpukat), *barátat, ábrázatja, nyájosság* stb. Négyesy a módosításban „célzatosságot” lát, de meg sem kíséri a tudatos változtatás megindokolását. Talán nem teljesen felelőtlen ötletnek, ha némi megfontolásra érdemes hipotézisnek minősül az a magyarázat, hogy az 1773 és az 1777–79 között beállt változás Báróczy Sándor nyelvi hatásának tulajdonítható, akinek *Kassádrája* 1774-ben *Erköltsi levelei* 1775-ben jelentek meg Bécsben. Az Erdélyből származó író nyelvében nagy számmal akadnak olyan nyíltabb hangalakú szavak, amilyenekre Faludi nagyhirtelen áttért (*álam, álmát, akaram, barátam* stb.). A dunántúli öreg költő talán úgy érezte, hogy az irodalmi nyelv akkor még bizonytalan formái majd Báróczy hatására és mintájára rögzítődnek, s maga is átvette azokat. Hozzátehetem, hogy nem egyedül. A kezdő Batsányi követte Báróczyt, s híven, egyetlen változtatás nélkül lenyomatta az erdélyi alakoktól hemzsegt *Erköltsi leveleket*, melyeket utóbb Kazinczy írt saját kiadásában a szokottabb norma szerint.<sup>8</sup>

Ha már most nemcsak kronológiailag, hanem nyelvészetileg is kifogástalanul bizonyítható lenne, hogy Báróczy nyelve hatott a Faludiéra, egészen új megvilágításba kerülne a rohoni szegényház öreg papjának irodalmi munkássága. Azt eddig is tudtuk, hogy a *Bölcs emberrel* egy akkori divatos, eléggé laikus vallásosságot hirdető iratot fordított le magyarra,<sup>9</sup> hogy azonban új magyar írókat olvasott, eddig csak sejtettük. Már pedig ha így lenne, könnyen érthetővé válnék, hogy miért és milyen befolyásra tette át magyarra élete alkonyán egyetlen regényes elbeszélő művét, a *Téli éjszakákat*, s milyen elevenen tartotta a kapcsolatot korának irodalmi életével. Nem tartom kizártnak, hogy az érett Faludi kifinomult stílusesszűkeivel átdolgozott Constantinus-drámát életének utolsó éveiben azzal a céllal vette újra elő, hogy három évtized iskolai porát letisztogassa róla. Ha újabb előadásra is gondolt, nem csalódott: Révai kiadása alapján 1789-ben a Szepes megyei alispán Löcsén háromszor is előadatta a német ifjúsági színjátszás hatásának ellensúlyozására, s Faludi hírére és a korra egyaránt jellemző, hogy a bemutatón a szepesi káptalan is megjelent.

Gálosnál (id. kiad. 45.):

El ne bízd magadat,  
Hogy ne valld károdát;  
Édes Barátom!  
Fogadd tanátsom.

Így jár a' ki fuvalkodik  
Magas helyre ágoskodik  
A szerentse le gyalázza  
Véletlenül meg alázza  
Ki-vetti öléből  
Ki-vetti kedvéből.

El ne bízd magadat  
Hogy ne vald károdát  
Édes Barátom  
Fogadd tanátsom.

<sup>8</sup> NÉGYESY: id. kiad. 95–102. — Néhány példa Batsányitól A' magyaroknak vitésége (Pest, 1785) ajánlásából és előszavából. (Összes művei II. Bp., 1960. 9–12.) — munkájakkal, ajánlattam (ajánlottam), példájakat. — Az Erköltsi levelek kiadásáról ugyanott 435–436. Hasonló alakok Anyosnál is vannak (Beszéd az örök kárhozatról. ItK 1915. 106–111.).

<sup>9</sup> ALSZEGHY ZSOLT: Faludi Nemes Emberének rokonai. ItK 1943.

## HA VALAKI HÍVEN TÜZESEN SZERET

Vörösmarty ismeretlen költemény-vázlata 1837—38-ból

Minden kézirata tele van az egyéniség meglepő jeleivel, alig kimeríthető gazdagságával. Az ifjú Ady írta Vörösmarty születésének századik évfordulóján: „*Örökös gyönyörűség, győzedelmes illúzió Vörösmarty minden kis sora . . .*” Ady ezt a lelkesítő tanulságot a költő-előd kiadott műveiből vonta le. Ma — a kéziratok részletes feldolgozásának időszakában — ezt a megállapítást a különböző okokból feledésbe merült töredékekre is találónak tartjuk.

Az Akadémia Kézirattárában a *Vázlatok, cikkek, okmányok* című gyűjtőben, Vörösmarty vegyes iratai előtt fekszik néhány lapnyi, sötét tintával, merített papírra írott kézirata, amelyet 1837—38-ban igen fontosnak tartott. Elkészítendő új műveinek első, rövid vázlatait jegyezte e lapokra, az ötletek felbukkanásának sorrendjében. Itt olvasható többek között az *Árpád ébredése, Az áldozat, az Örök zsidó* legkorábbi töredéke és néhány más terv.

A harmadik lapon — jórészt erőteljes áthúzással törölve — tíz sor maradt az utókorra, napjainkig feldolgozhatatlannak vélt szöveggel. A töredék megfejítése a következő:

1. [*Ha valaki híven tüzesen, sat. szeret, én százszorosan*
2. *hív és hév vagyok, 's még is oh kin nem szabad kimondanom;*
3. . . . . számára . . . hogy nem viszonzhatandja 's {*az egész*}
4. *a' világ megtudná, mely rajtam nem segíthet.*
5. *Nem nő, nem csók, nem is sohajtás az én szerelmem*
6. *az az hanem legfelsőbb gondolat 's szenvedély, mely]*
7. *mint a' tűzhegy akkor is forr belül, midőn semmi*
8. *külső jelei nem látszanak, olly belvilág mely magában*
9. *él 's előre kárhóztatva önmagát megnyerhetetlen*
10. *üdvén kesereg.*

(Az olvashatatlan maradt három szó többféle behelyettesítése csak találgatható, pl. „*mentségem számára nincs*” vagy: „*mentsége számomra nincs*” stb., ám végleges elhagyásuk is lehetséges megoldás.)

A töredék formai, ritmikai vizsgálata kideríti, hogy az első sor végétől kezdve — neki-lendülő, elakadó jambusok felelgetnek itt egymásnak. Ha összefüggő sorokra bontjuk a szöveget, jambikus verselésű költeményvázlatához jutunk. Az első sor azt sugallja, hogy a töredék csak vázlatnak indul. Itt dereng fel először az ihlet, itt formálja meg az első szavakat. Majd a gondolat és írás akaratlan jambusokba csap át. Az első, kevéssé csiszolt sorok után szabályos ritmusú szerkezet zár le egy kilobbanó hasonlatot.

A *vázlatot zeneisége és tartalmi összefüggései szerint sorokba lehet rendezni*. Bár a szöveg így is nyers, egy bevégzetlen Vörösmarty-vers áll előttünk. Sosem lett belőle igazi költemény. Bizonyára azért, mert második fele így is végérvényesnek tűnik. Az áthúzatlan sorokat azért hagyta meg a költő, hogy mint „*jó gondolat*”-ot később felhasználja. Ki tudja miért, erre nem került sor.

## HA VALAKI HÍVEN TÜZESEN SZERET

[*Ha valaki híven tüzesen szeret,  
 én százszorosan hív és hév vagyok,  
 's még is oh kín nem szabad kimondanom;  
 . . . . . számára . . . hogy nem viszonzhatandja  
 's a' világ megtudná, mely rajtam nem segíthet.  
 Nem nő, nem csók, nem is sohajtás az én szerelmem  
 az az hanem legfelsőbb gondolat  
 's szenvedély, mely] mint a' tűzhegy  
 akkor is forr belül, midőn  
 semmi külső jelei nem látszanak,  
 olly belvilág, mely magában él  
 's előre kárhóztatva önmagát  
 megnyerhetetlen üdvén kesereg.*

Az áthúzott sorok — szögletes zárójelben — több személyes élmény önkínzó gondját érzékeltetik. A költő odaadóan szeret, de erről lehetetlen mindent megírni. Titka élenként érdekelné társaságát és a közvéleményt, de kiszolgáltatottságot is jelentene számára. Miért? Vallomása annyira személyes jellegű, hogy ebbe nem avathat be másokat. Talán amit kimondhatna, sértő lenne valakire, aki közel áll hozzá, és éppen nem elutasítást vár. E titokzatos gond a szerelem. Szerelem a költő felfogásában. Egy meghatározatlan személyre utal, azután ritmikusan hármas tagadással veti el kibontakozó érzelmeit: „Nem nő, nem csók, nem is sohajtás az én szerelmem . . . hanem legfelsőbb gondolat 's szenvedély . . . oly betvilág melly magában él . . .”

Igy vívódik, a nőben egyenrangú szellemi társat kereső és hosszú évek óta sorozatosan csalódó férfi. Mintha csálhatatlan védelme volna a valódi szerelem ellen, pajzsként emeli maga elé a tárgyaltalanul is teljesnek hitt belső szenvedélyt. Feladja ugyan a siker reményét, mégis egy lappangó tűzhányó hevességével vágyódik a nagyon is földi üdvösségre.

Fájdalmas tanulsága maga a lemondás, amelyen keserű okokból úja meg újra átesik.

László János

## EÖTVÖS JÓZSEF KÉT LEVELE

Az alábbiakban, László Gyula budapesti egyetemi tanár szívességéből, közreadjuk kéziratgyűjteményének két értékes Eötvös—levelét.

Az édesanyjához címzett leveleket a 23 éves Eötvös nyugat-európai tanulmányútja során Franciaországban írta, német nyelven. Az 1836. november 9-én, Bordeaux-ban keltezett levelet Eötvös, szándéka ellenére, nem küldte el még azon a napon, hanem a Párizs, november 16-i keltezésű levéllel együtt adta postára, már Párizsban.

E levelek azt mutatják, hogy a liberális eszmék hatása alá került Eötvös, aki politikai és társadalmi nézeteinek kialakulása és oly sok revíziója során egész életében annyit gyötrődött, vitatkozott önmagával és másokkal, Franciaországban is egy átalakuló, forrongó korszak jelenségeit, vajdásait és jelzéseit igyekszik magában tárolni és kritikailag elrendezni — mindig a közéleti szereplésre való széles körű, nagyon komoly felkészülés jegyében. A két levélben sok minden együtt van már abból, ami Eötvöst a későbbi irodalmi, közéleti és politikai pályafutása során is annyira jellemzi: a szenvedők iránti meleg, emberi részvét, a sorsukon való segítés gondolata, mindennemű kegyetlenség szenvedélyes elítélése, a társadalmi valóság és igazságosság iránti érzék, a politikai, társadalmi, történelmi irányító eszmék és a gazdasági kérdések sokoldalú végiggondolása, általában a tervszerű ismeretgyűjtés tiszteletet ébresztő, határtalan szomja, az érzelmek és gondolatok gazdagsága és nemessége, a költői megelevenítő, színes leírókészség. Az idegenben önmagát elhagyatottnak, szeretteitől elfeledettnek érző ifjú barátságáról, érzelmekről, édesanyja iránt érzett szeretetéről valló diákos mondatai már *A karthausin* végigvonuló szentimentalizmussal mutatnak rokonságot, s e szentimentalizmus néha erős ellentétben van a magában hivatást érző fiatalembernek azzal a sokszor meglepően józan, tárgyilagos, érett szemléletmódjával, amellyel minden tapasztalt jelenségről értékelő ítéletet kíván alkotni.

Megjegyezzük, hogy Sötér István *Eötvös József* c. monográfiájának második, átdolgozott kiadásában, az Eötvös külföldi utazása c. fejezetben már felhasználta e publikációnkat. (Bp. 1967. Akadémiai K. 45—48.)

A levelek fontosabb adatait és gondolatait beépítette az Eötvösről adott fejlődésképpbe, és ezzel értékelte a leveleknek, mint forrásoknak a jelentőségét is. A Nizsalovszky Endre és Lukácsy Sándor kiadásában megjelent *Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz* c. forráskiadvány is figyelembe vette már e levelek adatait, a jegyzetapparátusban részletesen foglalkozik is velük. (Bp. 1967. Akadémiai K. 80—81. — Irodalomtörténeti Füzetek. 55.) Mivel Sötér monográfiája, illetve a forráskiadvány a szövegek minden lényeges vonatkozását tisztázza a megadott lapokon, az ismétlések elkerülése végett itt nem adunk jegyzeteket a levelekhez.

A két kiadatlan levél betűhív szövege a következő:

Bordeaux, den 9<sup>ten</sup> Nov. 836.

eliebte Mutter! Wenn ich Ihnen jeh' durch Nachlässigkeit im Schreiben Kummer gemacht, — Obwohlich mich jezt wenigstens in diesem Fall vollkommen unschuldig fühle, — so sind Sie Gocgäht; 4ersit Tagen erhielt ich keine Zeile weder von Ihnen, noch von einém der meinen, derjenigen nämlich die mir Gott gegeben, die Freunde die ich selbst erworben, haben mich längst darauf gewöhnt. Mir haben viele Menschen gesagt, dass sie mich lieben, sie wussten dass es mir Freude macht, und ein Wort kostet nichts; ich habe an alle geschrieben, hab ihnen Ort und Datum für ihre Antwort pünktlich aufgezeichnet, doch geantwortet hat mir Paziay

und Vállas ausgenommen, kein einziger. Es weiss keiner, wie es dem Alleinstehenden wohlthut, an seine Freunde erinnert zu werden, wie glücklich man ist, wenn man einen Brief eröffnet, wie man jedes warme Wort der Liebe fühlt, wie man sich der Freundschaft freuet, als hätte man sie uns erst jetzt gegeben, als wären wir ihrer erst jetzt gewiss, weil wir sie schriftlich Schwarz auf Weiss vor uns sehen. Was wissen sie von all dem, eben so wenig als ein Chinese den Europäer begreifen kann, wenn er ihn durch eine Bancknote beglückt sieh't, denn er ahnt ja nicht wie viel der kleine Wisch repräsentirt: Von allen grossen Gefühlen der Menschheit ist Freundschaft vielleicht das einzige, an dem Sie manchmahl gezweifelt, und Sie haben recht. Bei Stürmen bindet sich jeder an einen Mast, oder Thau so fest als er nur kann, um dem Sturme, und den mächtigen Wellen die über das Schiff schlagen, widerstehen zu können; und so schliesst der Mensch im Sturme der Freude und des Leids sich an seine nächsten an, ist der Anfall vorüber, macht er sich wieder loos, und wer mag's ihm übel nehmen, die Freundschaft ist doch auch nur ein apropos wie jedes andere. Wenn ich nach vollbrachter Reise heimkehre, werden sie mich wieder alle lieben, doch jetzt solange mein Nahme sich auf die Begriffe einer zu verlierenden Stunde reduziert, ist's besser man spart seine Gefühle, um doch wenigstens etwas Ansehnliches für die rührende Szene des Wiedersehens zuzubringen. Doch wenn ich bedencke, dass ich seit dem 20<sup>ten</sup> September keine Zeile von Ihnen erhalten habe und dass vermuthlich ich selbst schuld darann binn, da Sie gewiss geschrieben, könnte ich desperat werden. Der Mensch ist ein einziges Geschöpf Gottes, ewig veränderlich ewig bewegt, bleibt ihm doch eines ewig im Herzen die Sehnsucht wie die Magnetnadel immer gegen Norden zeigt, doch je' näher sie ihrem Ziele kömmt, je mehr Abweichungen erleidet, bis sie endlich am Pole selbst sich g'en Himmel wendet, so wendet sich das Herz der Zukunft entgegen, bis es endlich am Ziele gen Himmel zeigt. Leben ist ein Verbum was für die meisten Menschen — und auch ich gehöre zu ihnen — nur ein Futurum hat. Als ich daheim war sehnt ich mich in die weite Welt, jetzt seh ich mich in die Heimath, es ist eine ewige Unzufriedenheit im Herzen jedes Glücklichen doch niemand bedaure ihn darob, denn diese Unzufriedenheit ist die Hofnung. — Wenn ich an jenen Augenblick dencke, an welchem ich wieder bei Ihnen seyn werde, in dem ich Sie wieder an's Herz drücken kann, um Sie nie wieder zu verlassen, wenn ich an all das stille Glück denke, das ich erst erkannt, seit ich ihm auf kurze Zeit entsagt, auf all' die geräuschlosen Freuden die der Augenblick giebt, und nicht ein ganzes Leben vergessen machen kann, möcht ich gleich einen Platz nehmen und zurückeilen. Doch es giebt Pflichten die man sich selbst auferlegt, und die man erfüllen muss; niemand fühlt mehr als ich selbst wie nützlich Reisen sind, und wenn Sie mich wiedersehen, binn ich hoffentlich nicht nur Ihrer Liebe, sondern auch Ihrer Achtung würdig. Glauben Sie mir ja, jeder Tag um den ich meine Reise verkürzen kann, um den ich früher mit Ihnen vereint binn, ist für mich ein Tag des Glücks, und ich werd ihn nicht verschieben.

Commerz ist der sozialste Egoismus; jeder wirckt und arbeitet nur für sich, und doch nützt jeder seinem nächsten. Was der göttliche Grundsatz: liebe deinen (sic!) Nächsten wie dich selbst, nur selten und nur bei wenigen erzeugt; das, dass ein Mensch sein ganzes Leben dem Wohl der Menschheit weihe, hat Geld hervorgebracht. Egoismus ist nun einmal das Erblaster unseres Geschlechts, alle Religionen, die meisten Moralphilosophen haben ihn bekämpft doch nutzlos, das Geld hat ihn (practisch wenigstens) besiegt. Genuss für Genuss, das ist das Prinzip des Tauschhandels. — Geld ist nichts als der Repräsentant von Genüssen, doch nur der Repräsentant; wie im Tauschhandel der Genuss nur dadurch erlangt wird, dass man anderen Genüsse verschafft, so das Geld; doch da es in der Natur der Dinge liegt, dass jeder mehr Geld anhäuft als er realisiren das heisst wirklich geniessen kann, folgt es klaar, dass es der Menschheit mehr Genüsse verschafft als von ihr empfangen, dass er also widerwillen kein Egoist gewesen, ja vielmehr für das Wohl und Frommen der Menschheit so viel gethan als er vermochte. Ich binn ein Freund von Handelsstädten, die rastlose Thätigkeit, das bunte Gewirr aller Sprachen und Völcker das sich vor dem Beschauenden zu einem grossen Bilde der Menschheit vereint, die bunten Wimpel und Flaggen, die unruhig im Winde herumflackern, als sehnten sie sich nach der fernen Heimath, gewähren mir immer Freude so oft ich sie auch sehe. Stundenlang schländere ich am Hafen herum, misch mich mitten unter die fröhlich zechenden Matrosen, und höre ihren Gesprächen und Erzählungen zu, und wenn ich aus der Taverne heraustrete zieh't mich eine Gruppe Beduinen an, die einen Gauckler bewundern, oder die Schiffsjungen mit ihren gymnastischen Spielen, oder ein alter Prowenzale, ein Überbleibsel jener Sängerei, der des guten König Renes Lob singt; überall Freude; wer möcht da traurig seyn; wer möchte traurig bleiben in Marseille, wo der Himmel blau ist als bei uns, wo ringsum Oliven und Cipressen grünen, und das unendliche Meer schaumend an die Felsenwände schlägt, als wärs der Pulsschlag der lebendigen Natur, wer möchte traurig bleiben rings umtönt vom Gesange fröhlicher Menschen, umstrahlt von den leuchtenden Blicken der Provençalerinen. Oh, die Provence ist ein schönes Land, und ich wollt ihm selbst sein aixer Oehl, das mit unserer hydraulischen Presse concurrirt, verzeihen, schickt es uns nur auch einige Töchter zum Concours.

Toulon ist der Geburtsort Napoleons; der Ort an dem er die erste grosse That seines Heroen-Lebens vollbracht, an dem sich die Träume seiner Jugend zuerst realisirten, an dem er zuerst vielleicht seine grosse Bestimmung erkannt. Die venezianische Fregatte auf welcher er mitten durch das englische Geschwader den Boden Franckreichs wieder erreichte, und welche man jetzt aus Verehrung mit Admirals Flagge geziert, ist das einzige was von ihm übrig ist, doch auch dessen bedarf es nicht um uns an ihm zu erinnern, es giebt Menschen die keines Monuments bedürfen, ausser dem Ort an dem sie gewirckt, und auch er ist einer derselben; die kahlen Felsen die die Stadt rings umschliessen, sagen mehr mit ihren Steinmassen, als der lapidarstyl eines academiers, das Meer dem sich sein sehndes Auge, ermüdet vom engen Horizonte so oft zuwandte, gleichsam um zu ruhen auf den grenzenlosen, spricht lauter mit seinen Wellen, als Plinius selbst hätt er sein Panegyricon geschrieben. Ich nahm einen Matrosen mit seiner Barcke um den Hafen die Rhede, und das in ihr liegende Linienschiff Montebello zu sehen. Es hatte mehrere Tage gestürmt, noch wehte ein starcker Nordostwind, und die See ging hoch. Mit geblehten Segeln glitt mein Kahn pfeilschnell, über die bewegte Fluth bald hinauf bald hinab, doch immer vorwärts dem Ziel entgegen. Oh ich war seelig in dem Augenblick, doch nur in dem Augenblick selbst schon im nächsten ward ich unwohl. Mir geht's auf der See wie dem Salamander in Feuer, ich wechsele die Farben; zum Glück dauerte der Spass nicht lang, genug um es weiter als bis zum Farbenwechsel kommen zu lassen, und als ich den Montebello erreicht, ward ich reichlich belohnt für meine Leiden, — Schon seit mehreren Tagen hatte niemand eine solche Spazierfarth gewagt, und selbst an diesem ging die See noch viel zu hoch um für Lustreisende eben einladend zu seyn; da ich aber die Überzeugung hatte, dass niemand um 2 Franck sein Leben wage, und mir sehr daran gelegen war, dieses schönste Schiff der französischen Marine zu sehen, setz, ich mich kühn in meine schwache Embarcation und ward dafür bewundert. Wenn ich wieder bei Ihnen binn, will ich Ihnen Schiffe expliciren, doch jetzt wäre mirs zulang, und ich sage Ihnen blos dass der Montebello 120 Kanonen und 1200 Mann Besatzung hat, es ist genug um sich eine Idee von der Grösse zu machen, wenn man sich noch den Proviant auf 6 Monathe, und die Kriegsmunitionen hinzudencken will. Die Reinlichkeit ist nicht bewunderungswürdig, und mit jener die man auf englischen und americanischen Fahrzeugen findet, gar nicht zu vergleichen. — Das Arsenal ist grösser als die Stadt selbst und enthält ausser den 3600 Galeeren Slaven noch gegen 6000 fereie Arbeiter. Von allen Strafanstalten der Welt ist der bagne sicher die schlechteste; jeder Sträfling kostet samt allen Sicherheitsmaassregeln für seine Bewachung dem Staate täglich 5 franck, während das Erträgniss seiner Arbeit höchstens 2 franck angenommen werden kann. Ausserdem ist alles gleichsam dazu berechnet ihn phisich und moralisch noch mehr zu Grunde zu richten. Die eigene Kleidung mit Buchstaben und Zahlen, die ihn gleichsam immerwährend auf den Pranger stellt; die Kette die ihn an seinen Kameraden fesselt, der bei jeden vermuthlich mehr die Kette des Bösen als die des Gewissens vertritt, und von dem er sich nicht losreissen kann; die vollkommene Willkühr die bei ihrer Bestrafung herrscht, sind schwerlich Mittel den Gefallenen aufzurichten, dem man endlich mit der Freiheit nichts giebt als die Möglichkeit sich an einer Gesellschaft zu rächen, die Unmöglichkeit in sie zurückzukehren. Verzeihung ist bei einzelnen Menschen eine Tugend, für den Staat ist sie eine Pflicht, denn er ist zu gross um sich zu rächen, und doch ist diese Art Strafen nichts als Rache. Was die französische Regierung zu dieser Maassregel bewegen kann, weiss ich nicht, doch klug ist sie auf keinen Fall, da alle in Toulon gehaltenen Galeeren-Slaven höchstens 10 Jahre gefangen bleiben, und dem Staate folglich etwas an ihrer Besserung gelegen seyn sollte. — Ich schliesse diese Zeilen um sie noch mit der heutigen Post abgehen, und Sie nicht ohne Nachricht zu lassen; ich bitte antworten Sie mir nach Paris, doch gleich; und schreiben Sie überhaupt so oft Sie können, wenn auch nur ein paar Zeilen Ihrem liebenden Sohn Joseph E.

\*

Paris den 16<sup>ten</sup> Nov: 836.

L[iebe] M[utter]! Ich bin in Paris. — Daniel in der Löwengrube seufzen Sie; doch wenn Sie mich wie Daniel meine alten heiligen Lieder singen hören, werden Sie sich beruhigen. Ich binn eine jener Individualitäten, für die blos Ideen gefährlich sind, jede Anwendung dieser Ideen selbst ist eine Enttäuschung. Freye Constitutionen sind für die Freyheit, wie das Heirathen für die Liebe, ein Mittel sie zu befriedigen im ersten Augenblick, eine lässige Schrancke im nächsten, eine unerträgliche in einiger Zeit; und da man hier endlich auf diesen Punkt gekommen, ist das Bild eben nicht so anziehend, um einen ehrlichen Kerl — wie mich — zur Imitation einzuladen. Ich binn längere Zeit in Franckreich herumgerisst, und zu meinem grössten Glück allein — weil sich Louis von Paris nicht mehr trennen wollte — wodurch ich mit einer Unzahl Menschen in Berührung gekommen, und ich kann Sie versichern, all' meine Meinungen

haben sich verändert. Bei uns macht man sich einen durchaus falschen Begriff von der Lage dieses Landes; uns scheint das Bürgerkönigthum unumstösslich, die Kraft der Partheien gebrochen, und auf das Schreien einiger Malecontenten reduziert; wir haben längst aufgehört uns von den Republicanern zu fürchten, und an Carlisten als eine wirklich bestehende Parthei zu glauben, und doch ist alles das, und am meisten das letzte vollkommen falsch. Auf meiner ganzen Reise im mittäglichen Franckreich, fand ich einige Republikaner ausgenommen — und die gehören alle dem Militär zu — nichts als Carlisten. — Der absolutismus hat wenige Vertheitiger, und so lange es der bestehenden Regierung Franckreichs möglich war, die Idee der unbeschränckten Monarchie mit der des älteren Hauses Bourbon zusamzukuñfen, mochte sie bestehen, doch jezt ist es der Carlisten Partei gelungen — und der Tod Carls X nützt ihr noch — diese zwey Fragen zu theilen, und das ältere Haus als von allen seinen Irrthümern zurückgekommnen darzustellen, und ich glaube ihr Process ist noch nicht gesprochen aber gewonnen. Die Epoche der Restauration ist populärer als man sich denken konnte; sie war so glücklich, die Wunden Franckreichs, die jener lange Ruhm diesem Land schlug zu heilen, oder wenigstens gegenwärtig zu seyn, als sie heilten; und das Volk betrachtet diese Cur die sie [sic!] nur vielleicht der Natur zu danken hat, als das Werck der Güte und Weisheit seiner Herrscher. Nie hat sich eine Regierung mehr mit materiellen Interessen beschäftigt als die Restauration, und nach allem was ich bis jezt sah binn ich überzeugt, dass im Augenblicke der Julius Revolution selbst beiweitem der grösste Theil der materiellen Kraft des Volcks ihrer alten Dinastie treu blieb, nur die unglaubliche Wircksamkeit einiger Ideen, und die Concentration aller Interessen in der Stadt Paris, machten eine Revolution möglich, die selbst damahls nur durch die Flucht Carls X Sancktion und Kraft erhielt. Hätte sich C. X statt zu fliehen in eine der südlichen Städte Franckreichs zurückgezogen, er hätte gesehen dass seine Ordonancen und Minister unpopulär sind, er hätte sie zurückgenommen, und da sich das ganze dann auf einen Kampf zwischen dem Königthum und der Republick reduziert hätte, wäre er sicher als Sieger daraus hervorgegangen. — Die Julius Revolution ist eine reinrepublikanische Bewegung; L(ouis) Ph(ilippe) war nicht der Zweck, er war ein Mittel zu dem man erst griff, als man einsah, dass beiweitem der grösste Theil der Franzosen monarchisch gesinnt sey; hätte Carl im ersten Augenblick statt einer furchtsamen eine feindliche Stellung angenommen, der kluge L. Ph. hätte den Thron nie bestiegen. Aus einer Dinastie Frage, wäre ein Prinzipienkampf geworden, und vielleicht wehte die Trikolor auf allen Theatern, doch unten stünde: „Henri V.“ Man soll politisch nichts voraussagen und ich thus auch nur vor Ihnen, doch ich binn überzeugt: es vergehn nicht 2 Jahre und die Carlisten werden einen Strom von Blut über Franckreich ergiessen, und aus ihm wird vielleicht eben das hervorgehen was sie immer gekämpft, denn roth ist ja die Farbe der Republickaner. — Doch genug über Politik, und für heute überhaupt; da ich jezt auf einem Orte bleibe schreib ich Ihnen wöchentlich wenigstens zweimahl und hoffe eben soviel Antworten. Allen meinen Gruss von Ihrem Sie liebenden Sohn J. E.

Scheiber Sándor

### MÓRICZ ZSIGMOND NÉGY LEVELE

Abban a reményben, hogy *F. Csanak Dóra* egyszer ki fogja adni a Móricz-levelezés III. kötetét is, ismertetjük az alábbi leveleket. Minthogy magántulajdonban vannak, megvan a veszélye annak, hogy nyomuk vész.

#### I. Levelezőlap Brázay Emilhez

Brázay Emil (1888— ) író, publicista, fordító és szerkesztő 1913-ban kiadta a *Ber-<sup>n</sup> Magyar Revüt*, amelyből mindössze egy évfolyam jelent meg. Benne Babits, Juhász Karinthy, Kosztolányi és mások írásai is megjelentek, többnyire másodközlésben. Ezt a lelőhelyet nem veszi számba irodalomtörténeti kutatásunk. Juhász Gyula két verséről (*Szögedi interieur*; *Nyári chanson*) pl. nem jelzi a kritikái kiadás, hogy itt is megjelentek (I. 1913. 51; 116.).

A szerkesztő Móricz Zsigmondot is invitálja munkatársnak. Beleegyezése után meg is jelenik *Bent a kupéban* c. elbeszélése (I. 1913. 109—115.). *Kozocsa Sándor* bibliográfiája (Móricz Zsigmond irodalmi munkássága. Bp., 1952. 6, 84.) nem tud e folyóiratban való közléséről.

Az alábbi levelezőlap — Dr. Neumann Ernő (Temesvár) ajándéka képp — e sorok írójának tulajdonába került.

Szövege a következő:

Igen tisztelt Uram,

nem tudom, válaszoltam-e az ön levelére: Tehát szívesen megengedem a folyó naptári évre, hogy lapjában tőlem közöljön novellákat. Megjegyzem, hogy könyvbe kiadatlan nincs, csak egy pár legújabb.

Sok szerencsét! Szíves üdvözlettel híve  
Móricz Zs.

Bp. 1913. márc. 3.  
IX. Üllői út 95.

Címzés:

Nagyságos  
E. Brázay Redacteur  
W. 30, Mötz Str. 76. III. Berlin

## II. Levelek Valló Istvánhoz

Dr. Valló István 1892. március 22-én született Kolozsvárott. Iskoláit Egerben végezte s jogakadémiai diplomával Győrbe került. Itt csakhamar a város szolgálatába állt. Kultúr tanácsos lesz, majd később helyettes polgármester. 1946-ban Budapestre költözik s a Műszaki Egyetem városépítési tanszékén dolgozik mint tudományos kutató. Nyugdíjazása után is folytatta tudományos munkásságát 1964. május 14-én bekövetkezett haláláig.

Írói munkássága többnyire Győr városával kapcsolatos, pl. 1956-ban a Borbíró Virgillel közösen írt könyve: *Győr városépítéstörténete*.

Móricz Zsigmond levelei is Győrrel kapcsolatosak. Az 1. számúban egy Győrben rendezendő Nyugat-estről ír. A 2. számúban megköszöni Valló Győr c. könyvét, s szándékát nyilvánítja, hogy szeretne Győrről írni. Ebből a célból le is utaznék. A 3. számúban invitálja Vallót Budapestre Arany János írói bátorsága c. előadására (Nyugat, 1931. II. 613–621.). Újból szól a megrendezendő előadásról és a Nyugat kiadványainak Győr által való megrendeléséről. Nincs tudomásunk Móricz győri írásáról. Az est 1930. március 21-én megvolt a győri Lloyd nagytermében Móricz, Simonyi Mária, Babits, Gellért Oszkár és Karinthy közreműködésével (Móricz Virág: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. Bp., 1967. 185.).

Az 1–2. számú a Nyugat levélpapírján íródott, a 3. a Nyugat-Barátok Kőrén.

Szövegük így hangzik:

1.

Budapest, 1930. III. 10.

Mélyen tisztelt Tanácsos Úr,

Győrben Nyugat-estet szeretnénk tartani. Babits Mihály, Nagy Endre, meg én. Esetleg még más is. Szíves barátságokat legyen szabad remélnünk.

Igaz hivetek  
Móricz

2.

Budapest, 1930. VI. 6.

Kedves Barátom,

Könyvedet köszönöm s el fogom olvasni, mert foglalkozom azzal a gondolattal, hogy írok Győrről. Ha erre kerül a sor, el is megyek Hozzátok s élő szóval kérek s kérdezek egyet mást.

Addig is szeretettel üdvözöl  
Móricz

3.

Kedves Barátom,

a Britanniában minden hétköznap vitaestély és igen kedves kávéházi életünk van. Jövő szerdán én tartok előadást Arany Jánosról és igen szeretném, ha hallanád. Nem jöhetnél fel, vagy valaki. Beszélünk kellene, Győr közel van.

Szeretném tudni, min feneklett meg az előadásügy? És a könyvtárak sem jelentkeztek. Egy vidéki könyvtárnak most szállítunk 1500 P. ára könyvet. Nagyon szívesen Nektek is.

Választ kér barátod

1931. febr. 5.

Móricz

A levelek a címzett vejenek, dr. Mihaleczky Vilmosnak tulajdonában vannak. Baráti szívességéből közölhetem.

VETŐ MIKLÓS ISMERETLEN VERSEI

Huszonhét esztendőskorában, 1945. február 13-án ölték meg a fasiszták Vető Miklóst a harkai lágerben. Mint édesapja, ő maga is egészen ifjan csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Munkás volt, dolgozott, tanult és tanított — s nem érthette meg verseskötete megjelenését. Csak majd két évtizeddel halála után látott napvilágot egyetlen kötete, a *Hideg napok*, melynek szép utószavában megírja Pintér József, hogy a háború idején összeállított könyv korrektúráját Vető nővére vitte bemutatni a cenzúrának, de érte menni már ő sem tudott, így a kötet anyaga máig sem került elő. „Csak nagyjából következtethetünk a megjelent és kéziratban maradt versek alapján a kötetre. S bizonyos mértékig ez is megnehezíti Vető Miklós költészetének, tehetségéhez mérten megkönnyeztetően kevés hagyatékának felmérését.” —

„Ez a világ vérrel vassal, /Tőri szívem egyre jobban./ Ha nem apám fia volnék, / Megijesztene a holt éj” — a költőnek ezek a sorai állhatnának a kötet mottójaként, s ezek a sorok bujkálnak a költő három, eddig ismeretlen verse — *Analízis, Árnyék, Figyelmeztess* — mögött. Mindhárom költemény valószínűleg 1944-ből származik, a Népszava háború alatti „kicenzúrázott” anyagában lappantak s kerültek elő majd negyedszázaddal a költő halála után. (Párt-történeti Intézet Archivuma. 28929. A. XVII. 1944/4.) Az *Árnyék* — túl azon, hogy nagyon szép a vers — külön értékkel bír: kéziratban maradt fenn, az *Analízis* és a *Figyelmeztess* gépiratos.

Árnyék

Kilépsz belőlem s járod táncaid,  
mily furcsa árny is vagy fényem mögött,  
s míg görnyedek munkámon hajnalig,  
alakod él és mozgása örök.

Torkomra szálló ujjaid jeges  
szorongatását hányszor érzem,  
vad álmaimban hányszor fölneszesz  
az ostoros rém, üző szellemem.

S hiába lennék hallgatag-konok,  
s céloim ez, az: te ott bujsz lelkeimen  
és terveimbe terved úgy fonod,  
hogy szólnom kell és megnyílik szemem.

És látnom kell, amit nem látni jobb:  
árnyék lehetsz, de árnyékok vakít,  
s estéimen torz tested úgy lobog,  
hogy nem lehet felednem táncaid.

(Eredeti kézirat fotomásolata)

1944

Analízis

Tátott barlang a szám s piros hónapban  
fehér medvék csattognak lomhatag,  
sötét zászló hajam s a szél nyomában  
csattog, mint súlyos lomha zuhatag,  
nehéz e fej, már régen érzem,  
nehéz nekem magánosan s kevélyen.

Keleti kincset hordoz karavánom,  
tevék cammognak sárga szívemen,  
puszták ölén járok s hiába várom  
az egy smaragd-oázist. Nem lelem.  
Smaragdom, mint a tenger, tengerek  
smaragdja helyett őrzök kincseket.

Szent rémület tart zárdájába zárva,  
s megnyírva tengék vak falak között,  
ez suttogó kísértetek tanyája  
s az öröm nagyon messze költözött,  
jaj, papnak kellett lennem, hogy sokat  
reszkessek s elkerüljön majd a kárhozat.

Kapus vagyok egy bordélyház kapusa,  
sipkám lilája buja gömbüveg,  
a szerelemnek hasamon a kulcsa  
s a nők karomba rakják keblüket,  
óh, ennyi, ennyi, ennyi szerelem,  
— pénz csillog harminc, negyven kezemen.

Két éve járok iskolába, lassan  
elérték már, hogy nem sírok sokat,  
az emberek nem értik, mért sirattam  
elémbe tűnő olvadt arcukat,  
száraz tekintetem vesz tiszta képet,  
eltűnt az angyal s vele az ígétet.

Kék-hegy nyomában járok két nap óta  
és egyre úgy áll, ép oly messze van,  
a hold felé sandít, kinek lakója  
talán az isten, — jaj, most merre van,  
a hegy magas s a hold az még magasabb,  
siettem s léptem egyre, egyre lassabb.  
1944

#### Figyelmeztess

Figyelmeztess reggel a széllel,  
repülj nekem; bódult darázs  
a nap hevében.

Szerelmeddel sebesíts meg,  
legyen az arcom vérző párna  
s te könnyed hinted.

Ne hagyj aludni édesem,  
ne hagyj, hogy meneküljek  
túl a vizen, túl az életen.

Mert megszülettem s ki kell állnom  
s te vagy az asszony, aki sürget,  
te vagy a párom.

S riadjak, mint a habzó farkas  
a hold felé, az ég felé  
s legyen a fogam diadalmas.

Véres és éhes legyenek mindég,  
s te úgy szeress,  
hogy ne legyen rajtam segítség.

Láttál-e már a messzi tájon,  
a hóban prémes, szép vadat:  
magamat űzöm s megtalálom.  
1944

## KEMÉNY ZSIGMOND: GYULAI PÁL

1—2. köt. Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta Tóth Gyula. A bevezető tanulmány Barta János munkája. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 525; 354. l.

Mindazok, akik legbensőbb ügyüknek vallják a magyar klasszikus irodalom sorsát, ma is szívesen emlékeznek vissza a lélekemelő tartalmú esszére, amely a *Kritika* 1965. októberi számában jelent meg, *A magyar klasszikusok jövője* címmel. Illés Endre, a Szépirodalmi Könyvkiadó igazgatója körvonalazta benne elképzeléseit azokról a feladatokról, amelyek a következő években irodalmunk klasszikus hagyományainak ápolása terén a Kiadóra hárulnak. A nagyszabású programban szerepelt klasszikusaink életművének kiadása is, tömör, gondos válogatásban. Ekkor kaptunk először hírt arról, hogy Illés Endre Kemény Zsigmond válogatott műveinek kiadását tervezi, nyolc kötetben. Alig telt el két év azóta, s a sorozat első darabjai: a *Gyulai Pál* és az *Özvegy és leánya* c. regények már el is hagyták a nyomdát. A nyitókötet, a *Gyulai Pál* megjelenése természetesen kinálkozó alkalom arra, hogy részletesen foglalkozzunk az egész sorozat tervezetével, az alapszöveg-választás textológiai kérdéseivel, Barta Jánosnak a vállalkozást útjára bocsátó nagy Kemény-tanulmányával és vele kapcsolatban az újabb Kemény-kutatás néhány szembevetendő problémájával, végül pedig a jelen kiadás céljával és várható eredményeivel.

Az új Kemény-kiadás a közölt tervezet szerint a következő műveket fogja tartalmazni: *Gyulai Pál* (2 kötet), *Özvegy és leánya* (1 kötet), *Férj és nő, Ködkepek a kedélylátáhatárán, Szerelm és hiúság* (a három 1 kötetben), *Zord idő, A rajongók* (ezekről nem tudni, 1-1 vagy 2-2 kötetben), továbbá egy-egy kötet elbeszélés és tanulmány. Mindegyik mű szövege után rövid, tárgyyszerű, eligazító és egyben értékelő utószó, valamint jegyzetszótár áll majd. E tervezet bizonyára alapos megfontolások eredménye, de talán nem változtathatatlan már, s néhány pontján még helyesbítésére lehetne gondolni. A *Szerelm és hiúság* c. "beszélyt" ki kellene venni a sorozat 4. kötetéből, és az elbeszéléseket tartalmazó kötetbe kellene sorolni. Az elbeszélések anyaga valószínűleg két kötetet tesz majd ki; esetleg e ciklus második kötetének

függelékébe kerülhetnének Kemény kiadást érdemlő regénytörödékei (ezek kiadására azonban csak akkor gondolhatunk, ha a hiteles eredeti szövegeket sikerül megtalálni). Kemény tanulmányainak — már magában az életműben is, de tágabban is: a kor szellemi mozgásában, küzdelmeiben betöltött különlegesen nagy szerepük és hallatlanul erőteljes utóhatásuk miatt is — érdemes lenne szintén két kötetet szentelni. Az egyik tartalmazná esztétikai, irodalomtörténeti tárgyú tanulmányait, emlékbeszédeit, kritikáit, a másik a történeti esszéket. Az egész sorozatot pedig egy elvileg átgondolt, gondosan válogatott publicisztikakötet zárhatná. Nem a röpiratok újrakiadására gondolunk, hanem, végre, egy tartalmas cikkgyűjtemény megjelentetésére, amely bemutatná az újságíró Keményt: politikai elveinek, témakezelésének, publicisztikai módszerének, modorának, stílusának stb. alakulását, változásait. Ez a kötet értékes segítséget nyújtana, a publicisztika felől, a Kemény-regények világának jobb értéséhez is.

Mivel az egész Kemény-kiadás létjogosultságával és főleg a méreteivel kapcsolatban máris hallani fenntartásokat, világosan le kívánjuk szögezni, hogy Kemény Zsigmond válogatott műveinek ilyen imponzans arányú megjelentetésével nem valamiféle önkényes, túlságosan egyéni vagy szűk rétegizlésnek tesz engedményt könyvkiadásunk. De nem is egy méltánytalanul elfeledett klasszikusunk iránt napjainkban feltámadó kegyeletérzés hívta életre a sorozatot. Ellenkezőleg. Az új Kemény-kiadásban egy tudományosan megalapozott arányérzék tükröződik. Logikus következménye ez a sorozat annak a főbb vonalaiban megnyugtató és mindenki által elfogadott irodalomtörténeti értékrendnek, amelyet marxista szaktudományunk az elmúlt évtizedben dolgozott ki, s amely az akadémiai szintézisben, az irodalmi lexikonban, monográfiák, tanulmánykötetek, tanulmányok egész sorában öltött testet. Ennek a marxista irodalomtörténeti értékrendnek vált szerves részévé, immár elvitathatatlanul, Kemény önmagában is, fej-

lődestörténetileg is nagy jelentőségű és hatású, általában szigorú kritikával (bár, amint erre még rá fogunk mutatni, nem mindig elfogadható minősítéssel és szempontok szerint, s nem is mindig korszerű kutatómódszerekkel) súlypontozott életműve — a jelen Kemény-sorozat tehát csupán e tény „materiális” kifejezője.

A nagyközönségnek szánt Kemény-sorozat *alapszövegét* nagy gondnal, igen alapos textológiai elemző munkával választotta meg, alakította ki a kiadás, személy szerint a sorozatszerkesztő Tóth Gyula. Kitérő szemmel és füllel vette észre, hogy az Akadémia textológiai szabályzatát, mely szerint a szerző életében megjelent utolsó kiadás szövege tekintendő alapszövegnek, ez a népszerű kiadás nem követheti. Egyfelől ugyanis a Kemény életében megjelent kiadások példátlanul rosszak, tele vannak értelemzavaró hibákkal, értelmetlen mondatokkal, s ezeket a mai sajtó alá rendező megnyugtatóan csak kritikai kiadásban tudná kijavítani. Másfelől a nyelvújítási szándékkal alkotott új szavakban, gyakran valóságos nyelvi torzszüleményekben, ma már teljesen ismeretlen tájszavakban szinte tobzódó vagy az értelmetlenség határát súroló, magyartalanul szerkesztett körmondatokban sem ritka eredeti Kemény-szövegeket kb. fél évszázad óta már nemigen lehet az új köznyelvi normához szokott szélesebb olvasóközönség kezébe adni. De nem azonos e kiadás szövege a Gyulai Pál-féle Kemény-kiadás szövegével sem. Tudni való ugyanis, hogy Kemény válogatott életműve csak halála után jelent meg, 1896 és 1914 között, Gyulai Pál gondozásában. Gyulai, Kemény harminc évvel korábbi engedélye és instrukciói alapján, nyelvi, stilisztikai módosításokat hajtott végre a szövegeken, és pedig lényegében igen korrektül, a művek, a szerző iránti teljes tisztelettel. Gyulainak sikerült, szinte szövegrekonstrukció értékű munkával, Kemény regényeinek szövegét a századforduló köznyelvi normájához igazítani, túlnyomórészt a szerzői szándék megsértése nélkül. A jelen Kemény-sorozat a Gyulai-féle kiadást (amelynek szövegét követte azóta minden újrakiadás) egyszerűen tehát nem hagyhatta figyelmen kívül. S igen helyesen járt el akkor, amikor alapul Gyulai szövegkiadását vette ugyan, de, az egyes szavak vagy mondatstruktúrák esetében egyaránt, visszaállította az eredeti textust ott, ahol azt erőteljesebbnek, pontosabbnak és a regény szövetébe illembnek tartotta. Lássunk néhány példát. A Kemény által konstruált vagy másoktól átvett új szavakból, kifejezésekből azokat, amelyeket végül is fél évszázad alatt nyelvünk nem asszimilált, Gyulai a már bevett szóval, kifejezéssel helyettesítette. Pl.: Kemény-

nek az állomány, vilár, gyámnokai, hangászok, léteg, támokait, középidőben, vitály, látmány, dőregével, illedék, udvarlat, gyárülepek, másztat, nézelete, élemény, műkörej stb. szavait Gyulai az állam, csillár, gyámjai zenészek, szervezet, indokait, középkorban, küzdés, látvány, dörgésével, illem, udvarlás, gyártelepek, léptet, nézése, étek, himzőráma stb. szavakkal cserélte fel, igen szerencsésen, és e javításait a jelen kiadás is elfogadta. Ahol azonban Kemény eredeti szövege erőteljesebbnek tűnt, s mai nyelvi érzékünket sem zavarja, ott nem fogadta el a kiadás a Gyulai-féle javításokat. Pl.: Gyulainak a nem éppen kapcsolatos természetű, érélyes, isteneszt, eszembe jut, országyülés, főséges, elmélkedés, önző, kétségeidet, Erdélyország, becsvágyán, meglepően, hatásossá, még nem találta szerencsésjét stb. javított kifejezései helyett visszaállította az eredeti, helyesebb, egyénibb, plasztikusabb vagy pedig egyszerűen a szövegösszefüggésbe illeszkedőbb független természetű, erődús, teológia, eszembe jön, hongyülés, magasztos, elménckedés, önös, kételyidet, Erdélyhon, becsszomján, meglepőleg, hatályossá, nem csinálta meg szerencsésjét stb. formákat. Gyulai valamennyi *által* névutót ki akart gyomlálni Kemény szövegeiből és következetesen a *-tól, -tól* határozóraggal vagy más névutóval helyettesítette; ahol eljárásával nyelvi szerkezetet sértett meg, ott nem vette át korrekcióit a jelen kiadás. Kemény bonyolult alárendelő mondatstruktúráinak kötőszó-rendszerét erőteljesen modernizálni akarta Gyulai. Javításai közül valóban nem lehetett elfogadni az *ami, mi* állítmányi, alanyi, tárgyi mellékmondatban szereplő kötőszók *amely, mely* formákkal való felcserélését. Ugyanis a probléma még ma is az eldöntetlen nyelvészeti kérdések közé tartozik, s Kemény nyelvhasználata éppen azoknak szolgáltát érveket, akik a főmondatbeli határozott alany után helyeslik az *ami* kötőszó használatát. — Az alapszöveg megválasztásának elveivel tehát egyetértünk. Néhány, szóra is alig érdemes apróság kivételével (pl. Gyulai javításainak olykor vitatható megőrzése) az alapelvek gyakorlati megvalósítását is mintaszerűnek érezzük. E szöveg gondozó munka jelentős segítségét nyújt majd a Kemény kritikai kiadás munkálataihoz is — tehát tudományos haszna sem lebecsülendő. Meg kellene gondolni azonban azt, hogy a tanulmányok esetében nem lenne-e szükséges megszigorítani a szépprózára vonatkozó szövegközlési elveket? A publicisztika-kötet (ha lesz), mai helyesírással ugyan, de lényegileg az eredeti helyen (napilapban, folyóiratban stb.) megjelent szövegeket adná. A tanulmányokat is ugyanilyen módon kellene újraközölni

Az eddigi kiadások ugyanis rendkívül megbízhatatlanok; sajnos, a tanulmányok esetében még a Gyulai gondozta szövegek sem eléggé pontosak, ű talán nem is mindig az eredeti szöveg, az első megjelenés alapján dolgozott. Ezek az esztétikai, kritikai, történeti írások különben is elmélettörténeti szempontból igen értékesek, tele vannak fontos megállapításokkal, definíciókkal, s egy-két pontatlanság, utólagos és rossznak bizonyult javítás olykor egy-egy meghatározást, olykor meg egész gondolatmenetet tesz zavarossá. Persze, ha a sorozat gondozói elfogadnák javaslatunkat, akkor a megfelelő kötetek utószavaiban meg kellene majd indokolni a szövegközlés módosulását.

\*

A sorozat jellegéből következően Barta János bevezető értekezésének elsőrendű feladata a népszerűsítés volt: a tájékoztatás és az érdeklődés felkeltése Kemény Zsigmond művészete iránt. S teljességgel be is tölti e feladatát: tömörségében is kitűnő kalauz a Kemény-életműhöz, életrajzi, eszmetörténeti, személyiségi, esztétikai vonatkozásokban egyaránt. A tanulmány első fele kiegyensúlyozott és lényegében helyes értékelést nyújt az ún. Kemény-kérdésről, írunk három évtizedes közéleti tevékenységéről, különös tekintettel az 1848—49 alatt és közvetlenül a forradalom után játszott politikai szereplésére; izgalmas képet ad Kemény személyiségéről, szembesítve a művész és az egyes művek világképét. A második rész a *Gyulai Pál* sokoldalú elemzését tartalmazza: a regény történeti alapjait és forrásait ismerteti, a témakezelést, majd a mű szerkezetét, jellemrendszerét mutatja be, a főhős tragikumának mibenlétét taglalja, végül Kemény írásművészetét jellemzi. Barta János tanulmánya — a nem lebecsülendő népszerűsítő funkció túl — tudományos tekintetben is nevezetes írás: a Kemény Zsigmond-életművel kapcsolatos elméleti kérdésfeltevéséiért, Kemény művészetének megközelítési módjáért, az első eredményekért is, de talán még inkább a Kemény-kutatás néhány lehetséges irányának kijelöléséért az újabb Kemény-irodalom értékes, úttörő darabjaként fogjuk meg emlegetni.

Az elmúlt évtized Kemény-kutatásában (miként a magyar marxista irodalomtörténetírás más területein is) az eszmetörténeti stúdium volt az uralkodó. A legfontosabb Kemény-tanulmányoknak vagy már a témája is kifejezetten eszmetörténeti volt, vagy pedig, ha a művész-Keményről, egyes műveiről szóltak is, a megközelítési mód, az elért, elérni kívánt eredmény túlyomó-

részt szintén az eszmetörténet szférájába tartozott. Vitathatatlan, hogy a marxista Kemény-kutatás igen jelentős eredményeket köszönhet ennek az eszmetörténeti szempontú, célzatú kutatásnak: pl. Kemény történetiszemléletének, politikai-társadalmi eszméinek, világnézetének, tragikumfelfogásának stb. alakulásáról valóban sok lényeges, maradandó megállapítás, gondolatmenet született. Ám az is kétségtelen, hogy a kutatás alig, vagy egyáltalán nem szentelt figyelmet Kemény életművével kapcsolatban a személyiség, a speciális művészi eszközök, regény-struktúrák, stíluskérdések, s általában a Kemény-képviselte irodalmi irányzat komplex elemzésének. Nem állíthatjuk, hogy eszmetörténeti szempontból a Kemény-oeuvre már tisztán áll előttünk, az ilyen jellegű vizsgálódásokat hagyjuk tehát abba. Hiszen a Kemény-kutatásnak nagyon is sürgetően választ kell adnia egy sor eszmetörténeti kérdésre. Pl. arra, hogy valóban vízvázalató-e 1848—49 Kemény pályáján és alapvetően megváltozott-e Kemény történetiszemlélete 1848—49 alatt és után, illetve, nem helyesebb-e Kemény három évtizedes eszmei, világnézeti, művészi fejlődését egyetlen nagy ívelű pályának tekintenünk, amely pályán az 1852—54 közötti évek (a nagy társadalmi, szociológiai, esztétikai tematikájú esszék modern gondolatmenetei, a *Férj és nő* társadalomrajza és tragikum-felfogása stb.) jelentenek egy hirtelen, eszmeileg-művészileg igen jelentős, ám folytatás nélküli emelkedőt? Vagy arra, hogy a XIX. század 2. harmadában ki, mikor, milyen ismérvek alapján minősíthető konzervatívna, liberálisnak, radikálisnak és általában: mit is jelentenek ezek a fogalmak? (E vizsgálódás csupán részleges elvégzése is már azt eredményezné, hogy ezután nem ragasztanánk oly makacsul Kemény neve mellé a konzervatív jelzőt a liberális helyett, mint annyian — köztük Barta János is — teszi.) Vagy arra, hogy Kemény szépprózája eszmetörténetileg hol és hogyan kapcsolódik a kor hazai és európai szépirodalmához? Pl. a *Gyulai Pál*-ban megpendített eszmék az egyéni magatartásformák és a különféle hatalomformák lehetséges viszony-variációiról, hogyan viszonyulnak akár a *Kegyenc*, akár a hugói drámák hasonló kérdésfeltevéséhez? — Azt viszont igenis állítjuk, hogy a Kemény-kutatás csak akkor újulhat meg s lehet igazán korszerű minden, így eszmetörténeti vonatkozásban is, ha fokozottan kiterjeszkedik az életmű valamennyi részletének és aspektusának vizsgálatára; s még inkább, ha új elméleti megközelítéssel és módszerekkel keres választ az életmű egészének, és csakis az egész részeként az eszmetörténetnek egyes problémáira. Nos, Barta János tanulmánya

éppen e nagyon is kívánatos megújulási folyamaton murkálkodik, többnyire elfogadható, de olykor vitatható eredménnyel, elsősorban két fontos területen: Kemény személyiségének, e személyiség és a művek viszonyának, valamint egyes művészi eszközeinek elemzése, minősítése terén.

A tanulmány egy tételes formában persze nem rögzített, de elszórta megállapításokból és magukból a konkrét elemzésekből hozzávetőlegesen körvonalazható elképzelést rejt magában az alkotói személyiség ~ műreláció elméletéről. Az elképzelés lényegének a következők érzem. Az alkotó művész világa sohasem azonos teljességgel önnön produktumainak: műveinek a világával. A filozófiai értelemben vett alkotó személyiség, tehát az ember, legmélyebb ontológiai meghatározottságában, a maga társadalmilag feltételezett és egyéni módon kifejezett intellektuális, érzelmi, akarat tulajdonságaival s az ezekre épülő művészi képességeivel, készségeivel, szüntelenül saját személyiségének önkifejezésére, tárgyasítására törekszik: művet akar létrehozni, s ezzel esztétikai hatást óhajt kiváltani. Az adott struktúrájú személyiség felfokozottan expanzív erői, kifejeződésre törő gondolat-, érzelem-, élmény-, akaratvilága találkozik a művészi megjelenítésre alkalmasnak vélt, de más szervezetszerű tárggyal. Az alkotás folyamatában aztán nemcsak a tárgy strukturálódik át, hanem maga a személyiség is, illeszkedve tárgyához. A mű tehát önmagában nem a teljes személyiség önkifejeződése, hanem egy adott személyiség és egy művészi megmunkálásra váró tárgy találkozásának, kölcsönhatásának és egymáshoz való illeszkedésének az eredménye. Öntörvényű, a személyiségről már levált objektív egész, amely, persze, őrizheti és őrizi is többkevesebb ismérvét az őt megalkotó személyiségnek. Következésképpen egy-egy alkotó személyiség teljes és hiteles képét csupán a műveiből nem lehet rekonstruálni, szükséges ehhez minden típusú megnyilatkozásának: emberi viselkedés- és magatartásformáinak, nem művészi alkotó szándékkal írt műveinek (publicisztika, személyes célra készült napló, levelek, feljegyzések stb.), sőt: maga készíttette eszközeinek, a róla maradt tárgyi emlékeknek stb. a beható vizsgálata is. (Megemlítjük, de részletesen nem taglaljuk, hogy a tanulmány a személyiség fogalmát néha felcseréli az egyéniség egészen más értelmű fogalmával, s bár e hiba az egész gondolatmenetet nem bontja meg, itt-ott mégis kisebb zavarok okozójává válik.) — Láthatólag ebből az elméleti alappozícióból közelíti meg Barta János a Kemény-életmű egyik sarkpontját, a személyiség és a művek világának a viszonyát. A Kemény-oeuvre: a szép- és értekező próza,

a publicisztika, a levelezés, a napló, valamint a Keményre vonatkozó tudományos irodalom, emlékezések anyag stb. megközelítően teljes ismeretében, leglényegesebb tanulságainak megidézésével ad újszerű, izgalmas elemzést Kemény személyiségéről, e személyiség önkifejeződési folyamatáról és magáról a művészetéről.

Barta János szerint Kemény rendkívül bonyolult, összetett személyiség, akiben hatalmas antagonisztikus erők feszülnek egymásnak. Hallatlan romantikus expanzívitás, romantikus totalitás-igény jellemzi. Egy „öntörvényét magában hordó, ezt megvalósítani, képességeit és sóvárgásait, ideális és földibb ösztöneit kiélni akaró tehetség: egy gazdag egyéniség, amely sokoldalú, organikus önkibontakozásra tör”. De működik Keményben e romantikus expanzióval ellentétes hatóerő is: a megkötöttség élménye. Miközben ugyanis szubjektív törvényének, expanzív hajlamának érvényesítési lehetőségeit, tereit keresi, a valóság valtatására kényszerül: hideg, kombináló, bencololó készségével, óvatos körültekintő képességével elemzi az élet, a valóság jelenségeit, saját és mások tapasztalatait, élményeit, értelmet, ok-okozati rendszert keres bennük, igyekezve feltárni az ember mellett harcba induló és az ember ellen ható erőket, ezek irányát. Közben persze hozzá is tapad a valósághoz: konkrét környezetben, helyzetekben élő, viselkedő jellemeket, sorsokat él át, nagy gazdagságban. Vizsgálódásai eredményeként és tanulságaként az az érzés, meggyőződés formálódik ki benne, hogy a maga szubjektivitása, expanzív hajlama része egy nehezen megbontható, áthatolható világnak, mely világ kész szituációkat teremt az embernek, e szituációk normákat, imperativusokat sugároznak a benne élőre. Bár e személyiség teljes kialakulási folyamatát nem rajzolja meg Barta, változásait azért jelzi és értékes támpontokat nyújt ehhez a még elvégzendő feladathoz. Megjelöl ugyanis néhány lényeges személyiségformáló tényezőt, pl. a Kemény család légkörét, egzisztenciális helyzetét, az 1820–40-es évek Erdélyének társadalmi, politikai, szellemi viszonyait, a korabeli Európa társadalmi, világnézeti közságát, a hegeli és a pozitívista filozófia közzötti korszakot, amely a kor sok magyar gondolkodóját támasz nélkül hagyta, s amely — kiegészítve Barta e jelzését — csak növelte bennük a hazai és európai társadalmi, szellemi viszonyok meg hasonlításának érzetét.

A megkötöttség-élmény, a normatív élmények ellensúlyozzák tehát (de irányítják is, mederbe szorítják is) Kemény személyiségében a feltörni vágyó expanzív erőket — ezeknek az ellentétes erőknek az egyensúlya, éspedig: hordozásuk, átélésük, kiegyenlített-

lenségük, legyőzetlenségük jellemzi és határozza meg Keménynek a művészi szférán kívül eső minden magatartás- és szereplésformáját. Így maga a művészet viszont Kemény számára létkérdés, a személyiség antagonisztikus erői teljes kiélésének szférájává, terévé nő. A művészet, s a művészetté emelt bölcsélet ugyanis az a közeg, amelyben Kemény is, hősei is azt a sóvárgott életet élik, amely, úgy érzik, a valóság viszonyai között megtagadtatott tőlük. Élet és művészet Keménynél nem válik egymástól élesen el, a művészi szféra nem lesz autonóm. Művészként nem a művét hosszan érlelő, csiszológató, tökéletes műegészet alkotni akaró, a klasszicistára vagy a parnasszistára emlékeztető típus Kemény, hanem a romantikus: aki alkot, mert feszülő energiáit egyszerűen ki kell élnie, le kell vezetnie, s csak a művészetben véli ezeket kiélhetőnek; aki „írná a témát magából, úgy, hogy személyesen átélte életanyagával itatja át művészi világát”; aki csak akkor tud időlegesen felszabadulni, megkönnyebülni, ha gondolatait, érzelmeit műben, művekben megtestesítve látja; akinek művészete „nem közvetlen öntükrözés . . . , hanem az önkifejezésnek a változata, amikor az író belső küzdelmei kivetítődnek művei anyagába”.

A személyiség önkéltésének folyamata, létezési módja Keménynél azonos magával az alkotás processzúszával. A hallatlan erőfeszítéssel egyensúlyban tartott, de kitörni, testet ölteni vágyó gondolati, érzelmi, akaratú erőket magába sűrítő személyiségben, ha az rokon típusú társadalmi, történelmi, lelki életkörre, egy önmagában is sokdimenziós és egyben nagy dimenziós, e személyiség világképének, sorsélményének hordozására is alkalmas tárgyra talál, igen bonyolult folyamat indul el. A találkozás hatására megkezdődik a személyiség erőegyensúlyának felbomlása, egyes erők elszabadulása, önálló életet élése — a tárgy elsődleges funkciója tehát az alkotási folyamatban mintegy az erőfelszabadítóé, a személyiség erői számára kiélési lehetőséget, teret, utat nyitó tényező. A folyamat során Kemény személyiségének antagonisztikus erői fokozatosan átrendeződnek: a pozitív életigenlő erők lassan háttérbe szorulnak, a megkötöttség és fenyegetettség erői pusztítóvá nőnek, a tragikum uralkodó esztétikai pozícióját készítve elő. Ezek az erők rávetülnek a tárgyra, sőt a tárgyban élik ki magukat. Így a személyiséggel együtt átszerveződik maga a tárgy is, szerkezete, arányai megváltoznak, elemei az alkotó személyiség erői szerint csoportosulnak. Rendszerint oly formában, hogy keretei kitágulnak, széles távlatok, nagyméretű terrek jönnek létre, amelyeket Kemény a

működő erők, hatások és ellenhatások, megállíthatatlan folyamatok sokaságával népesít be; az új keretekbe számos nagy és kis hatóerőt tömörít; az egyenlő fölötti tényezők és az egyéni törekvések szövevényét alakítja ki, egy valóságos labirintust, amelybe, kísérleti alanyokként, beállítja hőseit, és útjukra bocsátja őket, figyeli küzdelmeiket, sikereiket és tévelygéseiket. Am ugyanakkor a tárgy állandóan vissza is hat ezekre az erőkre: idomítja, formálgatja őket, egyengeti önkifejezésük útját. Természetesen az alkotás folyamatában érvényesülnek az alkotó személyiség művészi tehetségének összestevői is, tehát az erős hajlam a külvilág megfigyelésére, idegen helyzetek, jellemek átélésére, a kivételes elemző, reflektáló készség, a cselekményalakító, megjelenítő, alakteremtő, szerkesztő képesség, az élménybőség és a növekedésével gyakran egyenlő arányban csökkenő formaöszton, művészi fegyelem és mágond, továbbá itt dolgoznak a művészi szándékok, az esztétikai ideálok, itt hatnak fékezőleg és irányítólag a készülő művek műfaji törvényei, alakuló körvonalai.

Maguk a művek — eszmeiség, szerkezet, cselekmény, jellemrendszer, nyelvi struktúra stb. vonatkozásában egyaránt — már ennek az alkotási folyamatban átalakult személyiségnek a tükrözői. Mivel e személyiségmetamorfózis lényege a Kemény minden napjaiban jelentkező fenyegetettség-, megkötöttség-élménynek, mint tragikum-lehetőségnek sorsérvessé való növesztése, a művek fókuszában, uralkodó esztétikai hatóelemként, mindig a *tragikum* áll, s ehhez igazodik, neki alárendelt viszonyba kerül, érvényesülését segíti valamennyi egyéb esztétikai összestevő. Egy-egy Kemény mű különböző jellegű és súlyú tragikus események, különböző gravitációjú és motívumú tragikus sorsok bonyolult szövedéke. A tragikum sokféle változata él egy regényen belül is, pl. a *Rajongókban*. Pécsi Simon az „illúziók, a csalálmok hőse”, aki „hamis valóság szemlélete büvkörében gyanútlanul él, amíg a lesben álló sors le nem csap rá”. Kassai Istvánt önnön bős, torz szenvedélynek növekedése és önpusztító lavinája sodorja el. Pécsi Deborah és Laczkó István (s a *Gyulai Pál* címszereplője is!) Kemény kedvelt hőstípusai: tévedésből, gyengeségből, vigyázatlanúságból elfogadnak egy helyzetet, amelynek következményeit aztán már sem kijátszani, sem elhárítani nem lehetséges; „sors és jellem meghasonlásának, belső igény és külső élet végzetes elválásának tragikuma ez”: a vétket, hibát elkövető egyén heroikus küzdelmet viv sorsával, bukása félelmünket és részvétünket vivja ki. Bodó Klára tragikuma mártír-tragikum, mely aszkézisben, önmegtagadásban oldódik fel; a nemes lelkű, eszményi szépségű és

jellemű nőre a sors a megpróbáltatások özönét zúdítja, egyre súlyosabb választutak elé állítja, majd váratlanul elragadja tőle életének értelmét, „hogy egyénisége, erkölcsi ereje, lelki tisztasága a szenvedésen át felragyogjon”. (I. k. 54–55.) A lényeg azonban az, hogy mindig a tragikumvariációk szövedéke, beépülve egy-egy mű egészébe, hordozza Kemény kifejezni, megtestesíteni kívánt gondolatait, érzéseit. Kemény gondolat-, érzelem-, akaratvilágának teljes ismeretéhez azonban mindig szembe-síteni kell a művek világát a mindennapi ember világával. Ekkor értjük meg Kemény kísérletező személyiségét a maga egészében: az aktív, tenni vágyó, kétségein felülemelkedő közéleti embert, akinek számára a művészet egyetlen s szakadatlan kísérlet az ember melletti és ember-ellenes erők megismerésére és megismertetésére, a velük való állandó szembenézésre, azzal a céllal, hogy a tragikum felmutatásával az embert az élet erőinek hatalmára, ember volta mélységének, valóságos dimenzióinak megértésére és legjobb belátása, lehetőségei szerint való megfontolt cselekvésre ösztönözze.

Amennyire egyetértünk ezzel az igyekezetünk szerint lényegileg hűségezen vázolt s talán hosszúra is sikerült gondolatsorral, a jövő Kemény-kutatások egyik lehetséges, és még további eredményekkel kecsegtető irányát, a korszerű megközelítési módot üdvözölve benne, annyira hiányolhatnánk Kemény személyiségének, alkotásmódjának pontos minősítését, a megfelelő művészi irányzatba való beillesztését, illetve többnyire vitatnunk kellene az ilyenfajta, csak részleges törekvések eredményét. Ha Barta János tanulmányának e kérdéskörbe vágó megállapításait összegyűjtjük, a következő képet kapjuk. Kemény 1849 előtti pályaszakaszra egészében romantikus; 1849 után Kemény eszme- és ízlésvilága „elhajolt a romantikától, noha annak egyes elemeit megőrizte. Kemény, Gyulai, Arany működésében a realizmusnak egy új, mélyebb, tragikusabb élményeken alapuló változata bontakozik ki.” (I. k. 21–22.) Ennek az új realizmusnak a jegyében áll Barta szerint Kemény szépirói működésének 1849 utáni (főleg az 1854 utáni) korszaka, kivéve az 1851–54 közötti éveket, amikor szórakoztató, közönségtoborzó céllal könnyedebb hangvételű, olvasmányosabb elbeszéléseket, kisregényeket írt, engedményeket téve a romantikának. Barta szól a fejlődés objektív és szubjektív motívumairól is, az 1849 utáni ismert hazai viszonyokról, az említett írónkban kényszerűleg kifejlesztett önismereti, önvizsgáló, kritikai hajlamról, felelősségzetről, erős lélektani érzékről és emberismeretről, az intellektualitás magasabb fokáról stb. Másutt Kemény alakteremtő, jellem-

ábrázoló képességéről írva azt fejtegeti Barta, hogy írónk, fellépésekor, a még virulens romantika embertípusaira emlékeztető figurákat elevenít meg regényeiben, lásd pl. a *Gyulai Pál* alakjainak többségét. Ám: „ahogy Kemény önállósága erősödik, fokozatosan elhagyja vagy realista módon világitja át romantikus alakjait: jellegzetes hősei, noha modern polgári vonás nem igen mutatható ki rajtuk, mégis korszerűbb, realiztikusabb jellemkoncepció felé fejlődnek”. (I. k. 49.) Ilyen előre mutató vonás a diszkrét fiziologizmus, az alakok lélektani elmélyítésére való törekvés, olykor a társadalmi típus megjelenítésének szándéka — s az első kettő már a korai Kemény-művekben, pl. az *Élet és ábrándban*, a *Gyulai Pálban* is jelen van. Érdemes azt is megfigyelni, hogy az egészében romantikusnak minősített *Gyulai Pált* a regény részletes elemzése során Barta már úgy kezeli, mintha egy nem romantikus művet terhelnének romantikus kellékek: a tanulmányi rendre a regény „romantikus motívumait”, a cselekményszöveget „romantikus elemeit” emlegeti. Nos, mindezeket a megállapításokat végiggondolva, úgy véljük, hogy Barta tanulmányában a magyar romantika egy redukált értelmezése jelentkezik, egy olyan felfogás, amely szerintünk vérségi rokonságot mutat a magyar romantikus kritika második nagy hullámának képviselői, Kemény, Gyulai, Salamon és mások által, valamiféle „örök művészet”, „eszményi realizmus” nevében, valójában pedig éppen a teljes értékű romantika felől kialakított és el is utasított fiktiiv, szegényes, csökkent értékű romantika-képpel. Mintha az a téves elméleti alappozíció fungálna a tanulmányban, amely a romantika valóságigényével, lélektani fejlesztés- és motiválás-igényével, bizonyos fajta társadalomábrázolás-igényével nem számol eléggé, s ezt az igényt automatikusan a realizmus szférájába utalja, ahelyett, hogy a valóságábrázolás, a lélektani igényű jellemfejlesztés, motiváció, s tegyük hozzá: a témakezelés, a cselekményszöveg, a szerkesztés formáiban, módjaiban, jellegében keresné a romantika irányzatának ismérveit.

Hic et nunc mégsem kívánunk Barta János romantikaértelmezésével érdemi vitába szállni. Ezt egy olyan Barta-tanulmányról szólva lehetne és kellene megtenni, amely elméletileg és történetileg egyaránt átfogó képet ad a magyar romantika irányzatának egészéről. Csupán azt hangsúlyoznánk, hogy a romantikát olyan szellemi irányzatnak kellene látnunk végre, amelynek specifikumai (így pl. a szerintünk legfontosabb: a nagy történelmi, társadalmi, gondolati, érzelmi, hangulati dimenziók felfokozott, feloldatlan és lényegileg feloldhatatlan ellen-

tétekben való látása és láttatása) a személyiségben, az alkotási folyamatban és a művészi eszközökben is meghatározó érvénnyel jelen vannak. Kemény életműve pedig két-séggel, minden tekintetben a romantikus minősítő jelzőt kívánja maga mellé. Maga a Barta János által adott elemzés is pontosan azt mutatja, hogy Kemény antagonsztikus erőket hurcoló személyisége, a véletlen és a végzet erőitől meghatározott világképe, az alkotás adott önkifejező, önkielő formája, szerepjátszása, eszme- és ízlésvilága alapvetően romantikus, s az életpálya egészében romantikus jellegű is marad. (Ezt nem cáfolja az, ha olykor, időlegesen, de mindig a romantika uralma, ellenőrzése alatt megjelennek nála már a realizmus irányzatára jellemző elemek. S nem cáfolja az 1852–54-es intermezzo sem, amikor Kemény, átmenetileg, elmozdul a realizmus irányába, de kevésbé a művészi formák, mint inkább az eszmék és az elmélet, a poétika terén.) Romantikusok Kemény művészi eszközei is: bármelyik korszakában írott regényeinek struktúráira, cselekménymeneteire, jellemeire és jellemrendszereire, a leírásokra, a stílusesszüközökre stb. mindig jellemző az előrelendítő, a motor-funkciójú, kontraszthatás céljából konstruált, felnagyított ellentétek, ellentét sorok egymásmellettsége, nyitottsága, feloldatlansága, vagy álfeloldása, belső feloldhatatlansága. — Meggyőződésünk szerint a Kemény-kutatásnak ezeken a területeken, tehát a Kemény által képviselt romantikus regényirányzat, regénystruktúra, epikai stílus stb. kutatása terén kellene a jövőben tovább lépnie, az irodalom és nyelvtudomány új módszereit alkalmazva.

\*

A Szépirodalmi Könyvkiadó vállalkozása — ismételt hangsúlyozni kívánjuk — nemcsak, sőt elsősorban nem a Kemény Zsigmond életét és művészetét jól ismerő, tehát irodalomtörténeti rangját is elismerő irodalmárok, illetve a Kemény-hívők szűk szektájának szellemi igényeit akarja kielégíteni. A sorozat koncepciója, a szövegválasztás, Barta János tanulmányának jellege, a nyolc-ezres példányszám stb. egyaránt jelzi, hogy a kiadás fő célja a mostanában kialakult irodalomtörténeti értékrend és a közönség-ízlés értékrendjének közelebb hozása egy-

máshoz, a közönség műveltebb rétegeinek megismertetése Kemény elbeszélő művészetével.

Eléri-e, elérheti-e ezt a célt az új Kemény-sorozat? Teljességgel osztjuk Barta János idevágó, igen figyelemre méltó véleményét: „ha általános világképét és írásművészetét pozitív oldalait nézzük, Kemény a huszadik század derekán, a formabontók és kísérletezők, a szorongatottak és a pesszimizmus látomásaival küszködők, a humánus megmaradásáért aggódók korában, a mélylélektani érdeklődést is beszámítva, időszerűbb lehet, mint a századforduló lagymatag légkörében.” (I. k. 7.) Úgy véljük, olvasóközönségünk érdeklődésének és ízlésének szerkezetében vannak tényezők, amelyek a siker ellen, s vannak, amelyek a siker érdekében dolgoznak. A mai magyar olvasó ízlése különféle modern irodalmakon iskolázott. S ez az ízlés bizony már nehézkesnek érezheti Kemény regényeinek nyelvét, olykor mesterkéltnek a mondatfűzését. Egy-egy túlságosan emelkedettre sikerült párbeszéd, hatásvadászó cselekmény-epizód, felbukkanó vadromantikus regényalak idegenszerűnek vagy egyenesen komikusnak tűnhet a mai olvasó számára. Ugyanakkor viszont észrevehetően növekedik olvasóközönségünk érdeklődése és fogékonysága az intellektuálisabb, a mély filozófiai, szociológiai gondolatokat, pszichológiai problémákat hordozó, a tragikum sokféle művészi élménylehetőségét, a groteszk gazdag kontraszthatását nyújtó próza, a drámai elemekkel építkező regénytechnika iránt — és az ilyen irányú, általában kellő kritikával is párosuló közönségigény izgalmas olvasmányra találhat Kemény regényeiben.

Az útjára indított sorozattól a kiadó, a vállalkozás munkatársai, regényíróink művészetének hívei egyaránt azt várják, hogy a közeli jövőben csökkenni fog a Kemény-regények kritikátlan rajongóinak, illetve fanatikus elutasítóinak száma, s növekedni fog ismerőinek, kritikus olvasóinak tábora; hogy Kemény regényművészetét eljut végre az értékelőkől a műértő olvasók viszonylag széles rétegéig. S ez talán Kemény Zsigmond reneszánszát jelenthetné: egy klasszikus írók kései újjászületését — olvasóiban.

Rigó László

## JÓKAI MÓR: FÖLJEGYZÉSEK

1—2. köt. Sajtó alá rendezte: Péter Zoltán és Péterffy László. Bp. 1967. Akadémiai K. 913; 911. (Jókai Mór összes művei)

Úttörő, nagyon áldozatos, fáradságos, de egyszerűsággal hálátlan feladatra vállalkoztak a sajtó alá rendezők Jókai kéziratossá tett jegyzeteinek e kritikai kiadásával. Csakis az író életműve iránti végtelen tisztelet, szeretet, Jókai minden sora megőrzésének, jobb megértése előmozdításának vágya adhatott erőt nekik a szinte megoldhatatlan követelményekkel való birkózáshoz. Az elkallódástól való megmentéshez elég lett volna csak maguknak a noteszeknek a kiadása is — a kusza, itt-ott megfakult írás kiolvasása sem jelentett csekély munkát! —, a sajtó alá rendezők azonban ennél többre vállalkoztak. Megkísérelték a feljegyzések „megfejtését”, értelmezését, annak kiderítését is, Jókai melyik írásaira, életének, tevékenységének mely mozzanataira vonatkoznak a noteszek sorai, adatai.

A sajtó alá rendezők maguk is tudták — meg is írták nyíltan —, hogy törekvéseiket nem is koronázhatta teljes siker: „Jelen kiadásunkban meg kellett elégednünk a legkézenfekvőbb vonatkozások tájékoztató utalásaival, amelyek a kutatót eligazítják a részletes és mélyebb tudományos feldolgozásban és mintegy példát mutatnak a még itt-ott kinálkozó további filológiai vizsgálódásra.” (I. 618.) Minden vonatkozás megfejtéséhez ugyanis nemcsak a Nemzeti Kiadás 99 kötetében s a *Hátrahagyott Művekben* megjelent valamennyi Jókai-írás valamennyi sorát, fordulatát kellett volna annyira ismerniök, hogy szinte kapásból azonosíthassák azokat Jókai emlékeztetőnek felírt szavaival, de ismerniök kellett volna Jókai kötetekben eddig még meg sem jelent cikkeit, beszédeit is. Azokat is, melyeket eddig még számon sem tartott a Jókai-irodalom, s melyeknek kritikai kiadása csak a *Följegyzések* megjelenése után kezdődött meg!

Már ebből is nyilvánvaló, hogy Jókai *Összes Művei* kiadásának befejezése előtt mily lehetetlen lenne teljességet követelni a *Följegyzések* sajtó alá rendezőitől. Mivel azonban a kritikai kiadás munkálataihoz, a Jókai-kutatáshoz már így is jó segítséget nyújt a noteszek kiadása, kár lett volna tovább várni sajtó alá rendezésével. A teljesség érdekében azonban feltétlenül kívánatos lenne, hogy mindazok — elsősorban kötetben először megjelenő Jókai-cikkek sajtó alá rendezői —, akik számára munkájuk során újabb és újabb notesz-sorok válnak érthetővé, megfejthetővé, gyűjtsék össze és írják meg majd ezeket,

kiegészítésül. Mert csak így válik teljes értékűvé a már eddig is igen nagy, értékes eredményeket tartalmazó notesz-kiadás, válnak valódi kincseshányává a Jókai-kutatók számára maguk a Jókai-noteszek.

Igen, a kutatók számára, mert bizony a nem szakember olvasó előtt csak attól kapnak értelmet a bejegyzések, ha megismerhetik azok helyét is az egész Jókai életműben. Ehhez pedig kevés a jegyzetekben található, bármily számos utalás, hogy hol, milyen Jókai műben váltak irodalomná, művészté az emlékeztetőnek feljegyzett gondolatok. (Erre a *Följegyzések* kötetében nem nyíltatott tér!) A vonatkozások, az összefüggések kirajzolása a további kutatásokra, kutatókra vár, akik viszont a noteszek nyújtotta tanulságok fényében teljesebben ismerhetik és ismertethetik meg Jókai életművét, alkotói módszerét, életét.

A noteszek is igazolják például, hogy — a sokáig élt közhiedelemmel ellentétben — mily gondos, tudatos író volt Jókai, mennyire benne élt, gondolkodott kora valóságában, mindennapjaiban, problémáiban. Már 1853-ban, a *Déliab* első számában följegyzéseihez hasonló anyaggyűjtésre, témák felírására, rendszeres újságolvasásra buzdította tréfásan az újságírókat (I.: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek, 4. k. 1850—1860. I. rész.* S. a. r.: H. Törő Gy. Bp. 1968. 69. — A továbbiakban JCB 4. k.). Igen valószínű, hogy már ebben az évben is noteszbe gyűjtötte írói témáit is, csak ez elkallódott. Hisz maga Jókai is már igen régtől fogva, mindenkori gondos figyelemmel kísérte a hazai s külföldi napilapokat, hazai és külföldi eseményeket, híreket. Ennek nyomát megtaláljuk *Följegyzéseiben* is. A „beteg orosz tiszt a kigyó szigeten” bejegyzés (2. notesz 10. r.) pl. az 1856 őszi, az ún. Kigyó szigettel kapcsolatos orosz—angol konfliktusra vonatkozik, melyről a korabeli napilapokból értesülhetett Jókai. Az érdekes konfliktus anyagát bele is dolgozta mindjárt a *Politikai körít gyalog. Szerzi a politikus csizmadia c.* írásába (Nagy Tükör 1. sz. L.: JCB 4. k. 291, 766.).

A noteszek számos életrajzi, Jókai szerkesztői tevékenységére vonatkozó feljegyzése is nélkülözhetetlen fogódzót adnak a kutatóknak. A Vasárnapi Újság első számaira kifizetett honoráriumok semmitmondónak látszó gazdasági adata igazolja pl. azt a korábbi feltevést, hogy az új képes lap első számai valóban szinte egyedül a szerkesztők — Jókai, Pákh és akkor még

Gyulai is — írták tele (Vö.: 1. notesz 69. v.). Gyakran válik megfejthetővé a noteszek segítségével Jókai egy-egy személyes jellegű írásának szereplője. Így tudjuk meg, hogy a *Töredelmes vallomás* c. írásában szereplő „műértő zeneszerző”, akivel Jókai az utcan találkoztott, id. Ábrányi Kornél volt (l.: 3. notesz 14. v. és *JCB 5. k. 1850—1860. II. rész.* S. a. r.: H. Törő Gy. Bp. 1968. 131, 525.).

Jókai második erdélyi útjáról készült útirajza, a *More patrio* szép példája annak, miként váltak irodalmi alkotássá a noteszekbe bejegyzett sorok. Erdély felé szekerезvén, a hosszú úton meséléssel, az erdélyi valóságra vonatkozó elbeszélésekkel mulatták Török Gáborral az időt. Az érdekesebb eseményeket, történeteket, ahogy hallotta, még ott a szekéren beírhatta jegyzetfüzetébe Jókai: ott sorakoznak azok 6. noteszában. A *More patrio* következő soraiiban szinte megelevenednek előttünk is ezek az órák: „Ezeket a regéket pedig úgy vedd tőlem, kegyes olvasóm, mintha mellettem ülnél a szekéren, s ott mesélgetnének egymásnak ötletes mondákat erről meg amarról; rövidítve beszéddel a puszta hosszú utat; el-el-bólintva néha a meséken, s megint más tárgyat kezdve, mikor a szekérzökkenés felébreszt bennünket.” (L.: *JCB 5. k. 142.*)

Itt-ott Jókai esztétikai gondolatai megfogalmazásával is találkozhatunk noteszeiben; a gondolatok utóbb cikkeiben fogalmazódtak újra. A 3. noteszben (28. v.) olvashatjuk: „A francia lorett irodalom, az irodalom csak ott hat, a hol valami szenvedély mellett, de ott nem, ahol ellene küzd”. 1858. július 25-i Kakas Márton-levelében így kárhoztatta Jókai „a mostani francia iskola matadorjai”-t: „a mostani francia drámairók [...] irnak most rettenetes mindennapi, nyomoruságos történeteket haszon-talan, szivnélküli emberek eseményeiből, a miket elhiszünk, de unjuk magunkat rajtuk s nem látjuk bennök a költőt többé, hanem csak a pletykacsinálót. [...] Ennyire jutottunk. A tragoedia-ironák nem kellemek többé a szerelem nagy tévedései, nem kellemek az erős szenvedélyek. [...] A költő könnyebbnek találja a kintornát csavarni, mint a lantot verni.” (L.: *JCB 5. k. 108.*)

Igen fontos, szintén erdélyi utazása során papírra vetett, politikai elveire vonatkozó bejegyzést olvashatunk a 6. notesz 57. r. lapján: „Nem a magyarok, hanem az urak ellen volt az oláh lázadás emelve.” E feljegyzés ismeretében mennyivel jobban át tudjuk érezni, meg tudjuk érteni a *More patrio* magyar—román megbékülést, közeledést sugalló, arra ösztönző mondanivalóját! E mondat fényében válik érthetővé Jókai arra vonatkozó következetes irodalmi tevékenysége is, mellyel a szomszéd és a velünk

együtt lakó népekkel való kölcsönös megbecsülésre, barátságra akarta nevelni olvasóit (l.: *A magyar irodalom missiója.* JCB 4. k. 433—35.).

Hosszan lehetne sorolni, mily tanulságokkal, érdekes gondolatokkal szolgálnak Jókai noteszei, de — ismétlem — valamennyi bejegyzés csak az egész élet és életmű áramkörébe való bekapcsolással kap fényt és értelmet. Maga a kiadás, a *Följegyzések* két kötete nem is akart, s terjedelménél fogva nem is vállalkozhatott erre. Célja csupán az volt, hogy könnyen érthetővé tegye a szöveget, másrészt, hogy minél több bejegyzés megfejtesével — név- és műmutatók segítségével is — kezelhetővé tegye magukat a feljegyzéseket, megkönnyítse Jókai műveinek helyes értelmezését, segítse a biográfiai kutatásokat, s bepillantást engedjen az olvasóknak, kutatóknak Jókai írói műhelytitkaiba. „A további filológiai vizsgálódás” most már valamennyi Jókai kutató közös kötelessége.

\*

Az 1850—1860 közt írt Jókai cikkek sajtó alá rendezése, a részben még ismeretlen, vagy a Vasárnapi Ujság apró hírei közt megjelent, de számon sem tartott Jókai írások összegyűjtése, vizsgálata alapján az első nyolc noteszra, ill. az 1860 végéig született bejegyzésekre vonatkozóan az alábbi helyreigazító és kiegészítő adatokkal szeretném még teljesebbé és használhatóbbá tenni a *Följegyzések* kiadását.

[Az első, valamint az utolsó, a jegyzet helyére utaló lapszámok a *Följegyzések* I. kötetére vonatkoznak. Használt rövidítések: megj. (megjelent) — MS (Magyar Sajtó) — NT (Nagy Tükör) — Ű (Üstökös) — VU (Vasárnapi Ujság) — JCB 4. k., JCB 5. k. (1. előbb)]

*Tévedés*, téves magyarázat kevés van. Ezek egy része is abból adódik, hogy a jegyzet nem az írások első megjelenési adatát közli, vagy téved az évben. Ily jellegű kiegészítendő adatok a következők:

## 2. notesz

66. l. (10. v.): 50 *A gulyást hazaviszi a fogoly bika a szarván* — megj.: NT 3. füz. 1857. jan. 18. (640. l-ra).
69. l. (13. v.): 84 *Műtárlat* — megj.: VU 1857. febr. 1. „Kakas Márton a műtárlatban”. (641. l-ra).
73. l. (18. v.): 220 *Pénzt szeleltek*. stb. — „Pénz elrepül!”. Megj.: NT 3. füz. 1857. jan. 18. (643. l-ra).
79. l. (24. v.): 394 *Juhász burdában angolul olvasó* stb. — „Kiliameron. 301. A bámulatos juhász.” Megj.: NT 6—7. füz. 1857. aug. (647. l-ra).

180. l. (25. v.): 424 *Megkéri az anyját* stb. — „Kiliameron. I. Ez a világ sorja.” Megj.: NT 4. füz. 1857. febr. 22. (648. l.-ra).

### 3. notesz

135. l. (41. r.): 278 *Qui capit uxorem* stb. — „A magyar néphumorról”. Megj.: VU 1860. febr. (681. l.-ra).

136. l. (42. r.): *O magne Christophore* stb. — ua. (682. l.-ra)

### 8. notesz

347. l. (11. r.): 196 *Karácsonfa* — „A karácsonyfa” megj.: Ú 1860. dec. 22. (786. l.-ra)

349. l. (13. r.): 257 *§4-ik mind döglött orosz-lány* — „A 4-ik §” megj.: Ú 1860. máj. 12. (788. l.-ra)

Egyéb, adatbeli tévedések:

### 2. notesz

61. l. (2.r.): *Ristori per* — A „Kakas Márton a színházban. 30. levél. Ristori utófájdalmak” nem csak 1871-ben, hanem már VU 1856. dec. 7-én megjelent! L.: JCB 4. k. 300, 772. (637. l.-ra).

65. l. (9. r.): 26 *A politicus csizmadia* — a jegyzet összekeveri a „politikus csizmadia” és a „kocsmai diplomáták” alakját. A politikus csizmadia nem 1857-ben, hanem már 1856-ban feltűnik a NT-ben! (639. l.-ra)

### 3. notesz

105. l. (8. v.—9. v.): *I. Közélet rovatban* stb. — nem „talán”, hanem egészen biztosan a MS-ra vonatkozó sorok! (659. l.-ra)

144. l. (44. r.): 212 *Az indus és missionarius* — Valószínű, hogy nem a „Kannibál naivság”-ra, hanem egy, „A magyar néphumorról” c. értekezésben említett anekdotára való utalás: „Az sem humor, mikor a karaibok lakója, egy missionáriusnak e kérdésre: »ismerted-e a derék páter Barnababot?» azt felelé: ismerem, ettem belőle.” L.: JCB 5. k. 335. (686, 673. l.-ra).

### 4. notesz

147. l. (3. v.): *Krtssy* — Keresztessy nem szerző, hanem vívómester, kitől Jókai is, a Nemzeti Színház férfiszíneszei is vívni tanultak. A neki kifizetett 15 ft nem írói honorárium, hanem vívóleckék díja. Erre utal a következő kiadási tétel: *Vikesztyü és bot* is. Tehát Jókai 1856. márciusában kezdett vívni tanulni, s a noteszek tanúsága szerint vívott még 1857-ben is (l.: 5. notesz. 4. r.).

### 5. notesz

183. l. (8. v.): *Magyar Sajtó*. stb. — Jókai nem a Hon megindításáig szerkesz-

tette a Hajnik vezette MS-t! L.: JCB 4. k. 558—62. (708. l.-ra).

### 6. notesz

621. l. A 6. notesz nem csak 1858-as bejegyzéseket tartalmaz, hanem irt bele Jókai 1860. végén is (l.: alább).

Névmutató:

*Északy Károly* — a szövegben (l. k. 49. l.) *Eszéky Károly szerepel*.

*Horváth István* — a „déliabós magyarkodó történész”, Horvát (I) István nem lehetett a Délibáb előfizetője, mivel már 1846-ban meghalt.

*Szabó* — az 58. lapon szereplő Szabó nem lehet azonos Szabó Endrével, mivel ő 1854-ben még csak 5 éves volt.

*Pákh vsz. Albert* — nem vsz., hanem biztosan Pákh Albertről van szó a megadott lapszámokon.

### Kiegészítések.

### 2. notesz

61. l. (2. v.): *Színészek vívni tanulnak*—Ráday Gedeon igazgató utasításáról, mellyel elrendelte, hogy a színház férfiszíneszei vívni tanuljanak, a VU 1856. 8. sz. febr. 24. 67. lapján a „Tárogató” rovatban adott hírt Jókai. L.: JCB 5. k. 515.

*Csekonitsné színműelőadások* — a főúri körök által Csekonitsnénél tartott színelőadásokról ugyanott emlékezett meg Jókai. L.: JCB 5. k. 653.

63. l. (5. v.): *Gyámság, aggság*, stb. — a 638. lapon igen szükséges az ehhez fűzött magyarázat. Az 1856. évi Ráday-féle vigjátékpályázatra beküldött darabok bírálata következik itt. Jókai maga is tagja volt a bírálóbizottságnak. Feleki Miklós *Még nem késő* c. vigjátéka 1856. aug. 6-án, Dobsa *Egy nő, kinek elvei vannak* c. darabja aug. 13-án került színre. Jókai az aug. 10. és 17-én megjelent 13. és 14. Kakas Márton-levelében irt róluk. L.: JCB 4. k. 250, 253.

64. l. (7. v.): *Jelenkor, Életképek*, stb. — Jókai „A tudományos irodalom újabb előhaladása nálunk” c. cikkében emlékezett meg lapjairól 1857. jún. 9-én (l.: JCB 4. k. 396, 819.). E sor jegyzetében a 639. lapon két tévedés, sajtóhiba van: a MS-nak nem 1851-ben, hanem 1857-ben volt főmunkatársa Jókai és a NT-t nem 1857-ben, hanem 1856—1858. közt szerkesztette.

(8. r.): *4 Egy indussá lett táblabíró viszontagságai* — valószínűleg a „Két vadember” c. anekdotára való utalás (NT 1856. l. füz. nov. 9. 23.): a

- nyugatindiai busmanok pesti kiállításán egy táblabíró ráismert saját vályogvető cigányára. Az hallgatásra inti őt, nehogy a közönség a táblabíróról is azt higgye, hogy az is indián.
- (8. v.): *7 Levél, a miből nem érthetni semmit* — vsz. az „Egy Oroszországba jutott levél sorsa” c. írásra való utalás (megj.: NT 5. füz. 1857. ápr.; JCB 4. k. 389, 815.), s nem mint a 639. lapon a jegyzetben olvasható, „A Talleyrandnak tulajdonított anekdota első felbukkanása”.
65. l. (8. v.): *14 A kritikus haragja a majom komédiára*, stb. — a „Kakas Márton a színházban. 19. levél”-re való utalás (megj.: VU 1856. szept. 14.; JCB 4. k. 271, 755–56.), mely azokon gúnyolódik, akik egy kritikus parodizálásával vádolták Szerdahelyit.
- (9. v.): *33 Uj fegyverek*, stb. — utalás a „Kocsmai diplomaták” c., az Ű 1859. febr. 12. és 19-i számában megj. írásokra. L.: JCB 5. k. 223,
66. l. (10. r.): *41 Beteg orosz tiszt a kigyó szigeten* — utalás a „Politikai körút gyalog. Szerzi a politikus csizmadia” c. cikke. Megj.: NT 1. füz. 1856. nov. 9.; JCB 4. k. 291, 766.
- 43 Chinai háború* — uo.  
*44 orosz postajárás* stb. — az „Egy Oroszországba jutott levél sorsa” nem 1858-ban jelent meg a NT-ben (l.: 640. l.), hanem már 1857-ben (l.: feljebb, a 8. v. lapnál)
- (10. v.): *49 Chinai vezér küld az ő urának* stb. — utalás a „Politikai körút gyalog” c. cikke. NT 1856. nov. 9.; JCB 4. k. 292.
68. l. (13. r.): *65 A china ezüst és a jó férj* — utalás a „Kiliameron. 311. sz. Az ezüst ibrik” c. írására. Megj.: NT 6–7. füz. 1857. aug.; JCB 4. k. 477, 848.
- 73 Kivándorlási jelenet* — utalás az „Egy kis kivándorlási jelenet” című, a NT 1. füz.-ben 1856. nov. 9-én megj. írására. L.: JCB 4. k. 293.
- 74 Rotschild emberét elakarják fogni* — utalás a „Politikai körút gyalog” c. cikke. Megj.: NT 1856. nov. 9.; JCB 4. k. 288, 765.
73. l. (18. v.): *220 Pénzt szeleltek. Bankóval rágyújt* — utalás a „PéNZ elrepül!” c. írásra. Megj.: NT 3. füz. 1857. jan. 18.; JCB 4. k. 331.
- 223 Telekí Mihály mást ment meg* — utalás a „Diplomatia” c. írásra. Megj.: NT 2. füz. 1856. dec.; JCB 4. k. 304, 774.
85. l. (20. v.): *278 Kuruzslók fogai kihull* stb. — utalás a „Szerdai levelek. Irta Péntek” c. cikke. Megj.: MS 1857. júl. 1.; JCB 4. k. 440, 837.
79. l. (24. r.): *377 Abraham a Santa Clara* — a jegyzetben (646–47) felsorolaton kívül foglalkozik vele, ill. említi őt Jókai „A magyar néphumorról” c. értekezésében is (VU 1860. febr. 5.; JCB 5. k. 340. 644.).
- (24. v.): *391 A kádár mindig többet kér a házért* stb. — l.: „Hétfői levelek. Irta Péntek”. MS 1857. jún.; 22.; JCB 4. k. 418, 831.
83. l. (29. r.): *515 Kutya az újsággal 516 Kutya a gutyáshussal* — l.: „Kutyahistóriák”. NT 4. füz. 1857. febr. 22.; JCB 4. k. 348, 793.
86. l. (32. v.): *608 A csontváz, a melyik még sokat eszik* — utalás a „Kiliameron. 111. A rejtélyes csontváz” c. írásra. Megj.: NT 5. füz. 1857. ápr.; JCB 4. k. 372, 810.
- 609 Egy tőzsér, kitől a rendes unoka-öcs* stb. — utalás a „Kiliameron 132. Melyik hát a jobbik?” c. írásra. Megj.: NT 5. füz. 1857. ápr.; JCB 4. k. 376, 810.
87. l. (33. r.): *617 ?Bartay? ebédre hívogat a szeretőjéhez* — utalás a „Kiliameron. 120. Mikor ebédre hívsz valakit, megmondd, hogy hová?” c. írásra. Megj.: NT 5. füz. 1857. ápr.; JCB 4. k. 374, 810.
88. l. (34. r.): *637 China példája a cethal*, stb.: „Politikai körút a nagyvilágban. Cselekszi a politikus csizmadia”. MS 1858. jan. 2.: JCB 5. k. 6.
3. notesz
105. l. (8. r.): *75 Ma velem lesz az a parádicsomban* — l.: „Pénteki levelek. Irta Péntek.” Megj. MS 1857. jún. 12.; JCB 4. k. 406, 824.
107. l. (11. v.): *26 féleképen megkötni a nyakkendőt* — l.: „Hétfői levelek. Irta Péntek”. MS 1857. jún. 22.; JCB 4. k. 419, 831.
108. l. (12. r.): *82 Öreg asszony kovács fiától azt* stb. — l.: „Szerdai levelek. Irta Péntek”. MS 1857. júl. 1.; JCB 4. k. 439, 837.
109. l. (14. v.): *91 Szerdahelyi Egressyt mutatja be saját nevében* — utalás a „Vitéz Kakas Márton Albuma 1858.” c. kiadvány egyik anekdotájára. Említve: JCB 4. k. 563.
- 737 Irók szórakozottságai*. stb. — utalás a „Töredelmes vallomás” c. írására. Megj.: Ű 1858. okt. 9., JCB 5. k. 130, 525.
110. l. (15. v.): *Prototypen*. stb. — Megj. „A magyar Tempevölgy” c. balatoni útirajzában. VU 1858. máj. 9. 221.; JCB 5. k. 62, 497.

111. l. (16. r.): 738 *Kinzsi imakönyvében egy latin szó sincsen* — l.: uo. máj. 23.; JCB 5. k. 65, 498.
117. l. (22. v.): 340 *Szobor a kalamárist tartja az ég felé* — Katona József — utóbb eltávolított — szobráról később is ezt írta Jókai: „magasra felemelt kezében egy író tollat tart az ég felé, mintha a tintáját oda akarná fecskelni.” L.: „A hajdani Nemzeti Színházról.” „Hátrahagyott Művek”. 4. k. 4.
119. l. (24. v.): 895 *Tarquin Brutus Egres* stb. — l.: „Kakas Márton a színházban. 79. levél.” VU 1858. szept. 5.; JCB 5. k. 119, 521.
132. l. (38. r.): 196 *Tunnel mire volna jó* — utalás a „Hétfői levelek. Irta Péntek” c. cikkére. Megj.: MS 1858. jún. 22.; JCB 4. k. 419.
135. l. (40. v.): 270 *ehető föld* — szerepel „Az örök béke” (Ü 1859. ápr. 30.; JCB 5. k. 262.) c. írásában, de említette már 1852-ben is, a „Találmányok” c. írásában („Országos Nagy Naptár az 1853-ik évre” és JCB 4. k. 57, 613), és foglalkozik vele a „Fekete gyémántok” c. regényében is.  
(41. r.): 282 *Les Français prendront Arras* stb. l.: „A magyar néphumorról”. VU 1860. febr. 5.; JCB 5. k. 339, 644.
6. notesz
229. l. (70. r.): 7 *Az időjós oláh, a kinek a nyakán* stb. — l.: „More patrio” (a továbbiakban Mp.) VU 1858. nov. 7.; JCB 5. k. 139—40.  
8 *Szolgabíró diariumot visz* stb.: uo., 142.  
(69. v.): 7 *hez. Bámulatosan teljesednek jóslatai* stb. — l. a 70. r.-hez írt kiegészítést.
230. l. (69. r.): 12 *Betyár azt kérdi a zsidótól*, stb. — l.: Mp. VU 1858. okt. 31.; JCB 5. k. 136.  
13 *A szegény legényeket ha jönnek*, stb. — l.: uo.
231. l. (68. r.): 32 *Nagykunságban? a trágyát megégetik* — l.: uo. nov. 14.; JCB 5. k. 143.  
(67. v.): 41 *Avram Jankót az apja kitérgeti* — l.: uo. nov. 28.; JCB 5. k. 154.  
43 *kiakarják becsülni a magyarokat* — l.: uo. nov. 14.; JCB 5. k. 143.  
(67. r.): 51 *Beszédes, nem alázatos vélemény* — l.: uo. 144.
232. l. (66. r.): *Arad megyének volt kórháza* stb. — l.: uo.
238. l. (56. r.): 183 *Janku pisztrángokat halász* — l.: uo. dec. 12.; JCB 5. k. 162.
- 184 *Peleskei Abrudbányáról* — l.: uo. nov. 28.; JCB 5. k. 152.  
(55. r.): 203 *Adóintő cédula a publicumhoz* — l.: „A praenumeratio különféle stadiumjai Magyarországon”. Megj. Ü 1859. márc. 5.; JCB 5. k. 235.
244. l. (44. v.): 22 *A föld a miből Ádám lett* — l.: „A magyar néphumorról”. VU 1860. febr. 5.; JCB 5. k. 338.
245. l. (43. v.): 65 *A megpatkolt kocsmárosné* — l.: uo. 337.
247. l. (41. r.): 108 *Amphiloichius orthodox elme?* stb. — l.: uo.  
(40.v.): 114 *A mit vártunk, itt van* — l.: „Kakas Márton emléklapjaiból”. Ü 1860. nov. 17.; JCB 5. k. 422.  
(40. r.): 186 *Zsidók is bebocsátatnak* stb. — l.: „Hivatalos!”. Ü 1859. ápr. 23. (Ők is előfizethetnek az Ü-re.)
- 247/8. l. (40. r.—38. v.): 187 *Örök béke* stb. — l.: „Az örök béke!” Ü 1859. ápr. 30.; JCB 5. k. 258, 583.
248. l. (38. v.): *Hej Keltner, tessék parancsolni* — l.: „Was Schaffens?” Ü 1860. nov. 17.; JCB 5. k. 420, 683.  
(38. r.): *Hogy mernek sirni a m-ok* stb. — l.: „Kakas Márton levelei. 130. levél.” VU 1860. nov. 18.; JCB 5. k. 424.
253. l. (28. v.): 25 *Hátha elvész a jegy?* — l.: „Kakas Márton a pokolban.” Ü 1859. dec. 3.; JCB 5. k. 314, 617.
254. l. (28. v.): 31 *Hild a szijártó* — l.: „Kakas Márton emléklapjaiból”. Ü 1859. nov. 5.; JCB 5. k. 307. (Hillként szerepel!)
- 255/6. l. (25. r.—24. v.): 2683 *Sportman, szobrász*, stb. — többségét l.: „Kakas Márton a pokolban”. Ü 1859. dec. 5.; JCB 5. k. 311, 614.
8. notesz
344. l. (8. r.): 125 *Házkutatás* — utalás „Egy házmotózás Chinában” c. írására. Megj.: Ü 1860. nov. 10.; JCB 5. k. 416, 680.  
126 *Nem szabad bántani Napoleont* — „A sajtó és a cenzura Magyarországon” c. cikkében írta Jókai, hogy mily gyakran kaptak a szerkesztők egymással ellentétes parancsot arra nézve, miképp kell írni III. Napóleonról. 1860-ban azt a parancsot kapták, hogy ismét nem szabad őt kritizálni. (L. „Hátrahagyott Művek” 4. k. 78.; említve: JCB 5. k. 601.)
347. l. (11. r.): 204 *1847 ez már ecetes bor* — l.: „Borkóstolás”. Ü. 1860. dec. 29.; JCB 5. k. 696.  
208 *Haynau album* — l.: „Kakas Márton levelei. 134. levél” VU 1860. dec. 23.; JCB 5. k. 439, 697.

349. 1. (13. r.): *258 Somsich, Nikta megyegyűlés* — 1.: „Ama bizonyos csizmadia és felesége kérdései és feleletei”. Ű 1860. dec. 29.; JCB 5. k. 443, 700.
350. 1. (13. v.): *278 Főtüzér poéta* — a Haynau-albummal kapcsolatos bejegyzés. (L.: előbb, a 347. laphoz írt kiegészítést.)
377. 1. (37. r.): *Marat a régi* — 1.: „Conjekturalis politika példányai III.” Megj.: Ű 1859. márc. 12.; JCB. 5. k. 240, 571.  
(37. v.): *Conjectural politika* — e bejegyzés az előbbin kívül vonatkozhat még az Ű febr. 26-i, márc. 5-i és

12-i, hasonló című és jellegű cik-  
kekre is.

*Janus Pannonius* — Kakas Márton Janus Pannoniushoz írt leveleit 1.: Ű 1859. ápr. 16, jún. 11, 18. és júl. 2.; JCB 5. k. 252, 281, JCB 4. k. 581.

*örök béke* — 1.: Ű 1859. ápr. 30.; JCB 5. k. 258.

*Meteorológiai észleletek* — 1.: Ű 1859. máj. 7.

*Hirdetmény rovat* — 1.: Ű 1859. máj. 14.; JCB 5. k. 267, 586.

*Stratégiai studiumok* — 1.: Ű 1859. júl. 9.

H. Törő Györgyi

## HATVANY LAJOS: ÍGY ÉLT PETŐFI

1—2. köt. Második, javított kiadás. Szerkesztette: Kiss József és Pándi Pál. Sajtó alá rendezte: Kiss József. Bp. 1967. Akadémiai K. 933; 961.

Hatvany Lajos e művének második kiadása alkalmából (az új kiadást kísérő egy s más ellentmondásra ingerlő megnyilatkozás ellenére is) fölöslegesnek érzek minden olyan méltatást vagy vitát, mely a munka tudományos hasznát, az anyagból kibontakozó Petőfi-kép hitelességét, az anyag jó vagy rossz megválasztását érinti. Mindennek az első kiadás megjelenése alkalmából (1955-1957) lett volna helye és értelme — és alapja is (Részben meg is történt). Csak két rövid megjegyzés: a Petőfire vonatkozó visszaemlékezések, kitalációk, legendák, anekdoták száma olyan nagy, hogy még a Hatvanyéhoz hasonló hosszú élet sem elég *teljes* áttekintésére, felmérésére és mérlegre tevésére. Másrészt: minden hasonló jellegű gyűjtemény — legyen bár szó Csokonairól (már a XIX. század elején), Vörösmartyról (éppen a leginkább berzenkedő Lukácsy Sándor összeállítása), vagy akár napjainkban Adyról (Kovalovszky Miklós, Vezér Erzsébet), sőt József Attiláról — a *műfaj* belső törvényeinél fogva torzít. Torzít, mert a visszaemlékező egybekeveri s „kiegészíti” tényleges emlékeit s értékelését az olvasottakkal, hallottakkal, a sugalmazottakkal (meg kitalálásokkal). Így akarja reparálni azt a képtelenséget, hogy visszamenőleg olyasmit lás-son-halljon — véljen, amire a látásnak-hallásnak-véleményformálásnak nagyon is korhoz kötött lelki műszerei nem tették képessé. Mindez semmit sem von le a hasonló műfaj érdeméből, fontosságából, meg persze fogyatékoságaiból sem.

Mindezek után semmi okot nem látok arra, hogy ma, 1968-ban is vitassam az MTA Irodalomtörténeti Főbizottságának 1955. május 3-i megállapításait: Hatvany *Így élt Petőfije* „jelentős tett a Petőfi-irodalomban”, „a Petőfi-irodalom alapvető műveinek sorába illeszkedik be ... a gyűjtemény”, azon művek sorába tartozik, „melyek lehetővé teszik a Petőfi-irodalom új fellendülését: átfogó, értékelő marxista-leninista tanulmányok és monográfiák megszületését” (1. az 1. kiad. Előszavát). A Petőfi-kutatók tapasztalata s az elmúlt 13 év eredményei minden tekintetben igazolják a Főbizottság megállapításait és előlegezéseit is.

Miért volt mégis szükség egy második kiadásra, és mennyiben „javított” ez a kiadás — úgy vélem: ez *ma* az egyedül méltányos, jogos és tudományos kérdésfeltevés. Az első kérdésre csak részben felelet a fűl-szöveg közlése, hogy ti. „A mű első kiadása nagy könyvsiker volt, hamar elfogyott ...”, hiszen ezen egy *változatlan* második kiadással is segíteni lehetett volna. Hatvany munkájának azonban voltak (s részben meg is maradtak) olyan jellegzetességei, melyek egy *javított* kiadást tettek szükségessé. Többek között: Hatvany kitűnő elme, világos ítéletű irodalmár, legyűgözben félelmetes polemikus és stílusza volt, de nem volt — saját magának inkább szerencséjére — filológus. (S még ha az lett volna is, a gyűjteménynek és a gyűjtőnek hányt-vetett sorsa lehetlenné tette, hogy filológiailag is mindenkor pontos munkát adjon.) Így aztán gyakran

kénytelen volt hipotézisekhez, „ha jól emlékszem”-ekhez, emlékezetből való rekonstrukciókhoz, hozzávetőleges bibliográfiai megjelölésekhez folyamodni. E lakúnak egy — nagyon kis — részét még a második kiadásnak időt, fáradságot, utánjárást nem kimélülő szerkesztői, ill. a filológus szenvedélyű sajtó alá rendező sem tudták betölteni. — Aztán: a Petőfi-életrajzra, a Petőfi-irodalomra, de a reformkorra s általában a XIX. századra vonatkozó ismereteink, értékeléseink egy évtized alatt is igen jelentős mértékben változtak — módosultak — gazdagodtak. És amikor egyetértünk a szerkesztőknek azzal a felfogásával, hogy „Az *Igy élt Petőfi* első kiadása óta megjelent biográfiai vonatkozású Petőfi-tanulmányok új eredményeit, az azóta feltárt adatokat természetesen nem illesztettük bele a munka szerves egységet alkotó építményébe” — azt is örömmel látjuk, hogy „A szerk.” valóban lényeges ténykérdések felmerülésekor nem ragaszkodtak mereven ehhez az elvhez. És talán még egyet: Hatványban romantikus szenvedélyesség és zsenikultusz lobog, mely — mint minden szenvedély — elkerülhetetlen extrémításokkal, a szélsőséges szeretet és gyűlölet tűzében fogant elhírelnkedett ítéletekkel és elfogultságokkal jár együtt ... A szerkesztők érintetlenül hagyják Hatvány jegyzeteinek, summálásainak lobogó tűzét, csak akkor folyamodnak — nagy tapintattal, tisztelettel — a koppantóhoz, ha a tudományos igazság ezt mindenképpen megköveteli.

Legtöbb persze a filológiai-bibliográfiai természetű kiegészítés, javítás, egységesítés. Reménytelen dolog lenne számszerű felsorolásra vállalkozni, elég annyi: ebben a második kiadásban szerző, cím, év, kötet —, lapszám pontosságára mérget lehet venni. Jónéhány betűjeles vagy névtelen szerző kiléte is kiderül (bár előfordul az is: megtudjuk, kicsoda K. E. vagy KAEF, de nincs utalás se KAE-ra). A sokoldalú és egy helyen, együtt adott — olykor még túlzottan is aprólékos — mutatókat csak az tudja igazán értékelni, aki nemcsak olvassa, hanem mindennapi munkaeszközként is használja e könyvet. A magam részéről ugyan nem látom föltétlenül szükségesnek a helynévmutatót (legalább is abban a formájában, melyből megtudhatom, hogy pl. Pest 474-szer fordul elő; egy ilyen irtalmatlan vállalkozásban hiányok, téves utalások különben is elkerülhetetlenek), viszont szívesen láttam volna a szerző szerinti forrásjegyzék *mellett* a Hatvány által felhasznált folyóiratok, újságok jegyzékét is. Ebből nemcsak az derült volna ki: kicsoda széleskörű, eldugott vidéki lapokig kiterjedő gyűjtőmunkát végzett Hatvány, hanem az is: mi maradt figyelmén kívül, továbbá, hogy a kötetbe

összegyűjtött anyagnál mindenkor tanácsosabb az eredeti folyóirat vagy újságközlést venni alapul. Csak egy példa: Hatvány hosszasan foglalkozik a borsodi ifjak „Petőfit védő egylet”-ével, a Honderűhöz küldött fenyegető nyilatkozatával (1847. nov.), de Petrichevich Horváth és Zerffi kitalálásának hamisítványának tartja, s tajtékzó következtetéseket von le belőle (II. 119—120). Nos, Vadnay Károly, aki Petőfire vonatkozó emlékezeit ismételten (s korántsem egyezően) megírta, egy helyen (Pet-TársLap 1877. I. 17. sz. 269.) azt állítja: ő és miskolci diáktársai fenyegették meg a Honderűt. Ettől Hatváynak még igaza lehet, de az bizonyos: Vadnay emlékezéseinek e változatát nem ismerte. A példákat szaporítani lehetne (pl. I. 442-ön egy állítólagos Petőfit érintő kiszólást inkább Kéri Gyula: *Friss nyomonjából* idéz, s nem a megbízhatóbb s helyesbítést is adó Kolmár József alapján: MSzalón, 1902. 36. k. 572), nem azért, hogy tévedéseket, elhírelnkedett következtetéseket olvassunk Hatvány fejére, hanem — mentésére: mindent nem olvashatott el. Ugyanakkor nem érdemes hallgatni a mellőzött cikkekről, még ha ezek adatai esetleg egy egész Hatványkonstrukciót rombolnak is le, mint mindjárt alább Petőfi debreceni „szinészkedése” kapcsán.

De egyelőre nézzük tovább: (a említett fenntartások keretében) milyen lelkiismeretességgel, imponáló anyagismerettel pótolják, helyesbítik a szerkesztők a hiányzó vagy téves filológiai, életrajzi, sőt felfogásbeli adatokat. (L. pl. I. 647/115, I. 648/73. stb. Ez utóbbi Petőfi utolsó színészi fellépésének dátumával kapcsolatos, — és nem ártott volna megjegyezni, hogy alig egy fél-év múlva maga Petőfi is rosszul emlékszik rá az *Úti jegyzetekben*.) A II. 188/2 az „egyszavas” Petőfi—Arany levélváltás *valódi* történetét adja, a II. 188/2 abban korrigálja, hogy Hatvány (egyszer) összekeverte Henszlemannt Erdélyi Jánossal, viszont Toldy egy cikkét Erdélyinek tulajdonítja. — Azonosítják a szerkesztők vagy helyesbítik az emlékezők által tévesen idézett Petőfi-szövegeket. (I. 828/96, II. 70—73, II. 441/19, II. 687/26 stb. Annál feltűnőbb, hogy megjegyzés nélkül hagyják, amikor Hatvány az *Arany Lacinak* „két kezdő sorát” így idézi: „Laci te, — Jer ide”: I. 938.) Hasonló típusú feladatot végeznek, amikor a Hatvány által gyakran összeolvasztott több emlékezést, dokumentumot szájlaira választják (pl. I. 530 kk., II. 522/33). Hadd említsem itt meg, hogy Hatvány szenvedélyességénél talán csak poentírozó kedve nagyobb, — de ennek olykor adatbeli, kronológiai tények isszák meg a levét. Szerkesztőink azonban diszkréten, malícia nélkül becsúztatják a

helyesbítést (a Pest–Vác vasútvonal megnyitása: II. 227/8, 352/12; a *Vérmező* kelte: II. 498/29). Némi erőszakot kell magamon tennem, hogy ne Hatvany poentírozó stílusában pécezzenek ki néhány — ritka! — „peches” feltevést, amit a tények cáfolnak. (Hogy általában Hatvanynak jó orra volt feltevézéseiben, arról alább.) Egyhelyt azt mondja: „nem valószínű, hogy azokat [a sorokat] Petőfi valaha is idézte volna” — sajnos, „A szerk.” jegyzete szerint: idézte (II. 700/63), máshol Zilahy Károly ellenében egy Bem-jelentés német nyelvűsége mellett tippel, — francia nyelven volt (II. 711/3.). A szerzőket nem kísérti hasonló malícia, tapintatos — de mégis kifejezett — szövegkritikai észrevételt tesznek, mikor Hatvanynak inkább parafrázisként ható módszerét „tömörítő átfogalmazás”nak (II. 583/65) vagy „erősen lerövidített, néhol egyszerűsített szöveg”-nek nevezik (II. 656/58, II. 831/63). De, tapintat ide, tapintat oda, azt már nem tudom elfogadni, hogy Petőfinek Bemhez írt levele *idézése* során Hatvany „a francia eredeti szöveg szabad [?] magyar fordítását adja” (II. 721/11, 726/23) — ehhez senkinek sincs joga, mert félrevezető.

Egy további izgalmas része a két szerkesztő munkájának a Hatvany által csak jelzett adatok, dokumentumok, lelhelyek utáni „vadászás”. És ahol Hatvany nem találja (pl. az OSzK-ban), megtalálják ők (I. 673/40), ahol Hatvany már csak „a veszett fejsze nyelét” keresi, ők felmutatják a fejszét is (II. 131/9). Ha — némileg érthető módon — Hatvany nem tud egy dokumentumnak a Vigila 1955. évfolyamában való közzétételéről, tudnak a szerkesztők erről is (I. 693/42), ha egy jegyzet bibliográfiai adatai „elkallódtak”, megtalálják ők (II. 567/54a). *Általában* ahol Hatvany a maga anyagának birtokában tanácstalanul áll, a szerkesztők *általában* feleletet adnak (pl. I. 532/97), ha marad is még így is kideríthetetlen (I. 826/93) vagy megtalálhatatlan, mint pl. Kossuthnak egy kiadatlan levele (II. 41, I. még II. 154—155, 207 stb.) vagy Petőfi István levele Szendrey Júliához (II. 407), esetleg az említett anyag nincs a jelzett helyen (II. 842/15).

Kiterjed a szerkesztők figyelmé arra is, hogy Hatvanynak olykor nem egészen megalapozott apodiktikus kijelentéseit, inkább csak szenvedélyében igaz elfogultságait helyreigazításokkal, adatokkal, esetleg éppen adatok hiányával tompítsák-szelidítsék (pl. Jókai, Frankenburg esetében: II. 15. stb.) ... Kiterjed a figyelmük, ki tudná elsorolni, mi mindenre, — még a ritkább szavak magyarázására is. Mégis, hadd hirdessem újból a „ha lúd, legyen kövér” elvét, úgy véelve, hogy ilyen és hasonló, higgadt, ada-

tokra építő pótlásokat, helyesbítéseket — ha azok nem elvi, hanem ténykérdéseket érintenek — még nagyobb számban is szívesen fogadna az olvasó is, a tudomány is. Különösen, ha Hatvany — akinek nagyon sokszor igen jó orra van bizonyos hiányzó adatok, láncszemek tekintetében (I. pl. II. 124/96, II. 206/33; az *Fulátia* c. vers) — külön is felhív erre. Egy alkalommal (I. 634) például Petőfinek egy 1844-ben Szentágotán, Vörösmartynál tett állítólagos látogatása kerül szóba. Hatvany: „Mikor volt Vörösmarty Ágotán (Szent-Ágota, Fejér m.). A dátum bizonytalan ...”, s helyesen arra következtet, hogy ha az emlékezés igazat mond, a látogatás csak 1844 vége felé történhetett, hiszen Vörösmarty már tud Petőfinek (Csapó) Etelka iránti szerelméről ... Nos: Vörösmarty 1844-ben valóban volt Szentágotán! (János bátyja kasznár ott.) *Július 16-án* levelet ír onnan Vachott Sándornak és Toldynak, de már készülnek Csapra (felesége pátriájába), *július 20-ra* tervezik az odautazást, s augusztus 20-a körülre a Pestre való visszatérést (Vörösmarty M. Össze Műv. 18. k. Levelezése. 1965. 148—149). Ez azt jelenti: Petőfi vagy nem járt ekkor Szentágotán (mint friss szerkesztősegéd aligha tudott erre időt szakítani), vagy nem esett szó sem Etelkéről, akit Petőfi júliusban még nem is ismerhet. A gonosz nyelvű Vahot Imre csak augusztus 19-én írja Erdélyi Jánosnak, hogy „az öreg Csapóné, csibével együtt mind nála [= Vachott Sándornál, a vejenél] lakik. (Erdélyi János Levelezése. 1960. I. 225.)

De ennél lényegesebb filológiai vagy életrajzi korrekciókra vagy pótlásokra is futotta volna — egy jegyzet erejéig s „a munka szerves egységét alkotó építményének” megértése nélkül — a szerkesztők erejéből. Így pl. Hatvany idejében még eldöntetlen volt a *Lanc-Lant* vita (Petőfinek 1841 tavaszán-nyarán összeállított kis verses füzete), érthetőek Hatvany reflexiói (I. 351), ma viszont a vita egyértelműen eldőlt a *Lanc' Versei* olvasat javára. Vagy Hatvany — a Gyulai Pál (1854) óta élő és Ferenczi Zoltán által hitelesített hagyomány alapján — egész életrajzi helyzetet konstruál abból az adatból, hogy Petőfi 1843. október 7-én fellépett a debreceni színházban, a Velencei kalmárban, sőt Hatvany látta is az ezt igazoló színlapot; „jelenlegi lelhelye ismeretlen” — jegyzik meg „A szerk.” (I. 496/32), pedig megvan az a színlap (OSzK Színház tört. Osztály, Színlaptár), csak éppen 1844. január 15-i keletű! (Hatvany egyébként híuen írja le, valóban látnia kellett.) Azaz Petőfi ekkor lépett fel (egyszer!) Debrecenben, — s valószínűleg ezzel, illetve a mérsékelt sikerrel meg Pákh Albertnek (szintén bizonyítható) lekcisiny-

lésével függ össze a *Végszó* p<sup>xxx</sup>hoz c. költemény keletkezése. Ez a színlap egyébként faksimilében megjelent a MŠzalón 1896. 6. k. 83—90 lapokon közölt (Váli Béla: *Petőfi mint vándorszínművész* c.) cikk keretében, majd a Magyar Shakespeare-Tár 1911. 4. k. 234. lapján. Mindezt a szerkesztők éppen ilyen jól tudják (ez adatokat Törő Györgyi is közölte a Pándi Pál szerkesztette *Tanulmányok Petőfiről* c. kötetben: 57/54. jegyz.), s az is igaz, itt Petőfinek egész első (1844. okt. eleje) debreceni tartózkodása, Pákhkal való találkozásása stb. kapcsán annyi téves hagyományt kellene korrigálni, ami már túlmege a szerkesztők illetékességén, — de egy jegyzet nagyon odakívánczik e lapokra.

Mindeme korrekciók, pótlások mellett föltétlenül szólni kell arról a higgadt, tudományos módszerről, mellyel — a határozott elviséget is szem előtt tartva — a szerkesztők a legkényesebb, legvitatottabb vagy legizgalmasabb kérdéseket is kezelik. Csak mutatóba két példát. Az első Petőfi származásának, magyar anyanyelvűségének, illetve „tótságának esztelenül összegubancolt, két- és többoldalú nacionalizmussal elmérgesített kérdése. Hatvany — akkori ismeretei alapján — ismételtlen hirdeti, hogy Petőfi „anya”-nyelve szlovák volt, beszélt szlovákul, s hogy a költőt gyermekkorá óta kísérte e téren a kompenzáció tudatalatti impulzusa. (Sajnos, Hatvany tekintélye folytán adatai, felfogása tudományos rangot nyervén, belekerültek történeti „szakmunkába” is, ahol aztán Petőfi a magyar nacionalizmus reprezentatív képviselőjévé „lép elő.”) De hallgassuk csak, mit mond a 2. kiadás szerkesztői jegyzete az I. 148/45-ben: „Meggyőződésünk, hogy Petőfi forradalmi életműve, de még magyarsága szempontjából is mellékes körülmény, hogy kisgyermek korában magyarul, szlovákul vagy éppenséggel, mint Hatvany állítja, magyar-szlovák keverék nyelven beszélt-e szüleiével. Mégis, csak a tények kedvéért, megjegyezzük, hogy Hatvany itt és alább fejtegetett véleménye pusztá feltevés, mely egy-két igen késői, megbízhatatlan emlékezésen, illetőleg hagyományon alapul. A költőtől egyetlen szlovákul írt sor sem maradt fenn, s arra sincsenek hiteles egykorú adataink, hogy ezen a nyelven beszélt volna”. — Ime, ilyen egyszerűvé, egyértelművé válik a kérdés. Nem kompromisszum, és mégse sért, nem sérthet senkit, mert ez az igazság. (Érdekes lenne az utolsó mondatot már Petőfi apjára alkalmazva is alaposan megvizsgálni.) Kár viszont, hogy a szerkesztők itteni álláspontjára nem hivatkoznak *mindig* sem

az előzőkben, sem a későbbiekben, amikor Hatvany újból és újból előhozakodik saját felfogásával. „mint köztudomású” dologgal (pl. II. 563/48). Hasonlóképpen már a kérdés első felmerültekor (I. 47) helyesbíteni kellene a Petőfi nemesi származása körül kialakult (maga a költő által is félreértendő) hagyományt. Dienes András és Mezősi Károly ezt a kérdést teljesen megnyugtatóan tisztázták.

A másik példa: Lauka Gusztáv 1890-ben (72 éves korában, az esemény után közel fél századdal!) beszámol Petőfinek 1847 tavaszán a zelistyei üveghutában tett látogatásáról, s azt követően — állítólag — a munkásoknak tartott „Michel Louisa-féle zamatú, socialistico-communisticus szónoklat”-áról. Teljesen érthető, hogy Hatvany (II. 90/48) ezt Petőfi eszméletörténete egy fontos állomásaként értelmezi (későbbé érthető Lukácsy Sándor méltatlankodása — ÉI 1967. dec. 30 —, amiért Lauka nem reprodukálta az egész beszédet. Tény, hogy Petőfinek ekkoriban gyárban, bányában tett látogatása, vasúton tett első utazása felszínre vet a kapitalista technikai (s attól elválaszthatatlan társadalmi) fejlődéssel és a tőkés kizsákmányolással kapcsolatos eszméket (*Bányában, Vas-úton, Úti levelek V.*), — ám az ipari munkában korántsem lát fejlődést, s eszmélkedései megmaradnak az emberméltóság, az emberi szabadság, függetlenség, a dolgozó-szenvedő emberrel való demokratikus szolidaritás s a *technikai* fejlődés csodálata síkján, és nem mentek bizonyos idillikus és romantikus antikapitalista szemlélettől sem. Nem valószínű, hogy — ha Petőfi egyáltalán összehívhatott efféle üzemi röpgyűlést (a magam részéről erősen kétlem) — az említett szövegekben fennmaradt eszméitől lényegesen eltérőket fejtegetett volna. De — ezúttal — nem is erről van szó, idézni akarom „A szerk.” ezzel kapcsolatos jegyzetét: „Michel Louise (1830—1903) az 1871-es kommun írője, tehát az emlékező Lauka kortársa, nem a bányalátogató [hatalátogató?] Petőfié” (II. 90/47). Magyarul szólna: óvatosan, fenntartással kell fogadnunk a visszaemlékezést, bármennyire nekünk kedves, sajátunkkal rokon eszméket ad is Petőfi szájára. (Laukát egyébként az előző lapon Hatvany is „felületes”-nek bélyegzi.)

„Javitott” kiadás? Azt hiszem, az elmondottak után és beleértve a sokkal-sokkal több el nem mondottakat is, teljes elismeréssel jelenthetjük ki: igen.

Martinkó András

## MÓRICZ MIKLÓS: MÓRICZ ZSIGMOND ÉRKEZÉSE

Bp. 1966. Szépirodalmi K. 495 l.

Az irodalmi elemzések, tanulmányok, kritikák természetében rejlik bizonyos fókú egyszerűsítés, egysíkú szemléletmód, hiszen írójuk legfőbb törekvése egy olyan egyetemes érvényű szempont fellelése, amely a vizsgált tárgy valamennyi kérdésére megoldást nyújt. A kiemelt nézőpont azonban nem lehet önkényes, kívülről bevitt vagy erőszakolt, a mű egészének igazolnia kell helyességét, különben nem tarthat igényt az általános érvényűsége, csak részletek megvilágítására alkalmas, amely a valódi arányok eltolódásának válhat forrásává.

Móricz] Miklós szigorú eltökéltséggel, szinte napról napra igyekszik bátyja emberi és írói útját felderíteni, a legszigorúbb időrendi vizsgálattal kíván bevilágítani az író alakító tényezők közé, kutatja tetteinek okát, sikereinek és kudarcainak hátterét. Ha van különösebb érdeme e könyvnek, az éppen az, hogy kronologikus elemzései olyan részletekre is ráirányítják figyelmünket, amelyekkel együtt sokkal összetettebbnek, többértékűnek látjuk az írói oeuvre-t, mint azok nélkül. S éppen napjainkban van ennek jelentősége, amikor olyan hangok is hallatszanak, hogy Móricz Zsigmond ma már nem tarthat számot a magyar irodalom legnagyobbjait megillető helyre, mert provinciális, nem elég modern. Ezek a hangok különösen a határainkon túl levő egyes irodalmi körökben hangzanak el, némiképp reakcióként a csak dokumentum-íróra figyelő, már túlhaladott szemléletünkre. Czine Mihály ismeretes könyve azóta eloszlatta ezt a tévhitet, s az egyoldalúság vádjának tarthatatlanságára igazolást találhatunk Móricz Miklós könyvében is.

Rávilágít e könyv arra a nagyon is súlyos belső harcra, amelyet minden egyes műve írásakor vívott Móricz Zsigmond, arra a törekvésére, hogy mindenkor „a legjobbat írja, ami tőle telik”, s a folytonos megújulás, a továbblépés küzdelmeire. Amit fájlalunk és hiányolunk e műben, hogy nem az egy család körén belül élő Móricz Miklós, a testvér írja e sorokat, hanem egy irodalomtörténész, s ezt a feladatot más is meg tudja oldani, de a testvéri közelség sugalló megérzéseit nem pótolhatja. Móricz Miklós vállalkozásának első kötetében a *Móricz Zsigmond indulásában* (Bp. 1959.) sokkal mélyebben merit ebből a hiányolt forrásból, igaz hogy a gyermekkor és ifjúság időszakának megrajzolása több lehetőséget is nyújt erre, de a „beérkezett” író útjának bemutatása során is bizonyára bőven nyílnék erre alkalom.

Az „érkezés” Móricz Zsigmondnak azt az időszakát jelzi, amelyben neve ismertté és elismertté lett, értéket jelentett, s amelyet — nem utolsó sorban — meg is fizettek, mert a családot alapító író tütötte egy olyan indulat is, hogy megmutassa feleségének, az örök harcot vívó Jankának, hogy az ő egzisztenciája is van olyan értékes, sőt többet érő, mint az asszony kispolgári elképzelései. S ezzel már jeleztük is a könyvön végighúzó örök szölamot, a férj es feleség, a nő és férfi állandó, halálos kimenetelű küzdelmét, s az írásokban is minduntalan fellelhető érvelést, magyarázkodást, az egymást térdre kényszeríteni akarás viaskodását.

Időben Móricz Zsigmondnak itt tárgyalt szakasza az első igazi gyöngyszemet jelentő írásától, a *Hét krajcár* megjelenésétől, tehát 1908-tól 1914 októberéig tart. A bevezető sorokból az derül ki, hogy Móricz Miklós bátyja második életszakaszát 1908 és 1929 közé teszi. „Íróilag a sikertől a dicsőségig és az üldözöttségig; emberileg a küzdelemtől a boldogtalanságig, onnan a boldogtalanság elől bármilyen menekülésnek magában való maradásáig és új szenvedéseig.” (5.) Ennek a 21 évnek az első periódusáról szól a könyv.

A Nyugat nagy, felszabadító korszaka ez Móricz Zsigmond életében, erős fenntartással lép e körbe, de írótestvére, Ady is vonzóerő, s Osvát mércéjének elérését ambicionálja — a maga útján, a teljes szuverenitás kivívása és megőrzése mellett. A szerző „életrajz”-ról beszél, de azt minduntalan elnyomja a művek időrendjének több esetben hipotetikus nyomozása, logikai következtetései, sokszor egészen ingatag talajon mozgó valószínűségi számításai. „Rejtelem, hogy Andor József mint akadt rá Móricz Zsigmondra . . . láthatta az *Ország-Világ*-ban az *Eltűnt szívárványt* és minden esetre a *Protestáns Naptár*-beli elbeszéléseket. Azt nem igen *tehetjük fel*, hogy Zsigmond kereste volna Andort . . .” (18.) (A feltételezéseket kifejező szavak kiemelése tőlem — G. G.) A kevés vagy éppen semmi eredményre sem vezető okoskodások olykor teherterelei a könyvnek.

Az életrajzhoz tartozónak véli Móricz Miklós az író—sors alakulásának vizsgálatát is, a „kontrapunktok között mozgó pálya” hullámzásainak nyomán követését. S ami a legsajátosabb, nemegyszer a szépirodalmi művekből igazolja a valóban megtörtént eseteket, s bőven idéz azokból, mint például a Jankával történő megismerkedést *A fáklvá-*

ból. (310. skk.) Ezeket a szerző azért tartja különösen jelentősnek, mert bennük a realista író én-rétegének feltörését érzi, amiben ugyan még nem a valóság, de már az igazság válik a legfőbb elemmé, s ezt Móricz Zsigmond írásainak valóban az egyik legjellemzőbb vonásaként kell elfogadnunk.

A magát kereső író útjának egyik igen fontos határkövét véli feltalálni Móricz Miklós a *Harmatos rózsában*, mint legelső regényben, amelyben félreérthetetlen az író és felesége szerelmének története. S ezzel kapcsolatban mondja ki megdöbbenően ható, kemény szavait — inkább Janka mellett és testvérbátyja ellen: „A *Harmatos róza* a boldog szerelem regénye, de írója tudja, hogy ő nem a leányt szereti, hanem azt a képet, amelyet róla abban az első pillanatban még alkotott. És hogy annak a leánynak meg kell halnia ahhoz, hogy ő a képet imádhassa, hogy imádatában őt semmiféle valóság ne zavarja.” (30.) Érdemes e szavak mellé idézni a családi befolyástól mentes irodalomtörténetész differenciált véleményalkotását e kérdésben. „Móricz Zsigmondban is annyi kedv volt, amelyre fényesen nyíltatott volna meg az ég is ... De a külön akaratú, keseredett szívű feleséget mindez csak még gyanakvóbbá tette; s az ő lágy, béke-teremtő, örvendező asszonyra vágyó szíve is egyre inkább börtönnek, zsarnokságnak érezte azt a fegyelmet és hódolatot, amit Janka konok és kemény akarattal ráért és megkövetelt.” (Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp. 1960. 201—2.)

A *Harmatos rózsát* olyan műnek érzi Móricz Miklós, amely után már elindulhat az író, minden lapvállalkozás, könyvkiadó szívesen fogadja. S el is indul, nem az író, csak művei, mert Móricz Zsigmond sohasem alázkodott meg, kerülte még a személyes érintkezéseket is. És sorra megnyílnak a lapok hasábjai előtte, s ő sok buktatón át egyre sodródik a Nyugat, Osvát felé, s születőben van az első kisremek, a *Hét krajcár*. Számtalan szép sort írtak már e novelláról, s nem méltatlan hozzájuk a Móricz Miklóse sem. Az eddig tett lépések megküzdöttek a kifejezés nehezségeivel, a *Galamb papnéban* már élnek és mozognak az alakok, nem papiros figurák többé, a *Magyar tengerben* feltárlanak az író belső tájai is. „Mi hiányzik még?” — kérdezi a szerző? „A cél. Az alakok célja, az írás célja,” — feleli. A *Hét krajcárban* az alakok már nemcsak élnek, de van az is, amiért éljenek. Nem a természettel küzdenek ... nem egymással vakon, egyéniségüknek rabjaiként ... hanem sorsukkal ... Küzdenek és elbuknak; majd felállanak, hogy újra, új csapások ellen küzdjenek tovább ... A *Hét krajcárt* nem lehet ... kívülről olvasni, csak együtt szenvedni vele.” (46—7.)

A szenvedés elfogadásában és elviselésében mutatkozik Móricz Zsigmond olyan erősnek és nagynak, amely egészen kivételes helyet biztosít neki a magyar irodalomban.

Móricz Miklós nyomozó szenvedélye mindig újabb és újabb vonásokat sajtol ki a közbeeső művekből is, s szeretne minden írásban valami említésre méltó értéket lelteni. Ezt az egyik helyen így summázza: „élete végéig — neki szinte minden új írása más.” (66.) A *Virradról* szólva két jellemző vonást talál benne az előzőkkel szemben, az egyik a szertelenségre, a belső mérték hiányára valló hajlam, amely majd a *Sáraranyban* tombolja ki magát, és annak felismerése, hogy „a feleség is más és a férjes asszony is más, már leánykorában is más, mint a férfi.” Az ezt követő fejtegetések sok kételyt támasztanak bennünk, hogy van-e ennek valami különösebb jelentősége, és éppen a *Virrad* mennyire alkalmas ennek a problémának a felvetésére. Ez a vonás — a szertelenséggel együtt — már az „elemi erejű író jellemzője, akiben egyre gyülemlik a fiatal, kitörni készülő, az akadályoknak feszülő erő, a lendület, s ennek első megnyilatkozása a *Vér*, feleletül vagy pendantként *Ady Vér és aranyára*, illetve csak annak első felére, mert a második részére majd a *Sárarany* rimel.

Olykor jól bevilágítanak Móricz Miklós elemzései az író rejtett énjébe, s ha nem is mindig a legszerencsésebben, de sokszor találon ragadja meg egy-egy vonás lényegét. Nem gyakran hangoztatott ismertető jele Móricz Zsigmondnak valami konokság, makacs kitartás, ami nyilván a függetlenségre törekvésből fakad, de amely egy kissé mindenkor magányossá is teszi sorsát-életét, teljes, önfelédelt feloldódást csak oly ritkán juttat neki.

Szokatlan, de helyeselhető az az eljárása Móricz Miklósnak, ahogyan bátyja kötet-összeállításait mint *egészet*, egységet szemléli és elemzi, s abból az író önmagáról alkotott felfogását olvassa ki. Bizonyos, hogy az alkotók nagy megfontolások, vívódások után vesznek fel kötetekbe egyes darabokat — vagy hagynak ki —, s hogy ezek mögött mindenkor felismerhető szándékok rejlenek, amit semmiféle idegen, más kéztől származó válogatás nem tud érzékeltetni. (Irodalomtörténeti szempontból nem is volna szabad „válogatni”, mindenkor csak az író eredeti összeállításában kellene közölni az írásokat.) E szempontból nagyon tanulságosak azok a fejtegetések, amelyek a *Hét krajcár* kötetének összeállításában során hangzanak el, hosszú lapokon át (78. skk.) „Az írói elrendezés a hangsúlyt a műre helyezi, írói útjának időrendje pedig az íróhoz vezet vissza: mikor mit tudott? Hogy jutott el az

egyik lépcsőfoktól a másikig? Egyenletes volt-e a haladása? Hol torpan meg, hol időzött el: hol felt nek magának is nagyobb kedve abban, hogy írhat, mint abban, amit írt?" (83.)

Amíg örvendünk az ilyenféle megdölgöztató elmékedéseknek, más érzéssel fogadjuk, erőltetettnek érezzük azt a megállapítást, hogy az író „ezért is változtatja meg az időbeli sorrendet — rá sem akarja vezetni az olvasót arra, hogy neki is lenne múltja.” (79.) Móricz Miklós tévedése abban áll, hogy egycnes irányú fejlődés után kutat, minden áron valami vonalat szeretne húzni, amely az író útját jelzi, de magának is rá kell jönnie, hogy ez a fejlődés nem egyenes-hanem egyszerre több irányba terjed, amelyek közül egyesek hamarabb, mások később zsákutcákba vezetnek, vagy mellék-ösvényekre ágaznak, s ki tudja melyikből lesz újabb területek felé vezető széles út.

A könyv érdemei közé tartoznak azok a fejezetek, amelyek a korszak egyes jelenségeit mutatják be, csoportok, társulások szellemi és anyagi hátterét vizsgálják, alakulásukból általános, Móricz Zsigmond pályáján is túlmutató következtetéseket vonnak le, amelyek sokszor érthetőbbé teszik, közelebb hozzák a már történelemmel való huszadik század elejét. A *pénzkereső* fejezetben találkozunk ilyenekkel, de magasan kiemelkedik A *Nyugat* fejezet. Az előzőben még hiányoljuk annak mérlegelését, hogy a városmonográfiákat író Móricz Zsigmond erősen konzervatív körökben már új szemléletű irodalmat készít elő országhárása során. Az mind igaz, hogy e munka fegyelmre és éles megfigyelésre készítette az író, s a drámai beszélgetésre szorította tárgyilagos leírásaiban.

Nem tudnánk hirtelen olyan könyvet említeni, amely részletkérdésként ilyen helyet szentelt volna a *Nyugat*nak, mint Móricz Miklós. Igaz, egy idő után inkább a külső történet, az anyagi ügyek, a vezetés kérdése kerül előtérbe, de sikerültnek kell tartanunk az irodalmi cél, a szándék fejtegetését, a lap jelentőségét méltató részeket is. Itt-ott egész kis portrékat keréik egy-egy alakról, különösen melegséggel övezi Osvát Ernő alakját, irodalmi szenedélyét, nemes tisztaságát, de megkapó képet nyújt Fenyő Miksáról, s részletesen tárgyalja a Hatvany-ügyet is. Igazságosztó kíván lenni ebben a kérdésben, elismeri Hatvany jelentős szerepét a *Nyugat* támogatásában, de szerkesztői ambícióit már nem itéli ilyen eredményesnek. Minden tekintetben érzik e részen, hogy Móricz Miklós belülről is jól ismerte e kört, mint említ szociográfusként egy is időben maga együtt dolgozott velük.

Móricz e pályaszakaszának „három piramidját” a *Hét krajcár*, a *Sárarany* és a *Lobogó*

*szövétnék* alkotják, érthető, ha ezek terjedelemben is nagy helyet kapnak Móricz Miklós könyvében. A cím azonban, amelyben mint összefoglalásban benne van az értelmzés kulcsa is, így hangzik: *Sárarany, Ady, Janka*. Arra már utaltunk, hogy a *Sárarany* a *Vér és arany* Móricz-i megfogalmazása, így Ady nevének feltüntetése a címben érthető, de Jankának a neve már meglepő. Mert bármennyire is belejátszik Túri Dani életébe feleségének magatartása, a Janka — Takács Erzi azonosítás nem ad magyarázatot a regény egészére, ez a motívum csak egy része lehet, de nem az alapja a *Sárarany*nak. Egyoldalúnak tartjuk ezért ezt a konklúziót: Túri Dani bukása „a férfi bukása . . . (aki) magára ébred és megveti önmagát: nem isten többé, csak egy csaló férj. Bukását az tetőzi be, amikor számára kiderül, hogy minden nő csak nő, a grofnő is az. Az ő asszonya is az. Az egy is, a sok is, akivel az egyet tömjenezte . . . Ereje semmire való, a semmiért, a semmi ellen harcolt. Hite szétfoszlott, nincs többé nő, ember sincs . . . Erzi pedig ebben a percben győz: az ember most már csak az övé . . .

Ez a regény ezért az alaprétégeért lett nagy, s azért is maradt ma is élő. És azért, mert írója talán soha többé nem mert ilyen mélyen leásni önmagába.” (146.) Ezzel a gondolattal még nem zárta le Móricz Miklós fejtegetéseit, még sokáig időz emellett, bőven idéz a regényből igazán mellett, s kisebb helyet enged e műben a falu, a paraszt problémának.

Bármennyire igaz az, hogy Móricz Zsigmond a szó valódi értelmében nem volt falusi ember, mégis ennek olyan — szinte aggályos fejtegetése —, amilyennel Móricz Miklósnál találkozunk, egy kissé a látás hitelességét vonja kétségbe, s erősíti, amire a könyv írója is tör, hogy a látottakhoz a maga eszméit adta hozzá, s így lett igazza a regény. Érezzük annak meggyőző erejét, hogy itt nem a külső szemlélet a lényeges, hogy „tűnéz a külső képen” — mint Móricz Miklós megfogalmazza —, amelyek már nem falut mutatnak s nem is várost, hanem embert. Az általános emberi érvényt, — mégis közelebbinek, magyar sorban gyökerezőnek véljük ezt a regényt, amelyben éppen ezért oly erősek a Móricz Miklós által is fontosnak tartott indulati elemek. De ezen a téren is túlzás annak kimondása, hogy a *Sárarany*ban Móricz Zsigmond „nem a falut írja meg: indulatait formálja.” Ez így, akár-hogy vesszük is, leszűkítése a regény monumentalitásának, s nem utolsósorban szimbolikájának. Többször támad az az érzésünk, hogy Móricz Miklós irodalmi axiómák kedvéért feláldozza a szintetikus nézőpontot, s kisarkított megállapításai nem válnak építő köveivé az összképnek, az egésznek.

Módszeréből, az időrendi vizsgálatból következik, hogy a művek közötti értékkülönbségek nem mindig ütköznek ki elég határozottan, a kronológiában egyes írások nagyobb szerepet játszanak, mint a művészi értékelés során, így eleve több eltolódás jelentkezik az irodalomtörténeti megállapításokkal szemben. Az *Isten háta mögöttnek* az irodalomtörténet nagy fontosságát tulajdonít, Móricz Miklós éppen csak hogy megemlíti. Viszont a *Sári bíró* kapcsán említjük, de az egész könyv mellett bizonyít kimondatlanul is, hogy a színpadi szerző Móricz Zsigmonddal többet kellene foglalkoznunk. Kezdvé a Molière-fordításoktól a sikeres és soha elő nem adott darabokkal egyaránt. Azt sugallják fejtegetései, hogy ezen a téren még tartogat számunkra újságot a Móricz-oeuvre.

A *Sári bíróval* szemben mintha szigorúbb volna Móricz Miklós a kelleténél. Az igaz, hogy nincsenek „belső marlysegei”, „üres”, csak a siker csengése maradt meg belőle, de talán maga is ellentmond ennek, amikor azt hangsúlyozza, hogy Blaha Lujza „félrejátása” vitte sikerre a darabot. Ha az író szerinti felfogásban játsszák, akkor más lett volna a színpadi sorsa, de nyilván az írói értéke is.

Az időrendiséget követő Móricz Miklós számára szinte leküzdhetetlen akadály az egymásmellettség ábrázolása, a *Sári bíró* előadásai idején folyik a *Sárány* közlése, s a színpadi mű értékelésébe bele kell kapcsolnia a regényt is, ami az elejtett fonal újra felvételét, visszatérést és ismétléseket hoz magával. A következő fejezetek torlódó anyaga, idézetekkel oldva, özönlik egymásra, s Móricz Miklós minden rendszerező készségére szükség van, nehogy alaktalan masszává folylyék szét. További jelentős mű még csak készülöben van Móricz Zsigmond első világháborúig terjedő szakaszában. Móricz Miklós könyvének második fele különösen tele van hosszúra nyúló, az arányokat eltorzító részletekkel, amelyek a művek egészének ferdítéséhez vezetnek. Az ököritői eset leírása egy grófi uzsonna keretében nagyobb helyet foglal el a szükségesnél. A többször azonos szövegek ismétlései nyomán már lanyhul érdeklődésünk a könyv iránt.

Némi élenkséget az életrajzi vonatkozások, Janka családijával kapcsolatos közlések hoznak a műbe, ami megint csak arra mutat, hogy a családi vonatkozások terén várhatunk volna legtöbbet Móricz Miklóstól. Szemben áll a nézettel, amely az 1912–14-es esztendőket hanyatlónak tartják Móricz pályáján, ő egyenesen káprázatosnak véli, s igazolásul a *Lobogó szövetekre*, a *Ludas Matyira*, a *Fortunatusra* s a *Csokonaira* hivatkozik, s különösen nagy fontosságot tulajdonít az *Élet a kereszternek*, mert abban

„égette ki magából a szertelenséget” Móricz Zsigmond.

Az 1914-es, valóban „kettészakadt év” legnagyobb ígérete az új regény, az *Élet a kereszter*, későbbi címén *Jószerecsét*, a soha be nem fejezett mű. Ebből érdekes részleteket kapunk, s a fejtegetések is meggondolkoztatnak, egy tágabb értelmezés felé mutatnak: a fentaláló, a közösségi ember és „titkának” hátterére, s új lehetőségeket magában hordozó műnek mutatják. Móricz Zsigmondnak nem először — és nem is utoljára — igazot kérdés a gyilkosság motívuma, foglalkoztatja a bűnügyi regény-típus. Hibájaként azt rója fel Móricz Miklós e töredéknek, hogy nem a valóságból született, hogy „ész-regény”, amelyből az író tanult, s csak kísérlet volt számára, s nem egészen érthető az a megállapítása, hogy: „Móricz Zsigmond még egyéneket lát, s ha eljut a társadalmi rétegek harcáig, ezt a harcot is csak egyéneket tudja megragadni.” (449.) A magunk részéről ezt inkább írói érénynek, mint hibának fogjuk fel.

A könyvhöz csatolt közel 40 lap terjedelmű *Időrend*, amelyben Móricz Zsigmond „napjait” igyekszik feltárni a szerző, nincs arányban a belefektetett munkával, mert a könyv után már alig tartogat valami meglepetést számunkra, sőt olykor szürkének, az íróhoz mérten kevésnek tűnik. Az, hogy a 900-as évek elején annyi színházlátogatást olvashatunk, érdekesnek látszik, de ha tudjuk, hogy mint újságíró ingyenjegyet kapott a lapoktól, s mint tudósító volt jelen az előadásokon, akkor pl. az 1906. okt. 28–31-iki bejegyzéseknek, hogy: „Színházban” — s ez megszokásokkal egészen az év végéig tart — nem sokat mond. Amiknek jelentőségük van, azokat ismerjük a főszövegből.

Összegezésként elmondhatjuk, hogy sokszor szerencsés a Móricz Miklós módszere, különösen olyan esetekben, amikor művek keltik fel a mélyebb kutatás szükségességét, de sokszor zsákutcába vezet. Ezt olykor kénytelen maga is beismerni: „A *Sárány*, az *Élet a kereszter*, a *fáklya*, ezek nem illeszkednek be a fejlődés menetébe” (!). Ezek magukban álló, egymással mérhető, de egymáshoz nem hasonlítható szírték, kivételek az író művében.” (207.) De hát miért készülnek az ilyen jellegű művek, ha nem a „csúcok” felderítése érdekében? További vitára ingerel az ellenpélda is. „A *Légy jó mindhalálig*, a *Tündérvirág*, a *boldog ember*, *Úri muri* . . . mind ugyanaz a töretlen vonala az írói fejlődésnek.” (209.) Hogyan? Ezek nem egyedül állók, nem csúcok?

Móricz Miklós módszeréből következik egy sor ismétlődés, visszatérés, hivatkozás, igazolás, az epizódok nagyobb szerepe stb., stb., amelyek bonyolulttá teszik írását, de

el kell ismernünk néhány szerencsés kísérletét is. Ilyen például a *Sárány* folytatólagos közlésének és a kötetben megjelent formájának egymás mellé állítása, a kötetek összeállításainak vizsgálatai stb.

A tehertételek közé tartozik viszont bizonyos általánosítások, aforisztikus megállapítások, szólamok használata. „Minden írói tett leszámolás”; „A *Dózsa György* e második halála része volt Móricz Zsigmond egyéni halálának.„ Irodalmi vonatkozások sablonoszerű megállapításai közül: „akarni már romantika”, vagy amiket a 34. lapon a naturalista íróról mond, csak félig igaz. „Különben is, első regényt nem írnak folytatásban” — írja egy másik helyen, s ezek a kijelentések a nem szakember magabiztoságának jelei.

Móricz Miklós könyve Nagy Péter monográfiája, Vargha Kálmán sikeres kutatásai, Czine Mihály széles alapú munkája után már nem hoz sok újat, s még az is előfordul, hogy adatait is kétségbe lehet vonni, mint Czine Mihály teszi könyvének 569. lapján *A választott regények* 4. jegyzetpontjában. Annyi bizonyos, hogy az előbbi műekkel összevetve, Móricz Miklós könyve sok tekintetben alulmaradna, mégsem mondhatjuk, hogy nem hasznos, mert sok olyan részlet-problémára irányítja rá a figyelmet, amelynek hiányában nem lehet teljes egy írói portré, és Móricz Zsigmondról nekünk mindent tudnunk kell, mert vele legnagyobbjaink között van, a ritkán visszatérő monumentális alkotók között.

Gergely Gergely

## DANTE A KÖZÉPKOR ÉS A RENAISSANCE KÖZÖTT

Emlékkönyv Dante születésének 700. évfordulójára. Szerkesztette: Kardos Tibor. Írták: Bán Imre, Baranyi Ferenc, Vittore Branca, Chiapelli Fredi, Gáldi László, Kardos Tibor, Koltay-Kastner Jenő, Giorgio Padoan, Giuseppe Petronio, Rába György, Rajnai László, Rózsa Zoltán, Sallay Géza, Szabó Mihály, Szauder József. Bp. 1966. Akadémiai K. 669 l.

Magyarországon, „... hol az osztrák partoktól elvált Duna vize csobban — che 'l Danubio riga poi che le ripe tedesche abbadona” (*Paradiso*, VIII. 65—66.) Dante a romantika kibontakozása óta eleven hatóereje az irodalmi köztudatnak. Magyar szövegben már Mohács előtt leírják nevét, s ismerik azután is, Döbrentei 1866-ban kezdi fordítani, és a XIX. század közepére valószínű könyvsiker, Császár Ferenc *Vita nuova*-fordítása 1854-ben két kiadásban is (!) megjelenik, és 110 év múlva Dante ismét kelendő: az 1962-es magyar Dante-összes kétszer fogy el tízezeren felüli példányszámban! Idáig eljutni: olvasott íróvá tenni a világirodalom egyik legmélyebb, legnehezebben befogadható géniuszát, csak nemzedékeknek Babits átültetésével koronázott fordítói erőfeszítései, az értelmező filológia (Kaposi), a szuggesztív esszé (Péterffy) és a történeti megalapozottságú, nemzetközi színvonalra emelkedett marxista megközelítések (Kardos Tibor, Sallay Géza) nagy teljesítményei nyomán volt lehetséges.

A Dante-emlékkönyv tudománytörténeti fontossága a hazai „fortuna di Dante” eme csúcspontjának felvillantásával nő meg igazán: a magyar tudós Dante-kultusz minden eddigi termékénél értékesebb dokumentum fekszik előttünk, jó másfél század szintézist érlelő, tudatos Dante-ébredésnek betetőzése. De más szempontból is egyedülállóan értékes ez a kiadvány. Nincs még egy

világirodalmi óriás, aki nyelvünkön ilyen sokoldalú és magasszintű, összefogott méltatást kapott volna valaha is! Shakespeare — akinek érdemi utóélete alig kezdődik valamivel előbb irodalmunkban, mint Dantéé — vagy Goethe csillaga korántsem húzott át ilyen fényességgel a magyar tudomány egén. Az okok felsorolása — gazdag reneszánsz korszakunk léte, a magyar—olasz kapcsolatok, a kutatás erős pozitívista és szellemtörténeti hagyománya, marxista megújulása — nem feladatunk itt, elégedjünk meg a magyar italianisztika köztudott színvonalának felemlítésével.

Futólagos szemlénk során az Emlékkönyvhöz e folyóirat hasábjain természetesen mégsem italianisztikai szempontok alapján közelítünk. Mint kompozíciós egységet vizsgáljuk, s néhány magyar irodalomtörténeti vonatkozását emeljük ki. Kardos Tibor kiváló szerkesztői munkát végzett. A kötet biztosan nyugszik a *Dante életművének történelmi helyzete* c. első rész tanulmányain, azon a koncepción, amit a nyitó dolgozatok — Kardosé, Rózsa Zoltáné, s különösen Sallay Gézáé (*Világszemlélet és ábrázolás összefüggése a Szinjátekban*) — munkáltak ki sokoldalúan. E fejezetből Bán Imre rendkívül eruditív filológiai tanulmánya (*Dante és a joachizmus*) a kérdés hazai vonatkozásait sem mellőzi (228—229.), s fölöttébb meglepő, mennyi bizonyított-nak látszó új művészettörténeti eredményt

tartalmaz Rajnai László *Dante arca* című, nagy beleérző és stílári erővel megírt dolgozata. A *Szempontok a Színjáték tartalmi formai elemzéséhez* c. középső fejezet legértékesebb tanulmánya Gáldi László tollából való. (*A Pokol XVII. énekének stilisztikai méltatása*). Baranyi Ferenc lelkes vizsgálódásai egyben az elemző Dante-élményének friss hevességét dokumentálják. Dús magyar vonatkozásokat az Emlékkönyv harmadik része kínál, ahol Szabó Mihály elsőnek értekezik kimerítő alaposággal Serravalle latin Dantéjéről, bizonyítván verses voltát, és kiemelve a kommentárok időálló megállapításait. Szauder József, a Döbrentei-fordítás felfedezője *Dante a XIX. század magyar irodalmában* címmel a kötet legterjedelmesebb tanulmányának szerzőjeként szerepel itt. Dolgozata „belső történetét kívánja megrajzolni a XIX. századi magyar irodalom Dante-kultuszának és főként a fordításoknak, az eszme-izlés-, és stílus-történet ezen a téren mellőzött módszerével”. E szemlélet és metódus tekintetében egyaránt újszerű tanulmány ugyanúgy nélkülözhetetlen a korszak általános kérdéseivel foglalkozó kutatók számára is, miként nem mellőzhető Rába György megbővített szép írása, a *Két költő: Dante és Babits*. Az Emlékkönyvet tartalmilag, formailag pontosan lezáró dolgozat szerzője ismét a szerkesztő. A *Dante-kép változásai Babits óta* nem csak összefoglalás: vallomás és program is egyszerre, kimondatlanul is új, magasabb szintű feladatokat kijelöl. Ezek közül három elvégzését tartanánk fontosnak. Először a teljes Dante minél gazdagabb, tudományos szintű új kommentárral való megjelentetését. Ennek alapjait Kardos Tibor már megvetette, s szükségességéért legutóbb a Tiszatájban emelt szót Bán Imre, akinek tervei közt tudomásunk szerint egy Dante-monográfia megírása szerepel. E régen várt első komoly monográfián túl feltétlenül szükség lenne Kaposi József *Dante Magyarországon* című, több mint fél évszázada megjelent könyvének revideálására és folytatására is. Szauder József íme „újraírta” egy fejezetét, s új rendbe állottak már azok az adatok is, amelyek 1521 és 1664 között említik Dantét. (Egy ilyen tanulmánynak az Emlék-

könyvből való hiányát Angyal Endre panasolta fel a Jelenkorba írt kritikájában.) Ezekhez azóta még újabb járult. Szepsi Csombor-kiadásunk 574. lapján említjük, s Koltay-Kastner Jenő is felfigyelt rá (ItK 1966-220.), hogy Balassi Csák *Borbála nevére szerzett énekében* az ún. égő fa-hasonlat („Az fiatal fához vagyok már hasonló, ki még nyers és zöldellik, / Ki az tűzben lévén egyfelől nedvesül s másfelől égetetik.”) Dantével (*Inferno*, XIII. 40–42.) hozható kapcsolatba. Balassi ismerhette Dantét (de nem a Ferenci Zoltán-féle koncepció alapján, amit az Emlékkönyv a 647. lapon plauzibilisnek fogad el; ezt Waldapfel József lényegében már rég cáfolta); ismerhette legalább szerelmi költészetét. Ha a mondott helyen esetleg valóban Dantéből merít — s nem későbbi vulgarizátoraitól, ami valószínűbb —, akkor sem kizárólagosan az *Inferno*-ból, hisz Dantének verseiben is találunk kedvelt, hasonló, képet. Némileg ilyen az *I'ho veduto già* (Láttam már fát, melynek tövét lemetszék ...) indítása, az *Al poco giorno* (Sok kurta nap és nagykaréjú árnyék ...) pedig még egyezőbb sorokat kínál: „Am előbb hív vissza folyót a dombor / hogysem e látv ágacska szenge zöldje / tűzre lobbana ... (Weöres Sándor ford.)

Végezetül a meglepően sok sajtóhibán túl két hiányosságot tennék szövé. A névmutató elmaradását és az illusztrációk szegényességét. Dante-kiadványaink másfél évtizede szinte ugyanazon illusztrációkkal dolgoznak, s a frissítés itt különösen elkelt volna, hisz egy remek ikonográfiai tanulmányt is közöl az Emlékkönyv. Szólnunk kell még arról, hogy kiváló olasz dantisták is szerepelnek a kötetben. Ez remélhetőleg biztosítéka lesz annak, hogy az itáliai tudományos közvélemény is tudomást szerez róla. Nem úgy, mint az 1950–1964 közötti Dantepublikációk Enzo Esposito — Aldo Vallone szerkesztette, 1965-ben Rómában megjelent nagy annotált bibliográfiája (*Gli studi Danteschi dal 1950 al 1964*), amelyik pl. sem a Filológiai Közölny, sem az Acta Litteraria, sem a Renaissance Tanulmányok publikációit nem ismeri! Vajon miért nem?

Kovács Sándor Iván

\*

**Székesfehérvár évszázadai. 1. Az államalapítás kora.** Szerkesztette: Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága. 164 l. (István király múzeum közleményei. A sorozat 13. sz.)

Szép kiállítású sorozatot indított el a Fejér megyei múzeumok igazgatósága Fitz Jenő szerkesztésében. Örömmel üdvözljük

az első kötetet, amelyben fehérvári kutatók a tárgyalt kor egyes részterületeinek más magyar szakértőivel fogtak össze, hogy egy-egy tanulmányban hozzájáruljanak Székesfehérvár múltjának, problémáinak felderítéséhez. Éppen ez az első kötet bizonyítja, mennyire nem csak lokális jellegű kérdésekről van szó; hiszen az államalapítás korában Székesfehérvárnak az egész országra nézve kiemel-

kedő jelentősége volt. A kitűnő tanulmányok új megvilágításba helyeznek régen vitatott problémákat, új eredményeket hoznak, vagy legalábbis nyílt vitára bocsátják feltételezéseiket. Így mindjárt izgalmas kérdés Székesfehérvár nevének eredete. Györffy György (*Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban*) érdekes magyarzata szerint a fehér szín az uralkodóra jellemző fejlettebb építkezés jele, amennyiben fehérre meszelték a kötemplomok falát; Horváth János (*Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján*) a krónikások tanúvallomásainak és nyelvészeti eredményeknek összevetésével szellemesen és sokoldalúan érvel amellett, hogy a város a „fehér” magyarok szálláshelyének neve volt, a fehér szín másodlagosan előkelőbb rangot is jelölhetett, s a többi Fehér-összetételű helységnév keletkezésében helyet ad ennek az előkelőségnek kiemelését célzó törekvéseknek, a templom fehér fala mellett szóló érveknek is. Bónis György (*Székesfehérvár az Árpádház székhelye*) nemzetközi és hazai jogtörténeti tanulságok alapján kivédhetlenül megcáfolja azokat a nézeteket, melyek szerint Székesfehérvár egy időben az ország fővárosa lett volna; Árpád vezér első szálláshelye a királyi család szakrális székhelye volt csupán, de a vándorló államháztartás korában nem sikerült állandó intézményeket magához kötnie. Horváth János fenti tanulmánya második részében István király legendáinak elemzése alapján jut hasonló eredményre egyházjogi tanulságok figyelembevételével.

A kötetben előkelő helyet foglalnak el a Székesfehérvár régészeti, etnográfiai és művészettörténeti kérdéseivel foglalkozó tanulmányok. Kralovánzsky Alán a város kialakulásával foglalkozó tanulmányában ad hangot annak az igénynek, amely ezt a sorozatot is létrehozta: a város kialakulásának 1000. évfordulóját kell a kutatóknak méltó munkával előkészíteniük. Másik cikkében (*Székesfehérvár X—XI. századi településtörténeti kérdései*) arra az eredményre jut, hogy a város a korabeli fejlődési fok színvonalához simuló, de kiemelkedő jelentőségű település volt. Mindkét tanulmányt gazdagon díszítik a rajzok. Nemeskéri Jánossal együtt írt cikkéből pontos statisztikai levezetések alapján megtudjuk, hogy a városnak, peremterületeivel együtt, átlag 3690 lakosa volt (*Székesfehérvár becsült népessége a X—XI. századokban*). Fügedi Erik szerint (*Székesfehérvár korai története a város alaprajzában*) Géza fejedelem korában a város kis kiterjedésű fejedelmi központ, feladata egy fontos útkereszteződés védelme. Kozák Károly *A székesfehérvári királyi bazilika legkorábbi építkezési korszakával foglalkozik*, Kovács Éva a bazilika XI. századi kincseiről

ír, s jut sok érdekes új eredményre többek közt a magyar korona keletkezésével kapcsolatban. Inkább Veszprémet érinti Németh Péter tanulmánya (*Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez*). A kötet legterjedelmesebb dolgozata Vajay Szabolcsnak német nyelven már megjelent, új eredményekkel kibővített tanulmánya: *Géza nagyfejedelem és családja*. Részletes eligazítást nyújt a királyi család genealógiai kérdéseiben, és az egyes családtagok azonosításában számos új eredményre jut; érveinek alaposágát igen bő jegyzetanyag támasztja alá. Örömmel üdvözljük, s a szerzővel együtt szintén követendőnek tartjuk azt a tudóshoz méltó eljárást, hogy mindazon ponton, ahol a lektorral nem ért egyet, a lektor nézetét lábjegyzetben közli. A tanulmányból bizonyossá válik, hogy a középkoron át örökített szelíd kép Gézáról és Istvánról nem felel meg a valóságnak; Vajay Tóth Zoltán nézetéhez csatlakozik, amennyiben Gézát tekintni az állam igazi alapvetőjének. — Mindegyik tanulmányt német nyelvű összefoglaló követi.

Kurcz Ágnes

**Lukács, Ladislaus—Polgár, Ladislaus: Documenta Romana Historiae Societatis Jesu in regnis olim Corona Hungarica Unitis II. 1571—1580.** Romae, 1965. Typogr. Pont. Univ. Gregoriana. 549 p.

Folyóiratunk előbbi számában ismertettük a jezsuita rend Római Levéltára (Archivum Romanum Societatis Jesu, röviden: ARSI) olyan okleveleit, melyek a történeti Magyarországgal kapcsolatosak, és jórészüik mindeddig ismeretlen. A nagy figyelmet keltő anyag a kiadványsorozat első köteteként látott napvilágot. Folyóiratunkban most számot adhatunk a sorozat második kötetéről is. A bevezetés a II. kötet tartalmáról a következő tájékoztatást nyújtja: a) az oklevél-sorozat bemutatása előtt felvázolja Erdély politikai és vallási helyzetét abban az időben, amikor a jezsuitarend erdélyi útjára indul; érzékelteti, hogy mi módon török három részre a török szultán, a két, csaknem egy időben választott, majd megkoronázott magyar király idejében Európa addig egyik leghatalmasabb országa, az alkotmányos magyar királyság; szemlélteti, hogy eme politikai változások előtti egységes államvallással is rendelkező országban az új vallás milyen eredményeket ért el. b) A katolikus restauráció élen Báthory István áll, ki katolikus vallásában állhatatos, jogot és szabadságot követel a katolikus vallásnak; megkísérli a katolikus hierarchia visszaállítását, és céljainak keresztülvitelére a jezsuitákat szemeli ki. c) Az

első erdélyi jezsuita misszió története tárul fel: az első kísérlet nem sikerül, a császár megakadályozza, hogy jezsuiták Ausztriából induljanak az erdélyi misszióba. Az erdélyi misszió tehát Lengyelországból indul, megérkezik, és Kolozsvárott életre hívja intézményeit és kollégiumában apostoli küldetés-tudattal kezdő működését. *d*) Sok szó esik a XIII. Gergely pápa által Rómában alapított Collegium Hungaricumról, melyet magyar papképzés céljára szántak, de megtudjuk azt is, hogy rövid működési idő után, tengeri támadás miatt, a hallgatók kérés tiltakozása ellenére miként alakult Collegium Germanicum et Hungaricum-má a régi magyar gyökerű római intézmény. *e*) Az oklevelek leírása; a mű nyomtatott forrásainak mutatója; összefoglaló jegyzetek és „Errata” címek mutatják a mű tartalmát. Ezután az oklevelek mutatója következik, amely szerint 248 oklevél kerül bemutatásra, az „Appendix” egy, és a „Supplimentum” egy oklevelével együtt 250.

Imponáló a 250 *rendi oklevél* kétségtelenül hiteles anyaga, mely az eredeti forrásból kerül közlésre. Az 1571-től 1580-ig eltelt kilenc év alatt kelt az 549 kis folio-oldalt betöltő szöveg, legnagyobb részében latin, kisebb részében olasz nyelven. Az első kötet oklevelei Magyarország nyugati felében, a *Nagyszombatban* létesített tragikus sorsú első jezsuita kollégium történetével és abban az elsőrendű szerepet vívó Oláh Miklóssal kapcsolatosak. Eme második kötetben az oklevelek legnagyobb számban Magyarország keleti részéről, Erdélyről szólnak, mely terület félezer évnél hosszabb időn át Magyarország szerves része volt. Az események helye itt *Kolozsvár* és a történések főszereplője, középpontja Báthory István erdélyi fejedelem (1571—1575), a későbbi lengyel király (1576—1586). Az ügyek rendezője, sugalmazója és irányítója, a legfontosabb oklevelek szinte könyvszámba menő írója Szántó (Arator) István magyar jezsuita.

Az általános bevezetőben a szerzők az oklevelek és a történettudomány alapján Erdély történetének rövid részét mondják el a mohácsi csatavesztéstől Báthory István lengyel királysága idejéig.

A kötet további okmányanyaga ez idő alatt Rómában életre hívott Collegium Hungaricum ügyét tárja fel, majd annak beolvasztását a Collegium Germanicum et Hungaricum nevű intézménybe. Rómában magyar kollégium felállítására azért van szükség — írja Szántó —, mert Magyarországon alig maradt néhány város régi hitében, és így papságot nem nevelhet. Magyarország eddigi tetteivel méltóvá vált a pápa közvetlen segítségére. Magyarország teljes történelmét, földrajzát, Rómával való közvetlen kapcsolatát, ott levő javait meglepő tájé-

kozottsággal teszi szövé. Fáradhatatlan levezetésének eredményeként 1579. január 24-én megnyílik Rómában a Collegium Hungaricum mintegy tíz taggal, de a Pálos-rend tíz támadása eredményeként rövid működés után a németekkel közös intézménnyé alakul. Szántó (Arator) István a dunántúli Devecserben 1540 körül született. Atyját gyermekkorában elveszítette, anyját a törökök hurcolták el. Bátyja nevelteté Pápán, majd Nagyszombat környékén. Tanulmányai alapján Rómába jut és 1561. február 19-én a jezsuita rendbe lép. A latin nyelven kívül a magyar, cseh, lengyel, német, és olasz nyelvet ismeri. Irodalomban és filozófiában járatos. A római—bécsi—kolozsvári jezsuita kollégiumokban nagy tevékenységet fejt ki. Írásaiban kéréseit, javaslatait, terveit az egész magyar történelemmel, földrajzzal, jogalkotással támasztja alá. Erdélyben számba véve a nyomtatott katolikus magyar könyveket a roffensis (Rochester)-i püspök: S. Johannes Fisher magyarra fordított imádságait látta, melyet se Szabó Károly, se Sztripszky nem említ. Mikor Báthory Istvánt török kapcsolataért támadások érik, Szántó európai katolikus nagy nevek hosszú sorát említi, kik Báthory előtt kapcsolatban állottak a törökök-l. (Szántó István munkásától Olmützben, 1612. július 3-án fejezte be.)

A kötet 250 okmánya tökéletesen tisztázza, hogy miként válik valóra Báthory István restaurációs terve Kolozsvárott, a jezsuita rend 12 tagjának beérkezésével. Első alapító levele — melyet faksimilében is közöl — a ferencesek házából megalapítja a Jezsuita Kollégiumot és kolostort Kolozsvárott. A kollégiumnak egyetemi kiváltságokat ad. A testvéreknek minden humán tárgyat taníthatniok kell; hittudományt majd csak akkor, ha a kezdő intézmény teljes egyetemmé bővülhet.

Ez a kötet azokat az okmányokat is közli, amelyek a Veress Endre: Báthory István levelezése I—II. című könyvből kimaradtak. Ezek itt a 4., 25., 44., 52., 58., 64., 77., 109., 111., 112., és 143. számú oklevelek.

A kötet értékét és hitelét rontja, hogy a 31. számú okmány csonkán kerül bele, s az oldalszámozás is hibás, amennyiben az 54-es oldalszámozás a 179 szám követi; azután 56. és 57., majd a 190. szám. Ezután az 59. számtól tovább hibátlan. Szóvá se tennők a hibákat, ha a lapok szövegét olvasni lehetne, de két egymásra nyomott szöveg olvashatatlan. A félbemaradt 31. számú okmányt a 104. számú oklevél követi, melynek szövege a saját helyén is ismételtlen szerepel. Az 59—61 lapokon cím és szám nélküli dokumentum 153 sora áll. Mindezeket az „Errata” nem említi.

Domokos Pál Péter

**Pest-Budai hétköznapi egykorú naplók és emlékiratok tükrében 1805—1848.** Válogatta, sajtó alá rendezte és bevezette: Vörös Károly. Bp. 1966. Budapest Történeti Múzeum. 84 l. 23 t.

A kötetben négy napló szemelvényeit találjuk: Ferenczy Jánosét 1805—1806-ból, Franciscs Károlyét 1823-ból, Szekrényessy Józsefné Schlachta Etelkát 1842—1843-ból és Alexy Lajosét 1848-ból.

A kiadvány jellegéből adódóan a válogatás elsősorban helytörténeti vonatkozásokban gazdag, de azért a XIX. század irodalmának kutatója sem nélkülözheti ezt a kevéssé, vagy éppen egyáltalán nem ismert forrásokat bemutató segédkönyvet. Igazi különlegesség egy van benne: Szekrényessy naplója, mert az első olyan írásmű, amely a műfaj ismert darabjai sorában egy fővárosi polgárraszony hétköznapijairól tudósít. Franciscs Károlyé is novum: belőle érdekes kép bontakozik ki a reformkori mesterlegények életéről.

Irodalomtörténeti szempontból Ferenczy János naplója tarthat számot a legnagyobb figyelemre: az ebből közölt részletek és Vörös Károly jegyzetei azt mutatják, hogy hasznos lenne a Kazinczy elvarázsolásai közé sorolt szerző naplójának és levelezésének teljesebb, vagy teljes közlése is. A kiadvány mintaszerű gondozása Vörös Károly munkáját dicséri.

Jó lenne, ha a *Pest-budai hétköznapi* eléggé vékony kis füzetét további naplókiadások követnék a reformkor időszakából: Haán Lajosé, ifj. Szász Károlyé, Irányi Istváné és Tárkányi Béláé — többek között.

*Heverdle László*

**Tompa Mihály: Szőlőhegyen.** Válogatta és az előszót írta: Bisztray Gyula. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 218 l.

Formás kötetben, szellős tipográfiával, aránylag magas, ötezres példányszámban, egy rövid, inkább hangulatkelető, mintsem ismeretközli bevezető kíséretében jelentek meg, születésének 150. évfordulójára Tompa Mihály válogatott versei.

Ilyfajta, tehát érezhetően nem csupán a szakembereknek, hanem a versolvasók tágabb körének szóló gyűjteménnyel régóta adósunk az újabb magyar könyvkiadás. A megelőző két válogatás egyike ugyanis — A Magyar Költészet Gyöngyszemei sorozatban — nagyon kevés költeményt tartalmazott, s azt is valamelyest egyoldalúan szelektálta, a Magyar Klasszikusok egyes

köteteit pedig jobbára könyvtárak és kutatók szották csak vásárolni.

A pusztán népszerűsítő funkció túl, amelyet — ismétlem — nagyon is igazol költeményeinek régi, illetve egyetlen kiadása, egy másik, nehezebb s már jóideje megoldásra váró feladat is terhelte e kötetet: az összes versek bajosan áttekinthető sokaságával és a Magyar Klasszikusok kicsit filológusi, mindent bemutatni óhajtó válogatásával szemben ennek az új, tömör gyűjteménynek kellett, vagy legalábbis kellett volna előítéleteket és tévképzeteket helyesbíteni, lírájának igazi értékeit felmutatni, megszüntetve végre a különös, s immár több évtizedes elfutóást, mely kritikánk legjavának és a köztudatnak Tompa képe között fennáll, — holott ez esetben kétségtelenül előbbinek van igaza.

Hiszen, ha függetlenítjük magunkat a különféle, s többnyire irodalmon kívüli elfogultságtól, melyek Tompa értékelését megzavarták, életművét se jellemezni, se helyére állítani nem különösebben nehéz; s valóban, költészetének karakteréről már Arany elmondott mindent, ami lényeges, Gyulai meghatározását pedig — lírájának irodalomtörténeti és stílustörténeti jelentőségéről — minden komolyabb tanulmány elismétli. Az újabb értekezések, köztük éppen Bisztray Gyula terjedelmes és gondos bevezetője, nem változtatni, csak árnyalni, s még inkább — valamint részletkérdés kidolgozásával — mélyíteni törekedtek a jól ismert megállapításokat: Tomparól szólva az irodalomtörténet, immár egy század óta, ritkán, szinte példátlanul egységes véleményt követ.

Komlós Aladár jegyezte meg könyvének emlékeztető Tompa portréjában, hogy költészetét újraértékelni nem kellene ugyan, de újraválogatni igen. A melankoliára hajlamos, még epikus fogantatású alkotásait is átlírázó, erősen reflexív, tehát talán inkább Aranyhoz, mint Petőfihez hasonlatos, s csak nagyon ritkán indulati vagy éppen — tematikailag — nemzeti érdekű poétával szemben, akit az irodalomtörténet fontosnak ismer, a köztudat a tagadhatatlanul együgyű virágregék, a kis számú, s gyakran túlzottan egyértelmű hazafias allegóriák költőjét tartja leginkább számon, verseinek meghatározó hangnemét idillikusnak, s legnagyobb részüket valóban félig vallási, félig családi ihletésű idilleknek ítélve.

Szükségtelen s még méltatlan is lenne valamiféle suta captatio benevolentiae gyanánt épp e lapokon Bisztray Gyula érdekeit hangsúlyoznunk; ám ellentétben a Magyar Klasszikusok nagyvonalú válogatásával, ezt a gyűjteményt, sajnos, kevésbé sikerültnek érezzük. Nem mintha esetleges lenne, — sőt koncepcióját világosan kitapinthatni: a közismert nagy versek mellett,

melyeknek persze minden kötetben helyt kell kapniuk, talán népszerűsíteni akarván a mindinkább elfeledett költőt, egyre csak Tompa kismesteri lírájának alkotásait sorjáztatja egymás mellé, nemhogy oszlatva, hanem elmélyítve az eddigi félreértéseket. Nem tekintélyérvet, hanem legmegértőbb és legihletettebb ismerőjét kívánjuk idézni, midőn Arany János recenziójára hivatkozunk. Az ott kiemelt verseknek — nem túlzunk — még ötöde sem szerepel Bisztray válogatásában, az előszó szerint pedig „Tompa Mihály a családi érzés, a hitvesi szeretet, az édes otthon ihletett hangú énekes volt”, míg Arany mélyülő „ódává tömörülő” reflexivitást elemez, Horváth János pedig — hogy más példát is idézzünk — „mélyen melankolikus fogékonyságról”, sőt „önkinző, elégedetlen töprengésről” szól. Égésében véve nemhogy Arany, de inkább Lévay József nekrológjának és emlékezéseinek szellemét látszik követni a *Szólóhegyen*, olyan ez a kötet, mintha ő válogatta volna, mondjuk a hetvenötödik évfordulóra. Semmiképp nem óhajtanánk egy túlmodernizált, csak a vívódó Tompáról képtel adó gyűjteményt: hanem az ellenkezője talán még kevésbé indokolt.

Önnön válogatási elvén belül mindenestre a kötet teljesen egységes, bajos lenne hát részletkifogásokat emlegetni, — noha még így is alig érhető, miként maradhattak ki olyan versek, mint a *Hamton állok*, *Boldogság*, *Sírboltban*, vagy kitűnő szatirikus kísérlete (Komlós Aladár hívta fel rá a figyelmet), a *Boldog sziget*.

Cserébe — s ezt kár lenne eltagadni —, hála a leíró versek egymást követő sorának, alaposan áttekinthetjük Tompa tájíróját, árnyaltabban ítelhetjük meg képalakításának egyik és semmi esetre sem érdektelen típusát, formáját. A korszak kutatói, egyet említve csak a kínáló tanulságok közül, bizonyára felfigyelnek majd arra a folyamatra, a szabadságharc bukását követő letargiában miképp tolódtól el, alighanem elsőként a magyar irodalomban, téveszhetetlenül a dekadens szubjektívizmussal irányában Tompa Mihály tájköltészete.

Ismétlem, önmagában tekintve érdekes is, szép is ez a gyűjtemény, s ha lenne olyan, a nagyközönségnek szóló, szélesen válogatott, de a közlés szempontjaira is tekintő, tehát nem túlzásfölt kötet, melyet nagyon is hiányolunk s melynek funkcióját most vállalnia kellett volna, fenntartás nélkül örömmel fogadnánk, hisz úgy megjelenését épp nyomban szemetszűrő egyoldalúsága tenné jogosulttá. Ilyformán azonban egy szerencsés lehetőség maradt általa kihasználatlanul, s nagyon kérdéses, mikor kínálkozik hasonló.

Pór Péter

**H. Boros Vilma: Széchenyi István hátrahagyott iratainak története.** Bp. 1967. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára. 57, (1) 1., 9 t., (1) 1.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában folyó rendezés Széchenyi István hagyatékát is érinti. A munkálatok az eddignél áttekinthetőbb levéltári rend kialakításának szükségletéből fakadtak, ugyanakkor Széchenyi műveinek teljes, kritikai kiadásához, s az ennek alapján megírandó életrajzhoz kívánják a felteteleket megteremteni.

H. Boros Vilma tanulmánya a Kézirattár Széchenyi-gyűjteményének kialakulásáról szintén ebbe az elképzelésbe illik bele. Munkáját e téren úttörő kezdeményezésnek is felfoghatjuk, hiszen Bártfai Szabó László 1941-es, Bakács István 1958-as leltára a Széchenyi család levéltáráról csak részben foglalkozik Széchenyi István hagyatékával. (Csapodi Csaba rövid tanulmánya a *Magyar Tudományban* pedig mindössze két oldalon ismerteti a gyűjtemény sorsát a második világháború és az azt követő rendezés során.)

Széchenyi István hagyatékának tekintélyes része nem került a család soproni és csenki levéltárába. Az iratokat Széchenyi életében kiváló képességű titkára, Tasner Antal tartotta számon. Az 1849-es ágyúzáskor a pesti lakásban összekeveredő iratokat is ő vette gondozásba. A nagy politikus hosszú, nyolcéves idegösszeomlása után pedig, 1856-ban Döblingbe küldte a rendezésre váró levéltári anyagot. Az írások egy részét feleslegesnek gondolta Széchenyi, s ládába csomagolva a soproni levéltárba szállította „eltemetésre”. Ennek ellenére jelentős mennyiségű anyag maradt Döblingben. Az 1860-as Széchenyiné és barátainál tett házkutatás során a bécsi rendőrség naplói és levelezése egy részén kívül többek között a *Pesti por és sár*, a *Die Presse in Österreich*, a *Disharmonie und Blindheit*, a *Garat IV.* fejezetének kéziratát is lefoglalta. Széchenyi öngyilkossága után újabb házkutatást tartottak, s újabb írásokat hoztak el. Ezek sokáig a bécsi Staats-Archivban hányódtak, s csak az első világháború után sikerült Károlyi Árpádnak megtalálnia őket. A lefoglalt iratok (Széchenyi-Akten) ma sincsenek a Magyar Tudományos Akadémia tulajdonában. 1926-ban kerültek haza, s az Országos Levéltárban helyezték el őket. (Az Országos Levéltárban található még az ún. Lunkányi-hagyaték, valamint Széchenyi István iratainak és levelezésének egy része.)

Széchenyi elképzelése tehát csak részben vált valóra: „összegyűjtött iratai együtt képeztek volna valóban páratlan értékű

dokumentumot a reformkor nagy átalakulásáról”.

Hagyatékának legnagyobb része végrendelete szerint titkárának és barátjának, Tasner Antalnak a tulajdonába került. Tasnert azonban halála 1861-ben megakadályozta, hogy jogos tulajdonát birtokába is vegye. Így az saját pesti lakásán, Sopronban, Cenkén és Bécsben megosztva várta a rendezést. A számára hozzáférhető iratokat Tasner Géza (Tasner Antal fia) 1875-ben eladta a Magyar Tudományos Akadémiának. A soproni és cenki iratok átvételére az Akadémia egy bizottságot küldött ki. A bizottság 1882. jan. 30-i ülésén határozatot fogadott el Széchenyi műveinek kiadása tárgyában. „1884-ben Zichy Antal Széchenyi naplói alapján írt könyve jelenik meg először”. Az első kötetet követte a többi, azonban a díszes vállalkozás a IX. kötet után a ráfizetés miatt abbamaradt. Az 1891-ben, Széchenyi életrajzának megírására kitűzött pályadíj is kevés eredménnyel járt. Egyetlen számontartásra érdemes munka érkezett be 1913-ban (Fridreich Istváné).

Siker koronázta viszont a Széchenyi Múzeum létrehozására irányuló törekvéseket 1905-ben. A múzeumot a Magyar Tudományos Akadémia épületében rendezték be. A múzeumban nemcsak Széchenyi kéziratai, levelei stb., hanem Széchenyi működésére vonatkozó művek, valamint képek, szobrok és emléktárgyak is helyet kaptak. Ez az anyag 1943-ban a cenki levéltárnak az Akadémiára való átszállítása következtében jelentősen kibővült. A Széchenyi Múzeum fennállásának a háború pusztítása vetett véget: 1944-ben repülőknak találta el a kiállítótermet. A tárgyi emlékek zöme megsemmisült, az iratok nagy része azonban szerencsésen megmenekült.

A felszabadulást követő rendezés során a megmaradt, levéltári jellegű anyagot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában, a Széchenyi-gyűjteményben helyezték el. Mivel az iratok nagy részéről nem lehetett eldönteni, hogy mikor és miképpen kerültek az Akadémia tulajdonába, a tárgy szerinti besorolás látszott célszerűnek. (Széchenyi mint író, Széchenyi levelei, Akadémia, Casino, Duna-szabályozás, Híd stb.) Ez az elrendezés tehát a Paur Iván-féle mintát vette alapul. (Paur Iván 1888-ig volt a Széchenyi család levéltárosa.)

H. Boros Vilma tanulmányában első sorban azt világítja meg, arra keres magyarázatot, hogy miért, hogyan és hova szóródott szét Széchenyi István hagyatéka, s az Akadémia gyűjtése nyomán hogyan került az anyag zöme mégis egy helyre. E cél érdekében meg kellett vizsgálnia az iratok történetét Széchenyi életében

(I.) és halála után (II.), be kellett mutatnia az Akadémia tevékenységét a hagyatékkal kapcsolatban (III.), ismertetnie kellett a Széchenyi Múzeum történetét (IV.), valamint a felszabadulás utáni levéltári munkát (V.).

Suhai Pál

**Csatári Dániel: A Vásárhelyi Találkozó.** Bp. 1967. MTA Irodalomtörténeti Intézete—Akadémiai K. 143 l. (Irodalomtörténeti Füzetek, 56.)

Csatári Dániel formában, terjedelemben szolid kis könyve igen nagy fajsúlyú problémákat feszeget. Témája nem kisebb tanulságokat rejt magában, mint az 1918–19 utáni fasiszta hatalmak diktatúráiba, majd a második világháborúba sodródott Közép-Európa tragikumának általános okait. A lassan szerveződő, majd egymásnak feszülő fasiszta és antifasiszta erők birkózásából csak egyetlen, látszatra talán túlságosan is epizodikus eseménysor leírására vállalkozott: a romániai magyar kisebbség antifasiszta egységfrontjának egyes állomásait és a Vásárhelyi Találkozóban csúcspontot elérő eredményeit próbálja a korabeli dokumentumokból felderíteni. Ahogy a magyarországi Márciusi Front, úgy a romániai Vásárhelyi Találkozó főszereplői is baloldali írók, újságírók voltak, ez magyarázza, hogy e politikatörténeti tárgyú könyv az Irodalomtörténeti Füzetek sorozatban jelent meg.

A XX. században egyetlen népnek, vagy államnak sem lehet szuverén története. Az erdélyi magyarság e történelmi epizódja igazi jelentőségét is csak az adott kor egyetemes összefüggéseiből lehet kifejtani. Csatári Dániel a keretek szabta lehetőségeken belül e követelményeknek megfelelően témája háttereként fel is vázolja a kor koordináta-rendszerének meghatározó vonalait a tárgyalás során. Így nemcsak a nemzetközi politikai erőhelyzet szerint alakuló romániai belpolitikai életbe nyerhetünk bepillantást, hanem szemünk előtt bontakozik ki az széles körű kölcsönhatás, amely a spanyol és a francia népfrontmozgalom sikerei, s a KI VII. kongresszusának elméleti felismerései nyomán nagymértékben befolyásolta a csehszlovákiai, a magyarországi és a romániai antifasiszta egységfront-törekvéseket. Az igazat megvallva azonban ehhez némi tájékozottság és következtetni tudó képzelet is kell, mert a könyv nem a közép-európai egységmozgalmak összefogott, esetleg összehasonlító története — ami lehetne —, hanem inkább csak a fölvonultatott irodalmi hivatkozásokban, óriási filológiai apparátusban

bennerejlő, implicit lehetőség. Az egész könyvön végig érződik valami görcsös visszafogottság, ami néha mintha belső gátlások, máskor meg szövegösszefüggések logikai láncolatát megbontó „húzások” következménye volna.

Valószínűleg ilyen okok is közrejátszottak abban, hogy a téma leszűkített keretén belül is egyes vonatkozások bizonyos fokig homályban maradtak. Nem derül ki például elég világosan, mi volt az oka annak, hogy az antifasiszta egységfrontnak a kezdeményezésében és szervezeti előkészítésében is nagy szerepet játszó baloldali erők — a munkásmozgalom ifjúsági és párt-képviselői, de főként a már egységfront-szervezetként működő MADISz miért nem kaptak *szervezetileg* is megfelelő szerepet a Vásárhelyi Találkozóban? Az ismertetett programokból egyértelműen kiderül, hogy a Találkozó a népek testvéri együttélése, demokratikus és szociális jogai melletti demonstratív kiállás volt, ahogy Gaál Gábor jellemezte: „a nyugati arcvonalhoz hasonlatos képződmény”. Nem eléggé tisztázott viszont, mennyivel volt több és kevesebb, mint az egykori romániai kommunista népfrontpolitika programja.

A két világháború közti antifasiszta egységfrontpolitika értékelése a nemzetközi és a magyar mozgalom történetében is még sokat vitatott, le nem zárt téma. A népfrontpolitika sehol nem tudott tartós, áttörhetetlen gátat emelni a növekvő erejű fasizmussal szemben. Az is történelmi tény azonban, hogy ott tudtak a fasizmussal a legtovább szembeszállni, s ideiglenes felülkerekedése után is ott bontakozott ki vele szemben a legnagyobb ellenállás, ahol a népfrontpolitika tömegeket átható szellemi erővé tudott válni. Napjaink szocialista mozgalmainak tanulságai is a népfrontpolitika elveit igazolják. Nincs tehát ma már szükség vele kapcsolatban olyan jellegű apologetikára, ami szinte az egész könyv szellemét belengi. Az antifasiszta mozgalmak, s a nemzetiségként élő magyar kisebbségek történetének feltárásában is ma már legcélravezetőbb az objektív, tényközlő metodika és a tiszta fogalmakkal dolgozó stílus. Mindemellett elismerésre méltó bátor kezdeményezésként kell üdvözölni Csatári Dániel tudományos és tiszta szándékú vállalkozását. S épp mert e témakörben közelmúltunkig élő gyakorlat volt a tiszta szándékokat több oldalról is kétségbe vonni, úgy látszik, hogy a szerző szükségesnek tartotta a témájára vonatkoztatott apologetikát saját magára is, önigazoló módon oly mértékben kiterjeszteni, hogy legevidensebb megállapításait is hivatkozások tömegével látta el.

Minden kutató ki van téve annak a veszélynek, hogy nem tud intakt maradni ta-

nulmányozott anyagának stílusától. Csatári Dánielnek nem lehetett könnyű helyzete ilyen szempontból sem, s a sok idézet alkalmazásával ezt csak nehezítette. Azonban bármennyire is élvezetes Tamási Áron izes erdélyi magyarsága, azt be kell látni, hogy nyelve, stílusa már a magyar irodalmon belül is követhetetlen kuriózum marad, s hatásától különösen őrizkednie kellene egy történésznek.

Adatfeltáró munkáknál eléggé általános szokás, jegyzetekben, vagy mellékletekként közölni a legfontosabb dokumentumokat. A Vásárhelyi Találkozó anyaga nagyrészt szinte teljesen hozzáférhetetlen, tehát különösen indokolt lett volna néhány dokumentumát — például az előkészítő bizottság felhívását, a tanácskozás határozati javaslatait, a Tamási által felolvasott Hitvallást, stb. — külön mellékletként is közölni.

Varga Rózsa

**Gergely Sándor: Valami készül.** (Szű, Embervásár, Valami készül). Az utószót írta: Tamás Aladár. Bp. 1967. Szépirodalmi K. 656 l.

A húszas évek végének Gergely Sándora bizonytalansággal ismert már Lenin cikkét a pártos irodalomról. Gyors egymásutánban fogant — is most újra közzétett — három kisregénye zsúfolt élményanyagával, cselekményével, szemléletével, agitatív indulatával és tanulságaival valóban része a húszas-harmincas évek egyetemes proletár munkájának. Móricz a fenti világ reménytelen rothadásáról fogalmaz végső ítéletet ekkortájt a *Rokonok*-ban, Gergely Sándor szinte csak a lentiek türelmetlen erjedésére ügyel lázas reménykedéssel. Komor háttérnek, erjesztő-ernyesztő közegnek pedig ott van mindkettejük művében a gazdasági válság.

Nagy alkotói erények és fogyatkozások különös elegye Gergely három kisregénye. Az utószót író barát — harcostárs Tamás Aladár mesterien idézi meg a húszas évek Magyarországot, a „gőrénykurzus” gyalázatát, a legális—illegális munka veszélyeit, kudarcait, pátoszatát és a korban indulatosan eszmélkedő, fejlődő, csodaváró, elzúzó és felröppentő élményeket habzsoló Gergely Sándort. Az embert és az író. Tamás nem lelkendezik fölöslegesen, stílusát csak kevésszer fátyolozza meg hatottság. Volt dolgokról beszél, hiteles tanúságot akar tenni róluk. Sokat szól a kisregényekről is. Szereti és fontosnak tudja őket. Kezeskedik a beléjük zsúfolt élményanyag hitelért. Formátlan-

ságukat, gyakran a nyers, megdolgozatlan anyagot görgető kompozíciójukat a realitásnak nem is egyszer fittyet hányó emberlétást, a motivációt indulattal „pótló” műfogásokat nem véli erénynek, de különösebb fogatkozásnak sem. Inkább csak parancsoló szűkségnek. Arról pedig nem beszél, hogy a három mű valóban szokatlan világát fokozatosan higgadó-tisztuló alkotói szemlélet alakítja.

A kisregények minden paránya csupa sistersgő aktualitás. Nem az olvasó hibája, hogy közülük a legkorábbiiban (Szű 1929.) szinte csak a sistersgést érzékeli. Az egészségtelen bőség teszi majdnem élvezhetetlenné ez alkotást. Gergely oly sok, alig formált nyersanyagot présel maroknyi helyre, hogy katartikus hatást nem érhet el. Csaknem el-sikkad a mozgalom pátosza is, néha reménytelen zúrzavarban próbálunk tájékozódni. A Debrecenben, Miskolcon, Győrött, Dunaszeren és másutt felhalmozott élményanyag egy helyszínre sűrül. A nyomor oly kiáltó példába ütközünk lépten-nyomon, hogy már-már belefásulva csak a tendenciát érezzük. A türelmetlenül szaggatott, torlódo cselekményben egymás sarkára hágnak a szereplők. Gyároshoz törleszkedő szocdem bürokraták, öngyilkosság következetes sztrájkolók, az osztályellenséghez ügyeskedő puhányok, acél hitű „vákáncsosok”, szájtáti tanács-talanok, keskenyre szorított ajkú agitátorok, a kispolgáriságot levedlő értelmiségiek — ki győznél felsorolni? Néha csak skiccek, karikatúrák, néha szimbóllummá növekvő héroszok. A bonyolításban sok a véletlen, az esetleges. Túlfentül direkt, agitatív rész-letre stilizált plakát, majd vásárian harsány epizód következik. A ziháló, fulladozó stílus is elárulja: a naturalizmus, az expresszioniz-mus égőven járunk.

Már nyugalmasabb az *Embervásár* (1930.), még inkább a *Valami készül* (1931.) világa. Néhány elv, műfogás ugyan szívós kísérője Gergely művészetének (nem mindig, vagy elégtelenül motívál, ragaszkodik a direkt, agitatív betétekhez, a mozgalomnak jut a főszerep, az egyén csak a konspirációs gépezet parányi csavarja stb.), ám a stílus és a kompozíció görce sokat oldódik. Az ember-vásár és a hitvány besúgó históriája csak ürügy, hogy újra meg újra szépillantsunk a lentiek világában. A körkép ugyan megint szándékoltan teljes, mégsem berzenkedünk. A tények beszélnek, lázítanak, a tendencia szerényebb, a túlhabzó stílus a múlté. Gergely a riport műfajához közelít (módszerében legalább!), gomolygó, túl tendenciózus expresszionizmusát tárgyilagos célzatos-sággá fegyelmezi. A brutális nyomor, az üldözöttségében is legyűrhetetlen illegális mozgalom rajzán kívül az árulás és a szövete-kezés problémája gyötri az író legtoábbet.

Kik és miért lesznek árulóvá, vagy kötnek szövetséget a mozgalommal életre-halálra. E két mű (főként a *Valami készül!*) igazi feszültségét ez az oknyomozó eljárás köl-csönzi.

Hasznos volt így, együtt látnunk a három kisregényt. A hangváltást, a higgadást érhattuk tetten bennük. Gergely leg-sajátabb s itt is formálódo írói hajlamai, fogásai (a heveny osztályharcos indulat, az oknyomozó módszer, a naturalista-expresszionista megjelenítés stb.) „megszün-tette megtartott” formában tovább élnek a legnagyobb vállalkozás, a Dózsa-trilógia lap-jain. A kötet alkotásai ilyformán szuverén műként és előgyakorlatként egyaránt ta-nulságosak.

Lőrinczy Huba

**Győri János: Áprily Lajos alkotásai és val-lomásai tükrében.** Bp. Szépirodalmi K. 193 l. (Arcok és vallomások)

A Szépirodalmi Kiadó által 1966-ban megkezdett *Arcok és vallomások* c. sorozat immár hetedik köteteként jelent meg Győri János Áprily-biográfiája. A kötet két rész-ből áll, nagyobbik fele (149 l.) a költő életét ismerteti, gazdagon idézve az önvallomások-ból és a kortársak visszaemlékezéseiből. Második, rövidebb része (40 l) foglalkozik Áprily költészetének taglalásával az „Idő-élmény és halálközelség” a „Kor- és alkat”, valamint a „Hagyomány és eredetiség” címszavak alatt. Igen bőven idézi az Áprily-irodalmat, jórészt az idézetek szerencsés válogatásának eredménye, hogy az olvasó-ban egységes, jól megalapozott kép alakul ki az életműről is. Helyesen, tartózkodik a szubjektív értékeléstől, de a túlzott esztéti-zálástól is. A mű célját szem előtt tartva kalauz kíván lenni, csak a már leszűrt és jól megalapozott ítéleteket fogja össze, rendezi egységes szemlélet alá, és nem tér ki a még vitás, problematikus kérdésekre.

Fentiek előrebocsátását szűkségesen láttuk ahhoz, hogy megállapíthassuk a mű értékes, ismeretterjesztő jellegének meg-felelő, magas színvonalú alkotás. Alábbiak-ban is inkább kiegészíteni, mint bírálni szeretnénk, rámutatva hiányosságaira. Úgy véljük hibája, hogy nem foglalkozik eléggé az író életében bekövetkezett sorsfordulók társadalmi körülményeivel. Hiányoljuk egy-részt a parajdi környezet székely jellegének kihangsúlyozását, mely a szász családból származó, még félig német anyanyelvű gyer-meket felvértezte a magyar szó izeivel és erejével; másrészt az — igen sokat vita-tott — 1929-ben bekövetkezett Budapestre

költés objektív körülményének elemzését. Győri alaposan és helyesen mutat rá ennek egyéni, személyes okaira, nem beszél azonban azokról a társadalmi és egyéni problémákról, amelyeket Erdély Romániához csatolása jelentett.

A mű szerkezetét elemezve felmerül egy probléma. Külön tárgyalja Áprily életét és megint külön művészetét, így költészetének fejlődését, alakulását nem látjuk, arról, bár helyes, de statikus kép alakul ki az olvasóban. Úgy gondoljuk, a sorozat gyakorlata — a Babitsról és Lengyel Józsefről készült életrajzok ezt bizonyítják — lehetőséget adott volna Áprily életének és költészetének összefüggésében való, párhuzamos tárgyalására is.

Az életrajz nem a monográfia igényével készült, nem törekszik teljességre. Így, ha néhány filológiai hiányosságára is felhívjuk a figyelmet, ezt az Áprily-kutatás érdekében és nem a művet bírálva tesszük. Áprily nemcsak költőnek, de műfordítónak és nevelőnek is igen jelentős volt. Mégis, a szerző fordításai közül nem említi Schiller *Wallenstein*-jének, Goethe levelezésének és Lermontov *Korunk hőse*inek fordítását. Nagy jelentőségű pedagógiai munkásságának is maradtak fent — a mű által nem említett — írásos dokumentumai. Így, ő szerkesztette a protestáns gimnáziumok I—IV osztályai számára készült, 1938-ban megjelent Magyar olvasókönyvet, és északi tanulmányútjáról számol be a Baar—Madas Leánynevelő Intézet Értesítőjének külön számaként megjelent *Útjegyzetekben*. Az életrajzi adatokban két hiányosságot találtunk, így 1925-re teszi az O. SZ. K. katalógus szerint 1924-ben, év nélkül megjelent *Versek* c. kötetet, és nem említi az 1966-ban kiadott, művei felsorolásában szereplő *Fegyvertelen vadász* c. válogatást.

A biográfiát jól használható, gazdag életrajzi adat-táblázat egészíti ki. Külön kell szólnunk a kötetet illusztráló fényképekről. A sorozat célját — az író emberi egyéniségének bemutatását — nagy mértékben elősegítik ezek a jól összeválogatott, dokumentatív erejű és jelentőségű képek, melyek Gink Károly, Sándor Zsuzsa és Gajzágó Jolán munkái.

Befejezésül elmondhatjuk, hogy Győri János Áprily-életrajza hézagpótló jelentőségű segédkönyv az egyre inkább növekvő Áprily-kutatás számára.

Nagy Sz. Péter

**Szalatnai Rezső: Magyar írók nyomában.**  
Bp. 1967. Móra K. 228 l. 25 t.

Ifjúsági kiadó gondozásában jelent meg Szalatnai Rezső legújabb kötete, a kiadó profiljának megfelelően tehát elsősorban

ismeretterjesztő, népszerűsítő céllal. Az ismeretterjesztés azonban nem azt jelenti, hogy egy mű lemond gondolati és stílusbeli igényességéről. Sőt, éppen mert az irodalommal ismerkedő, ítéletében nem biztos, a jó és értékes irodalomra nem mindig éppen ráta-pintó, kezdő olvasó tájékoztatása, irányítása a feladata, fokozottabb tisztánlátásra, a tudományos vitákban már kialakult álláspontok, értékelések ismeretére van szükség. És nem utolsósorban élvezetese, könnyen olvasható, de nem dagályos, semmitmondóan szövirágos stílusra.

Valami ilyesmit sikerült megvalósítani Szalatnainak az 1962-ben megjelent *Juhász Gyula hatszáz napja* című könyvében. Itt megtalálta azt a szerencsés hangvételt, amellyel a tudományos kutatás számára is fontos, forrásértékű anyagot a nagyközönséghez közel tudta hozni, annyira, hogy az olvasó az író életművének, verseinek elolvasásához majd megértéséhez biztos szálon tudott elindulni. A mostani kötetben azonban nem folytatja ezt a végre megtalált, kiegyensúlyozott formát, hanem inkább visszakanyarodik korábbi írásműveinek kevésbé rokonszenves módszeréhez. Az egyes írókra és a kötet egészére jellemző műfaji tisztázatlanság Szalatnai írásainak egyik jellegzetessége és nem éppen szerencsés tulajdonsága. Nem mintha minden szekunder jellegű művet bele akarnánk gyömöszölni az irodalomtörténetírás valamelyik műfaji kategóriájának skatulyájába. (Hiszen — Szalatnainál maradvra — a Juhász Gyula-könyvről sem állapítható meg a műfaja, mégsem zavar, mert ott a lefogott szépirói stílus és gondos kutatói publikálás harmóniája mögött világos gondolatok, egységes koncepció, néhány eredeti megállapítás áll.) De a *Magyar írók nyomában* című gyűjtemény műfaji meghatározhatatlansága a kötet egyik alapvető hibája, mert részben ezért nem teljesíti ismeretterjesztő, irodalompedagógiai feladatát. A rövid, néhány oldalas írások ahe-lyett, hogy útmutatást adnának, inkább megzavarják azt az olvasót, aki még nem ismerkedett meg valahol másutt a magyar irodalom legnagyobb alkotóival. A zavar egyrészt abból ered, hogy a kötet olvasásakor elődönthetetlen, az író végül is a lírai visszaemlékezés, helytörténeti, kultúrtörténeti kutatás, a műelemzés, egy regény tartalmi elmondása, az esszé, vagy egyszerűen az adatközlés felé billent-e a mérleg nyelvét.\*

\* Előfordul, hogy a szerző ismeretlen vagy alig ismert — de elismerésre méltó ügyességgel kiválasztott — igen frappáns idézetet közöl valamelyik nagy magyar írótól. Így pl. az 59. lapon Kőlcseynek egy igen szép (de kiadásokban nem szereplő) beszédjéből. Ilett volna tehát tájékoztatnia az olvasókat, milyen forrásból vette idézetét (annál is inkább, mert összevetve azt a birtokunkban levő eredeti kéziratral, a közlést kissé pontatlannak találjuk). — Szerk.

Egy-egy nyolc-tíz oldalas fejezeten belül a fent említettek közül néha majdnem mindegyik előfordul. Vannak persze kivételek — főleg a személyes találkozásokat visszaidéző írásokban — a lírai emlékezés lesz a döntő. (*Egy nyári nap Leányfalun, Egy héten át József Attilával* stb.)

Ez a líraiság helyenként túlzott szubjektívizmusba csap át, annyira, hogy néha már-már úgy érezzük, nem a portré modellje, hanem írójának napos délelőtti hangulata a fontosabb (*Egy délelőtti Alsósztrégován, Senki sem becsebb a hazánál*), s ez a kötet második vitatható pontja.

Harmadszor pedig megkérdőjeleznék a „regényes életrajz” módszerével készült írásokat. Népszerű, a közönség körében kedvelt műfaj ez, — és éppen népszerűségénél fogva igen nagy hatású lehet. De eredményessé, hasznossá, az alkotók művészetét szórakoztatva megismertetővé csak akkor válik, ha írója eltalálja a helyes arányokat. Vagyis: ha kellőképpen mérlegelni tudja az életrajzi, történelmi stb. eseményeket, ezek közül azokra helyezve a hangsúlyt, amelyek az életműre döntő befolyással lehetnek. Szalatinainak nem mindig sikerült ezt az egyensúlyt megteremtenie, még akkor sem, ha nem teljes életrajzról, hanem csak egy korszakról, vagy az író életének egyetlen mozzanatáról van szó.

A fent felsorolt három kérdéses tényezőből ered a kötet fő hangsúlyeltolódása, az, hogy a lényegest a lényegtelenről nem különbözteti meg, és ahelyett, hogy a fontosra rámutatva megkönnyítené a megismerést, a haszontalan, figyelemelvonó, jelentéktelen részletek leírásával csak eltávolítja az olvasót, és nehezebbé teszi a szelektálást. Néha pedig egyenesen tévútra vezetnek a végig nem gondolt, romantikus hévtől elragadott, helytelen kategorikus kijelentések. A „Jókai tanított minket igazi történelemre, földrajzra, énekekre és néprajzra” (106.)-féle megállapítás mellé még jó néhány hasonlót felsorakoztathatnánk. Ez a legcsekélyebb objektivitás is nélkülöző szemléletmód a stílusra is rányomja bélyegét. A könyv helyenként olvashatatlaná válik, mert a patetikus, szóvirágos, képzavarokkal terhes szövegből szinte lehetetlen kihámozni a mondanivalót. S hogyan lehet ismeretterjesztő, az ifjúság számára íródott könyvben (és egyáltalán bárhol) ilyen pongyola, nyakatekert mondatokat leírni: Kőlcsey „társadalmi osztálya nem bírta elviselni kritikáját. Elhatározták, hogy véget vetnek Kőlcsey Ferencnek.” („*Kövel összehajgált próféta*”) Babitsról szólva: „Korával és kortársaival akart dacolni. Ilyesmire csak úgy képes az, aki gyöngé és beteg, hogy elvonul messze, fel valahova, ahol a fák és a felhők szinte meghosszabbítják karjait és lábait, s így óriásként mérközhet már a vi-

lággal.” (*Próféta Esztergom hegyén*) Illyés Gyula 1932-ben Szalatinai Rezső *Van menekvés* című kötetéről írt kritikájában a következőket mondja stílusáról: „Alapjában csak önmagának tetszeleg, ha indulatot kifejez is, a mondanivalóból többet takar, mint fölfed. A szerzőt tán magával ragadja, az olvasót csak elszedíti.” (Nyugat, 1932. 11/171.)

Végül annyit, hogy az elmondottakban azért fogalmaztunk helyenként élesen, mert nemcsak egyetlen író egyetlen munkájáról, hanem általánosabb jelenségről van szó. Egy olyanfajta közönségizlés és igény kielégítéséről, amelyet a háború előtti regényes művészeletrajzok iskolája nevelt. De a most felnövő fiatalok — a tizenhárom éven felüliek — (a könyv borítóján ez az ajánlás áll) még tiszta lappal indulnak. Nem mindegy, milyen művekből ismerik meg a magyar és világirodalom nagyjainak művészetét, mert ez későbbi ízlésüket, ítéleteiket fogja befolyásolni. Ezért sajnálatos, hogy a szándékában helyes gyűjtemény kivitelében ennyire félrecsuszott, s hogy mindez nemcsak a *Magyar írók nyomában* című kötetre jellemző.

Kajtár Mária

**A magyar irodalom bibliográfiája. 1959.** Összeállította: Kozocsa Sándor. Az általános rész szakcsoportosítása és beosztása: ifj. Kozocsa Sándor munkája. Bp. 1966. Gondolat K. 639 l.

A Kozocsa-féle bibliográfiasorozat új kötete ugyanazt a rendszert követi, mint elődei — így mind erőnei, mind hibái az egész bibliográfiai vállalkozásra jellemzők. A Kozocsa-sorozat jelenleg azért nélkülözhetetlen, mert semmilyen más kurrens vállalkozás nincs, amely a magyar irodalom újabb termését regisztrálná (Az ItK is csak szakbibliográfiát ad évről évre 1962 óta), így az érdeklődő eléggé fáradtságos munkával keresheti össze a Kozocsánál egyben kézhez kapott anyagot. Másik és ezt kiegészítő erőnye a bibliográfiai adatok pontossága és kimerítő bősége. Ami hibáit illeti, az első és leglényegesebb mindjárt kapcsolódik ahhoz, amit az előbb mint az „adatok kimerítő bőségét” emlegettem. Mert mire vonatkoznak ezek az adatok? A cím „A magyar irodalom bibliográfiája” nagyon általános — viszont az eddig megjelent kötetekben sehol sincs olyan, a bibliográfiákra pedig általánosan kötelező bevezetés, amelyben a szerző megmagyarázná, hogy pontosan minek a bibliográfiáját készíti el, mit zár ki az anyagból stb. Mert „a magyar irodalom bibliográfiája” jelenthetné a magyar

nyelvű szépirodalom bibliográfiáját, amely itthon és külföldön megjelenik, vagy csak amely itthon jelenik meg; jelenthetné a rávonatkozó irodalmat — vagy jelenthetné a kettő együttesét, és talán ezt is tarthatnánk ideálisnak. A Kozocsa-sorozatról úgy is látszik, mintha ezt az utóbbi elképzelést követné. Igen bő anyaga valóban kiterjed — úgy látszik, a teljesség igényével, szelektálás nélkül — szépirodalmi és irodalomtörténeti publikációkra csakúgy, mint irodalmi eseményekkel kapcsolatos aktuális közlésekre. Alaposabb vizsgálat után azonban kiderül, hogy ezt a mindenre kiterjeszkedést nem viszi következetesen végig a szerkesztő, mert az irodalomtörténeti anyagnál az időszakos kiadványokban közölt anyagot a legteljesebb mértékben feldolgozza, sőt, a tanulmánykötetek tartalmát cikkenként is feltárja, szépirodalmi anyagnál viszont csak az önálló köteteket veszi figyelembe. Ez óriási kár: hiszen a szépirodalmi termés jelentős része folyóiratokban, sőt néha napilapokban jelenik meg, és nem minden írás kerül be később a szerzők köteteibe. Úgyhogy éppen ennek az idő-

szaki sajtóban megjelenő irodalomnak a bibliográfiai feltárása égetően fontos és sürgős lenne. (Még a később valóban kötetbe foglalt írások első megjelenésének, ill. címváltozatainak szempontjából is.) Azt már, bár sajnálatos, könnyebben megértjük, hogy a Magyarországon kívül megjelenő magyar irodalom kimarad.

A többi hiba lényegesen jelentéktelenebb, de mégis meg kell említeni: mind az átfutási idő, mind az ár irreális. Irreális, hogy a kurrens magyar irodalmi bibliográfia 1959-es kötete 1966-ban jelenjen meg, és irreális, hogy 166 Ft-ba kerüljön. Tekintve, hogy a mű készülhet „menetközben” cédulázással, talán mégsem kell az összeállításra és ki-nyomtatásra hét (!) év; kettő is sok lenne. Az ár pedig egész 1958-ig lényegesen alacsonyabb volt, amikor is hirtelen megugrott — annyira, hogy ez még az alacsony példányszám mellett sem indokolt.

Utoljára pedig még egy kérés: kumulált mutatók időnkénti közzététele lényegesen javítaná a mű használhatóságát.

*Zemplényi Ferenc*

Baranyi Imre

(1935—1968)

Éppen öt évvel ezelőtt jelent meg „A fiatal Madách gondolatvilága (Madách és az Athenaeum)” című füzet, amelyben az Athenaeum hasábjain fejtegetett különféle filozófiai, politikai, jogi témaköröknek a pályakezdő Madáchra gyakorolt hatását valószínűsítette egy 28 éves szerző, Baranyi Imre. A Tragédia eszméépítményének geneziséhez is jelentős új adalékokat és szempontokat nyújtó, értékes tanulmányt a tudományos közvélemény és a kritika is örömmel üdvözölte. Elismeréssel adózott a felvonultatott gazdag és sokszínű forrásanyagnak, a megbízható forráskezelésnek; dicsérte a mértéktartást, mely a tény- és gondolatanyag, valamint a Madách-művek között levő összefüggések feltárásában érvényesült. S nem titkolt érdeklődéssel várta az immár avatott kutatótól az ígért folytatást is: a madáchi gondolatvilág továbbformálódásának, majd a Tragédia közvetlen eszmei-gondolati forrásvidékének hiteles bemutatását.

Az első tudományos siker folytatásra kötelező ereje, a pályatársak meg-megújuló buzdítása, a debreceni irodalomtörténeti műhely annyiféleképpen megnyilvánuló segítsége, az egyetemi oktató munka új meg új teljesítményekre ösztönző volta, továbbá a szubjektum jellemzői: a felkészültséggel párosult szorgalom, a közlés állandó igénye — mindezek a tényezők hatására tovább mélyült és szélesedett Baranyi Imre kutatói munkája. Megjelenő tanulmányai, szakkritikái arról tanúskodtak, hogy formálódott már benne a kutatott korszak átfogó képe, látni kezdte már a Madách-életmű és a korabeli európai irodalom némely összekötő szálát. De örvendetesen tágultak a literátor érdeklődési körei, a művelt terület határai is: az Alföld főszerkesztőjeként, figyelemre méltó kritikák, tanulmányok szerzőjeként a XX. századi és az élő magyar irodalom, az irodalmi, a művelődési élet különféle problémái intenzíven kezdték foglalkoztatni.

S ezt a szépen induló, reményekre jogosító, alkotó életet szakította meg a tragédia. Ha egy főbb vonalaiban már kirajzolódott és alkotásokban is testet öltött tudós életpályát zár le a halál, megrendülésünkre a leghatékonyabban gyógyító vigasz maga a megfutott pálya, a teljesítmény, a nagy sikerek ténye. Am ha egy alig kezdett és még csak az első eredményeket felmutató pálya szakad meg, s ily tragikusan, anélkül, hogy a formálódó életmű erővonalai, keretei, távlatai világosan előtűnédezek volna, fokozottabb lesz a pályatársban — leginkább a hasonlóan fiatalban — a halálhír keltette döbbenet. S tartósabb is marad, hisz alig múlt s vissza-visszatérő nyugtalanságérzésbe, szorongásérzetbe megy át, mely aztán nemcsak a halott kollega, barát emlékének megőrzésére, ápolására ösztönző memento, hanem ismét és ismét ezen alkotói út tragédiájának megfejtésére, az okok és okozatok fölött való meditációkra, a tanulságok felismerésére és megszívlelésére is kényszerít.

Rigó László

#### Tanulmánykötetek a kelet-európai reneszánsz- és felvilágosodásról

1965. májusában a szocialista országok irodalomtudományi intézeteinek vezetői értekezletet tartottak Budapesten, amelyen felvetődött a kelet-európai népek irodalomtörténeti szintézisének gondolata. Megvalósítani csak gondos előmunkálatok segítségével lehet, így vált határozattá, hogy ez előmunkálatok első lépéseként nemzetközi együttműködéssel két tanulmánykötet fog készülni, amelyek a reneszánsz és manierizmus, valamint a felvilágosodás problémáit vizsgálják meg.

A két kötet tervezetének elkészítésére *Varjas Béla* és *Sziklay László* kapott megbízást. E munka közben mindenekelőtt azt kellett tisztázni, hogy a kötetekben mely irodalmak kerülnek feldolgozásra. Földrajzilag a „német és az orosz irodalom közt” terülnék el azok

az irodalmak, amelyek — hasonló társadalmi-politikai fejlődésük következtében — hasonló típust jelentenek az európai irodalmak együttesében. Éppen ezért a tervezet elkészítői nem kívánák mereven a „Kelet-Európa” elnevezéshez ragaszkodni; azok közül, akik az előzetes munkálatok elkészítése közben a segítségükre voltak, többen javasolták a „Középkelet-Európa” elnevezést. Mindenesetre nem a földrajzi elhatárolás, hanem a társadalmi-politikai fejlődés hasonlósága a döntő; ezért kell a kötetek megszerkesztésében arra is tekintettel lenni, hogy a feldolgozásra kerülő irodalmak földrajzi határa, illetőleg száma koronként változhat.

Mind a magyar irodalomtörténetírás, mind a többi érdekelt irodalomtudomány szempontjából igen fontos lenne, ha e kötetek feltárnák a fejlődésnek eltérő és közös törvényszerűségeit. Ebből a szempontból a két szóban forgó korszak elnevezése is fontos. Közismertek a viták a manierizmus fogalma, valamint elhelyezkedése közül a reneszánsz és a barokk között. A reneszánsz-kötet tematikájához tartozik az is, hogy a kor latin s nemzeti nyelvű költészetét egyaránt fel kell tárni. Meg kell vizsgálnia azt is, hogy a „nyugati” típusú reneszánsz és a bizánci kultúrkör reneszánsz-jellegű megnyilvánulásai között miben és milyen mértékben beszélhetünk kapcsolatokról, kölcsönhatásokról, illetve tipológiai szempontból hasonló fejlődésről. Ennek következtében a korszak határait igen tágan kell meghatározni: kb. a XII. század végétől a XVI. század végéig kell tekintetbe venni mindazt, ami reneszánsz-jelenségnek tekinthető.

A XVIII—XIX. század fordulójáról szóló kötetnek maga a cím, az elnevezés is vita tárgya lehet. E korszakban Kelet-Európa irodalmára ideológiai szempontból általában a *felvilágosodás* jellemző; viszont annak az időbeli eltolódásnak a következtében, amely ez irodalmakban nemcsak Nyugat-Európaéhoz képest, hanem egymás között is tapasztalható, több ízben nehéz a felvilágosodás (s annak művészi kísérő jelenségei, főleg a klasszicizmus), valamint a romantika között éles határvonalat húzni. Egyes érdekelt irodalmak irodalomtudománya éppen ezért „a nemzeti ébredés” vagy a „nemzeti újjászületés” korszakának nevezi ezt a kort, másutt a „polgárosodás korszakáról” van szó. Az említett időbeli eltolódás következtében nehéz a korszak határait is meghatározni: általában az 1750 és 1850 között felmerült jelenségeket kell e kötetben tekintetbe venni azzal, hogy e két korszakhatár között csak az kerül terítékre, ami a feudalizmus korszakának irodalmával szemben a modern (polgári) irodalom fejlődését segíti elő, de még megelőzi a jellegzetesen XIX. századi (romantikus, realista) irodalom jelenségeit.

A két kötetet csak nemzetközi együttműködéssel lehet megvalósítani. Ezért az elkészült tervezetet több nyelvre lefordítva szétküldtük a két korszak több külföldi szakértőjének, akik közül többen is bejelentették részvételüket a kötetek munkálataiban, éspedig nemcsak a szocialista tábor országaiból, hanem a nyugati országokból is. Bizonyos, hogy egy-egy kötet egy-egy témáján belül is szükség van arra, hogy két vagy több szakember dolgozza ki. (Pl.: a reneszánsz kötetben a nemzeti nyelvű világi líra kialakulása, vagy a felvilágosodás kötetben a szépproza kezdetei és i. t.). Az együttműködést az a körülmény is szükségessé teszi, hogy nincs olyan szakember, aki 7—8 kelet-európai nyelv irodalmát eredetiben olvasni tudja.

Legutóbb — 1968. júniusában — *Vajda György Mihály, Varjas Béla* és *Sziklay László* a moszkvai Gorkij Világirodalmi Intézet érdekelt munkatársaival folytattak megbeszéléseket, amelyeknek eredményeképpen a szovjet irodalomtudósok bejelentették, hogy szívesen vesznek részt a vállalkozásban; nemcsak az orosz irodalomnak azokat a jelenségeit dolgozzák bele a kötetekbe, amelyek a többi szóban forgó irodalom jelenségeihez hasonlóak, hanem felhívták a figyelmet arra is, hogy a lengyel, cseh, szlovák, magyar, szerb-horvát, szlovén, román és újjögör mellett a balti irodalmakat is tekintetbe kell venni, ha teljes képet akarunk adni Kelet-Európáról. A problémák megvitatását a szovjet kollégákkal két szimpozionon (1968. novemberében Moszkvában és 1969. júniusában Budapesten) fogják folytatni.

Mivel a kötetek tematikája meglehetősen bonyolult s feldolgozásához még sok részletkutatásra is szükség van, az egyes tanulmányok határidejét úgy állapítottuk meg, hogy munkatársainknak elég időt adjunk az elmélyülésre. Előreláthatólag a hetvenes évek elején adjuk a nemzetközi irodalomtudomány kezébe a köteteket, amelyek francia nyelven fognak megjelenni, de elvileg minden érdekelt nemzetnek is joga van arra, hogy a saját nyelvén is kiadja.

*Sziklay László—Varjas Béla*

#### A péceli Ráday Gedeon-emlékkiállításról

Ráday Gedeon halálának 175. évfordulója alkalmából a Ráday Könyvtár munkatársai emlékkiállítást rendeztek a péceli barokk műemlék-kastély hajdani könyvtártermében. A kiállítást 1967. november elején nyitotta meg *Esze Tamás* gyűjteményi főigazgató, Ráday Gedeon pályáját és alakját új adatok alapján bemutató tanulmányának felolvasásával.

A kiállítást úgy komponálták meg, hogy az ne csak az egyéniség főbb vonasait és irodalomtörténeti munkásságát ismertesse meg a látogatóval, hanem bemutassa a nagy és értékes könyvtárat gyűjtő, e könyvtárat író és tudós barátainak rendelkezésére bocsátó, gyakran kutatásaikat is kezdeményező, tehát a XVIII. század jelentős magyar művelődési központját megteremtő Ráday Gedeont is és a köréje gyülekezett szellemi kört is.

A művészi ízléssel elhelyezett vitrinekben láthatók voltak a családi levelezés művelődéstörténeti szempontból legértékesebb darabjai, továbbá azok a levelek, amelyeket Ráday Bod Péterrel, Hatvani Istvánnal, Kazinczy Ferencel, Batsányi Jánossal és a kor más íróival váltott. A levelezés-anyagot Ráday válogatott kéziratái s feljegyzései egészítették ki.

A mintegy 12 000 kötetes Ráday Könyvtár állományából kiállított könyvanyag érzékeltette a látogatóval Ráday érdeklődésének, tájékozódásának sokrétűségét, szellemi igényességét, felkészültségét. Ott láthatta a közönség a nagy francia enciklopédia köteteit, Lock, Hume, Helvetius, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, De Foe, Swift, Gessner s mások filozófiai vagy szépirodalmi műveinek első kiadásait, Dryander, Ozanam, Linné természettudományos munkáit, a régebbi és XVIII. századi magyar szépirodalom köteteit. Külön érdekes színtöltja volt a kiállításnak az a néhány könyv, amely jelzi, hogy a Rádayak gondot fordítottak a Kelet, különösen Oroszország történelmének, kultúrájának megismerésére és hazai megismertetésére. E könyvek közül címszerint is érdemes megemlíteni Herberstein „Rerum Moscovitarum commentarii” (Basel, 1571) és Lomonoszov „Alte russische Geschichte von dem Ursprunge der russischen Nation bis auf den Tod Jaroslawa der Ersten” (Riga—Leipzig, 1768) című kötetét.

A jól rendezett kiállításért elismerés illeti a Ráday Könyvtár munkatársait. A tapasztalt érdeklődés, a látogatók nagy száma arra enged következtetni, hogy el is érte célját: sikerült kissé közelebb vinni Ráday Gedeon életművét a hagyományaink iránt komolyan érdeklődőkhöz.

Molnár József

## Intézeti hírek

(1968. június 1—augusztus 31.)

*Szent-Iványi Béla 60 éves.* Az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztősége tisztelettel és szeretettel köszönti 60. születésnapja alkalmából *Szent-Iványi Béla* professzort, a berlini Humboldt-Egyetem Finnugor Intézetének igazgatóját, a magyar—német irodalmi kapcsolatokról szóló számos tanulmány szerzőjét, a XX. századi magyar irodalom egyik neves németországi megismertetőjét, a kiváló egyetemi oktatót, és további eredményes munkát kíván neki.

\*

*T. Erdélyi Ilona,* Intézetünk munkatársá 1968. május 2-től június 1-ig a Német Demokratikus Köztársaságban volt tanulmányúton. Az Ifjú Németországról készülő munkájához folytatott kutatásokat Lipcse és Berlin könyvtáraiban.

\*

1968. június 3-án látogatást tett Intézetünkben *Ranka Kuič*, a belgrádi egyetem angol tanszékének docense. *Szabolcsi Miklós* ügyv. igazgatóval folytatott megbeszélést összehasonlító irodalomtudományi kérdésekről, valamint publikációs lehetőségekről.

\*

*Lukácsy Sándor,* Intézetünk mb. osztályvezetője 1968. május 27-től június 4-ig a

Szovjetunióban volt tanulmányúton, ahol a francia forradalom és a korai szocializmus eszmeáramlataira vonatkozó szovjet kutatások újabb eredményeiről tájékozódott. A következő szovjet kutatókkal folytatott megbeszéléseket: *A. Z. Manfred*, a Francuzskij Jezsegodnyik szerkesztője, *V. Dalin*, a nagy nemzetközi Babeuf-kiadás egyik szerkesztője, *J. Zilberfarb*, a legjobb Fourier-monográfia szerzője (SzTA Történettudományi Intézet); *R. M. Szamarin*, az újkori nyugat-európai irodalmi osztály vezetője, *B. Sz. Balasov*, külügyi titkár, *I. G. Nyeupokojeva*, a tíz kötetre tervezett világirodalom-történet főszerkesztője, *D. D. Oblomijevszkij*, *Turajev* és *J. B. Vipper* francia specialisták (Gorkij Világirodalmi Intézet).

\*

*Hopp Lajos* intézeti munkatárs — a Fondazione Giorgio Cini által adományozott olasz ösztöndíjjal — résztvett az 1968. június 1-től 5-ig rendezett velencei tudományos ülésen. A „I. Convegno Internazionale di Storia della Civiltà Veneziana” megnevezésű nemzetközi találkozó tematikája „Venezia e il Levante fino al secolo XV” volt.

\*

A Tudományos Minősítő Bizottság 1968. június 10-én rendezte meg *Lukácsy Sándor* intézeti mb. osztályvezető „Petőfi és a márciusi ifjúság világnézetének főbb kérdései” c.

kandidátusi értekezésének vitáját. A bíráló bizottság elnöke *Barta János*, az irodalomtudományok doktora, az értekezés opponensei *Tóth Dezső*, az irodalomtudományok kandidátusa és *Spira György*, a történettudományok kandidátusa voltak. A bíráló bizottság javasolta a TMB-nek, hogy *Lukácsy Sándor* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

\*

*Kovács József* intézeti munkatárs 1967. szeptember 14-től 1968. június 15-ig az Amerikai Egyesült Államokban, Minneapolisban, a Minnesota Egyetemen tartózkodott, Ford-ösztöndíjjasként. Kutatási témái voltak: „Az amerikai regény a két világháború között, különös tekintettel John Dos Passosra” és „Az amerikai magyarság kulturális élete”.

\*

*Vajda György Mihály* intézeti osztályvezető, *Sziklay László* és *Varjas Béla* munkatársak 1968. június 18-tól 20-ig Moszkvában tartózkodtak, ahol megbeszéléseket folytattak a Gorkij Világirodalmi Intézet vezetőivel a két intézmény további kapcsolatairól. Közös világirodalmi szimpoziumok kerültek szóba, valamint a szovjet fél részvétele a kelet-európai reneszánszról és felvilágosodásról szóló tanulmánykötetben. Részletesen megvitatták az AILC égisze alatt készülő ún. „európai irodalomtörténet” helyzetét.

\*

1968. június 14-től 21-ig Intézetünk vendégeként hazánkban tartózkodott *Ilse Siebert*, a berlini Becher-Archivum igazgatója. Az Összehasonlító Osztály munkatársaival folytatott megbeszéléseken tájékoztatót adott az Archivumban folyó kutatásokról.

\*

Az MTA Irodalomtudományi Bizottsága *Barta János* elnökletével 1968. július 2-án vitát rendezett az Irodalomtörténeti Közlemények 1963–1967. évi köteteiről. Referátumot *Mezei József* kandidátus tartott.

\*

1968. július 17-én meglátogatta Intézetünket *Karol Rosenbaum*, a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Irodalomtörténeti Intézetének igazgatóhelyettese és megbeszélést folytatott *Szabolcsi Miklóssal*, *Sziklay Lászlóval* és *Vajda György Mihállyal* a két intézet együttműködéséről.

\*

A Centre d'Etudes Supérieures de la Renaissance 1968. évi nemzetközi konferenciájára („XI<sup>e</sup> Stage International d'Etudes

Humanistes”), melynek ez évi témája a „Renaissance, Maniérisme, Baroque” volt, magyar irodalomkutatók is meghívást kaptak. *Klaniczay Tibor* két előadást tartott: „La naissance du maniérisme et du baroque au point de vue sociologique” és „La haute aristocratie, principal soutien de la Renaissance et du Baroque en Hongrie”. *Hopp Lajos* intézeti munkatárs és *Komlós Tibor* egyetemi adjunktus az orléansi egyetem rektora és a reneszánsz központ igazgatója által adományozott francia ösztöndíjjal „stagiaire”-i minőségben vettek részt az 1968. július 3-tól 24-ig tartó konferencián.

\*

*Lukácsy Sándor* intézeti mb. osztályvezetőt 1968. augusztus 1-től a Klasszikus Magyar Irodalmi Osztály osztályvezetőjévé nevezték ki.

\*

*Sipos István*, az Elméleti Osztály munkatársa, személyzeti felelős 1968. augusztus 1-vel megvált Intézetünkől, mivel a szófiai Magyar Intézet igazgatójává nevezték ki. Az Intézet új személyzeti felelőse *József Farkas* munkatárs lett.

\*

*Illés László*, Intézetünk tudományos titkára 1968. május 14-től augusztus 2-ig a Szovjetunióban volt tanulmányúton. A magyar emigrációs irodalomra vonatkozó kutatásokat végzett moszkvai és leningrádi könyvtárakban.

\*

A Szlavisták VI. Nemzetközi Kongresszusát 1968. augusztus 7-től 13-ig tartották meg Prágában. A Kongresszuson népes magyar delegáció vett részt, amelynek Intézetünk részéről *Bojtár Endre*, *Bor Kálmán*, *Illés László*, *Nyirő Lajos*, *Sargina Ludmilla*, *Sziklay László* és *Vujicsics D. Sztóján* voltak a tagjai. Előadással *Bojtár Endre*, *Nyirő Lajos*, *Sargina Ludmilla* és *Sziklay László* szerepeltek. *Sziklay László* egy szekció-ülés elnöki feladatait is ellátta. Résztvett a Kongresszus sajtókonferenciáján, ahol a szláv és a velük szomszédos nem-szláv irodalmak együttes összehasonlító kutatásának fontosságát hangsúlyozta.

\*

*Szabolcsi Miklós*, Intézetünk ügyv. igazgatója résztvett az Uppsalában 1968. augusztus 13-tól 19-ig rendezett V. Nemzetközi Esztétikai Kongresszuson és előadást tartott „Kétféle költészet” címmel.

\*

*Bojtár Endre* intézeti munkatárs 1968. július 27-től augusztus 23-ig Csehszlovákiában

volt tanulmányúton. Az ukrán avantgarde líra és a cseh strukturalizmus történetére vonatkozó kutatásokat végzett különböző könyvtárakban, valamint az AILC gondozásában készülő ún. „európai irodalomtörténet”-tel kapcsolatos szervezési feladatokat látott el.

\*

Intézeti kiadványaink közül megjelent: *Horváth Károly*: „A klasszikából a romantikába. (A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében.)” Bp. 1968. Akadémiai K. 463 l. (Irodalomtörténeti

Könyvtár. 21.); *Szabolcsi Miklós*: „A verselemzés kérdéseihez. (József Attila: Esmélet.)” Bp. 1968. Akadémiai K. 123 l. (Irodalomtörténeti Füzetek. 5.); *Pomogáts Béla*: „Kuncz Aladár.” Bp. 1968. Akadémiai K. 193 l. (Irodalomtörténeti Füzetek. 61.); „Kölcsey Ferenc kiadatlan írásai. 1809–1811”. Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket készítette: *Szauder József*. Sajtó alá rendezte: *Bánhegyi György, Szauder József, Szauder Józsefné*. Bp. 1968. Akadémiai K. 507 l. (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai. 8.)

## Magyar irodalomtörténetírás. 1967

### (Bibliográfia)

Bibliográfiánk minden tekintetben folytatása az eddigieknek, az 1966-os anyagnál alkalmazott elveknek megfelelően (vö. ItK 1957. 714.). Az anyaggyűjtés lezárásának időpontja: 1968. május 15.

Nem mulaszthatom el, hogy e helyt is ne mondjak köszönetet mindazoknak, akik hozzájárultak munkám használhatóságához. Közülük is elsősorban Bor Kálmán (külföldi periodikák), Csapláros István vrsói egyetemi tanár (lengyel adatok), Szabó János (kontroll) és Kapuvári Anna (sajtó alá rendezés) szíves közreműködését emelem ki.

V. Kovács Sándor

### Rövidítések

- |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                            |                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                      |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| <p>AAnt = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         AArch = Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         AEthn = Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         AHist = Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         AHistArt = Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         ALingu = Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         ALitt = Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         AOrient = Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         Alf = Alföld<br/>         AntTan = Antik Tanulmányok<br/>         „Arcképek...” = Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Szerk.: Illés László. Bp. 434 p.<br/>         BorsSz = Borsodi Szemle<br/>         CommBHMH = Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungaricae<br/>         ÉI = Élet és Irodalom<br/>         Ethn = Ethnographia<br/>         FK = Filológiai Közlöny<br/>         Hel = Helikon<br/>         HungPEN = The Hungarian P.E.N.<br/>         HK = Hadtörténelmi Közlemények<br/>         IgSzó = Igaz Szó (Márgosvásárhely)<br/>         ИИЛит = Иностранная Литература (Москва)<br/>         ISz = Irodalmi Szemle (Pozsony)<br/>         INyK = Irodalmi és Nyelvi Közlemények<br/>         Italia ed Ungheria = Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari. A cura di M. Horányi e T. Klaniczay. Bp. 393p<br/>         ItK = Irodalomtörténeti Közlemények<br/>         Jkor = Jelenkor<br/>         Jkunság = Jászkunság<br/>         Jubileumi tanulmányok... az Universitas Quinqueeclesiensis alapításának 600. évfordulójára. I–II. Szerk.: Csizmadia Andor és Pap Tibor. Pécs 534p<br/>         Kkunság = Kiskunság<br/>         Kort = Kortárs<br/>         Kr = Kritika<br/>         Ktáros = Könyvtáros</p> | <p>Kültzivot = Kulturny Život (Bratislava)<br/>         ЛитГ = Литературная Газета (Москва)<br/>         LSz = Levéltári Szemle<br/>         MFilSz = Magyar Filozófiai Szemle<br/>         MKSz = Magyar Könyvszemle<br/>         MMűhely = Magyar Műhely (Párizs)<br/>         MNY = Magyar Nyelv<br/>         MNyr = Magyar Nyelvőr<br/>         MTA I. OK = A Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) Osztályának Közleményei<br/>         MTud = Magyar Tudomány<br/>         MűvtÉrt = Művészettörténeti Értesítő<br/>         Nagyv = Nagyvilág<br/>         NHQu = The New Hungarian Quarterly<br/>         NouvLitt = Nouvelles Littéraires (Paris)<br/>         OSzK Évk = Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve. Bp.<br/>         PárttK = Párttörténeti Közlemények<br/>         Petőfi IrodMűzÉvk = A Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve. 7. köt. (Budapest)<br/>         RevLittComp = Revue de Littérature Comparée (Paris)<br/>         SlavEERev = Slavonic and East European Review (London)<br/>         SlovLit = Slovenská literatúra (Bratislava)<br/>         SoprSz = Soproni Szemle<br/>         StudAEccI II. = Studia et Acta Ecclesiastica, tom. II. A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. Szerk.: Bartha Tibor. Bp. 534p<br/>         StudLitt = Studia Litteraria. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Közleményei<br/>         StudSlav = Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae<br/>         Szabolcs-Szatmári Sz = Szabolcs-Szatmári Szemle<br/>         Száz = Századok<br/>         TársSz = Társadalmi Szemle<br/>         Ttáj = Tiszatáj<br/>         ÚI = Új Írás<br/>         Új Symp = Új Symposium (Novi Sad)<br/>         Vasi Sz = Vasi Szemle<br/>         Vig = Vigilia<br/>         Vil = Világosság<br/>         ВопрЛит = Вопросы Литературы (Москва)<br/>         Vszág = Valóság</p> |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|

### I.

#### (Általános rész)

#### IRODALOM, IRODALOMTUDOMÁNY

- Bányai János: Kritika és kritikátörténet. Új Symp 20–21. sz. 4–7.  
 Bimbó Mihály: Ízlés és tudatosság. Alf 7. sz. 31–36.  
 BölcS István: Mit ír az író, mit ért az olvasó? Ktáros 231–234, 297–299.  
 Csernus Marianne: Naplótöredékek a versmondásról. Úf 7. sz. 99–105.  
 Csetri Lajos: Kritikai szempontok az irodalmi stílus-történet elméletéhez. Kr 7. sz. 20–32.

- Csetri Lajos: Regény és történelem. Ttáj 155–161. [Vö. Bernáth Árpád, uo. 393–396. – Pomogáts Béla, uo. 583–588. – Kanyó Zoltán, uo. 658–660. – Loránd Imre, uo. 775–781. – Szentirmai László, uo. 879–883.]  
 Erdey-Grúz Tibor: Kritika a tudományban. TársSz 4. sz. 7–20.  
 Földényi László: Ismét a realizmusról. Kr 10. sz. 36–40. (Vö. Sötér István, Kr 5–6. sz. 26–32.)  
 Földes László: A dráma paradoxona. Korunk 517–524.

- Gulyás Pál: A líra „műhelytitka”. Alf 10. sz. 59–68. (Gulyás Klára: Néhány megjegyzés Gulyás Pál tanulmányához. Alf 10. 68–70.)
- Hampóné Gyárfás Ágnes: Emlékkönyv-irodalom, az irodalmi giccs névszercskéje. BorsSz 4. sz. 72–86.
- Hankiss Elemér: A népdaltól az abszurd drámáig. — Az irodalmi kifejezésforma egy alapvető strukturális mozzanatáról. — Kr 12. sz. 14–27.
- K. Jakab Antal: A dráma és a drámai. Korunk 63–65, 1110–1113.
- Kertész Akos: Ízlés és szemlélet. Alf 7. sz. 37–47.
- Кланицаи, Т.: Несколько замечаний к анализу стилей. Русская Литература №. 2. 25–35.
- Klaniczay Tibor: Stílus és módszer. Kr 3. sz. 29–40.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Stílushumor és jellem. Jkor 828–835.
- Kolozsvári Grandpierre Emil: Stílushumor és nyelvtudomány. Jkor 924–929.
- Kovács János: A kritika kérdőjelei. IgSzó I. 579–588
- Loránd Imre: Hagyományos ízlés – korszerű igények. Jkor 344–349.
- Major Nándor: Bevezetés egy regényelmülethez. Híd 638–669.
- Major Nándor: Nemzeti és univerzális az irodalomban. Híd 1089–1093.
- Miklós Pál: A modern irodalomtudomány és problémaköre. Úf 6. sz. 97–107.
- Miklós Pál: Korunk szóbeli irodalmi. Kr 12. sz. 27–33.
- Nyíró Lajos: Irodalomelmélet – korszerű művészet. Bp. 1967. 358p.
- Páskandi Géza: Gondolatok az abszurd fogalmáról. Korunk 834–839, 972–974.
- Petőfi S. János: Szóképek, képek és az irodalmi művek nyelvi elemzésének néhány kérdése. INyK 2. sz. 71–101.
- Pomogáts Béla: Egy műfaj becsülete. Jkor 52–56. (A kritika)
- Rónay György: Verselemzés és strukturalizmus. Úf 6. sz. 108–114.
- Seres József: Ifjúsági irodalmunk mai helyzete és problémái. Kort 142–147.
- Sőtér István: Az irodalmi irányzatokról. Kr 4. sz. 3–12.
- Sőtér István: Irányzat és módszer. Kr 5–6. sz. 26–32. [Vö. Földényi László, uo. 10. sz. 36–40. — Vajda György Mihály, uo. 10. sz. 40–41.]
- Sőtér István: The Place of Hungarian Poetry in Europe. NHQu 25. sz. 34–43.
- Szabó György: Kritika és kritérium. ÉI 8. sz. 5.
- Szabó Zoltán: Az egyéni szépirodalmi stílus jellemzéséről. MNy 328–337.
- Szabolcsi Bence: Jegyzetek két versformáról. Kort 1132–1136.
- Szabolcsi Miklós: Az irodalom és a művészetek szerepe a történelmi tudat kialakításában. Száz 1233. [Felszólalás]
- Szabolcsi Miklós: Szövegelemzés és történetiség. Kr 5–6. sz. 40–45.
- Szederkényi Ervin: Meddó marad-e az ifjúsági irodalomról szóló eszmecsere? TársSz 2. sz. 69–73.
- Szikszay Jenő: Irodalombírálatunk néhány időszertű kérdéséről. Korunk 590–592.
- Szombati Gille Ottó: A dráma és a „színházi”. Korunk 407–409.
- Tamás Attila: Néhány szó a műelemzésről, valamint a „művészi állandó” és a „művészi változó” problémáiról. Híd 250–252. [Vö. Eörsi István, Híd 1966. 11–12. sz.]
- Tarnai Andor: „A magyar irodalomtudomány története” c. kézikönyv tervezete. ItK 511–514.
- Ungvári Tamás: A líra a költészet rendszerében. Híd 1111–1117.
- Vajda György Mihály: Irányzat és módszer. Kr 10. sz. 40–41. (Vö. Sőtér István, Kr 5–6. sz. 26–32.)
- Vonsik Gyula: Az irodalom, a művészetek, a társadalmi ízlés. Alf 1. sz. 34–40. [Arató Attila, Sz. Szabó László, Taar Ferenc, Menyhart József hozzászólásaival, 40–46.]
- Vörös Károly: Glosszák a történelmi regényről. Vság 4. sz. 92–98.
- Zsilka Tibor: A költői nyelv statisztikai vizsgálatairól. ISz 152–158.
- ROKONTERÜLETEK**
- Balkányi Enikő: Irodalmi kiállítások – vándorúton Petőfi Irodalmúzeum 185–202.
- Bányai János: Táj és ember. Adalék irodalmunk fogalmának meghatározásához. Új Symp 26–27. sz. 19–21. [A jugoszláviai magyar irodalomról]
- Bartos Endre: Irodalmi emlékek nyomában. Korunk 455–456.
- Békés Tamás: Ízlés, népművelés, művészet. Alf 3. sz. 41–47.
- Böloni György: Képek között. Bp. 642p.
- Dezsényi Béla: Az úgynevezett szóbeli történelem és a tudományos tájékoztatás új útjai. MKSz 285–290.
- Dömötör Sándor: Az ördög szó és motívum történetéről. Ethn 65–80.
- Hegedűs Géza: Hazafias nevelés és ifjúsági irodalom. Jkor 542–544.
- Jancsó Elemér: A százhetvenöt éves kolozsvári magyar színház. IgSzó II. 743–755.
- Kardos István: A társadalmi struktúra mint a marxista szociológia központi tárgyköre. ISz 450–455.
- Katona Imre: Ethnography and Folk Poetry. NHQu 27. sz. 171–173.
- Keresztury Dezső: Magyar írók arcképei. Petőfi Irodalmúzeum 11–17.
- Margócsy József: Szabolcs-Szatmár megye irodalmi hagyományai. INyK 1. sz. 90–133. [Vö. Bálint Mihály, Szabolcs-Szatmári Sz. 3. sz. 121–122.]
- B. Nagy László: Az irodalom és film. ÉI 52. sz. 8.
- Nagy Péter: Színház és irodalom. ISz 752–756.
- Németh Antal: A Nemzeti Színház iratainak sorsa. OSZK Évk 247–255.
- Ortutay Gyula: Bevezető. Hel 3–6. [Irodalom és folklór]
- Poszler György: A művészeti nevelés néhány alapkérdéséről. Alf 5. sz. 36–41.
- Schreiber, Thomas: French–Hungarian Cultural Relations. NHQu 25. sz. 73–81.
- Simon Zoltán: Debrecen az irodalomban. Ktáros 349–352.
- Sulyok János: A székesfehérvári Pauer-gyűjtemény. MKSz 191–199.
- Szabó Ernő: Az irodalmi ismeretterjesztés és a könyvtárak. Ktáros 190–193. [Vö. Ughy Jenő, Ktáros 397–398. — Szabó Ernő, Ktáros 539.]
- Szabó Ernő: Ízlés, művészet, világnézet. Alf 4. sz. 51–55.
- Szeckső Tamás: The Frontiers of Sociology. NHQu 26. sz. 188–194.
- Szöllősi Gyula: Ízlésformálás és népművelés. Alf 1. sz. 47–52.
- Titkos L.: Reise in die Nacht. Die soziologische Literatur in Ungarn und Sowjetunion. Ost-europa (Stuttgart) H. 5–6. 303–315.
- Tóth Dezső: Ismeretterjesztés és művészetelmélet. ÉI 12. sz. 3.
- Vargha László: Az írások korának meghatározása. A „Jubileumi tanulmányok, II. (Pécs)” c. kötetben. 407–411.
- Varga Sándor: Ízlés – könyvterjesztés – kultúrpolitika. Alf 2. sz. 37–43.
- VEGYES**
- Balogh Edgár: Az irodalmi lexikon kérdéséhez. Korunk 93–96.
- Bükyné Horváth Mária: Irodalomtörténeti tanulmánykötetek és folyóiratok analitikus bibliográfiai kartotékjai, MKSz 291–295.
- Csapláros István: Historique de la traduction en polonais de la littérature hongroise. Babel 3. sz. 153–156.
- Ferenczi László–Vajda György Mihály: A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság belgrádi kongresszusa. MTud 794–796.
- Gál István: Nagy angol írók a magyar irodalomról. ÉI 26. sz. 6.
- gy: Magyar írók művei egy világlexikonban. Nagyv 1278.
- Hopp Lajos: Az Irodalomtudományi Bizottság munkájáról. ItK 119–120.

Horváth Károly: A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (Association Internationale de Littérature Comparée) belgrádi kongresszusa. ItK 705–708.

Italia ed Ungheria. Dieci secoli di rapporti letterari. A cura di M. Horányi e T. Klaniczay. Bp. 393 p. Jánosy István: Angol költészet — magyar költészet. Nagyv 757–760.

Káfer István: Magyarok és szlovákok. ISz 930–937.

Klaniczay Tibor: Kollokvium a finnugor és magyar kutatások helyzetéről Franciaországban. MTud 614–615.

Kolozsvári Grandpierre Emil: A magyar költészet és a Kalevala. Úf 7. sz. 106–109.

Koltay-Kastner Jenő: La fortuna di Vico in Ungheria. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 201–214.

[Komlovszki Tibor] K. T.: A Magyar Irodalomtörténeti Társaság szegedi vándorgyűlése. ItK 251–254.

V. Kovács Sándor: Magyar irodalomtörténetírás. 1966. ItK 714–743. [Bibliográfia]

Kovalovszky Miklós: International Congress on Hungarian Philology. NHQu 26. sz. 185–187.

L. P.: Irodalmunk térhódítása a Szovjetunióban. Éf 26. sz. 6.

Mikola Anikó: A magyar irodalom Kubában. ISz 75–76.

(P. S.): Az 1966. évi magyar filozófiai irodalom bibliográfiája. MFilSz 939–941.

Pašiaková, Jaroslava: Az akadémiai magyar irodalomtörténet margójára. ISz 461–462. [Klaniczay Tibor és Szabolcsi Miklós nyilatkozatával]

rk.: A Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság kongresszusa Belgrádban. Nagyv 1757.

Szalatnai Rezső: Magyar írók nyomában. Bp. 228 p. Szelei István: A Hungarológiai Intézetéről. Új Symp 29–30, 32.

Szelei István–Bori Imre: Magyar irodalomkutatás az újvidéki egyetem bölcsészettudományi karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékén. ItK 117–119.

Tarnai Andor–Rigó László–Varga Rózsa: Történelemek vitaülései az irodalomtörténeti kézikönyv hat kötetéről. ItK 366–380.

Timár István: Magyar szépirodalom külföldön. Éf 16. sz. 4–5. (Vö. [– –]: Hat év irodalmi export-szerződésai. Éf 17. sz. 6.)

Vajda György Mihály: Az európai nyelvű irodalmak összehasonlító története. Kr 11. sz. 92–96.

Vértesy Miklós: Hungarika bibliográfiát! MKsz 283–285.

V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) jegyzéke. 1965. Száz 417–549.

Zircz Péter: Hídepítés Miskolcra. ISz 346–348.

[– –]: A magyar irodalom Ukrajnában. StudLitt 136–137.

[– –]: A magyar levéltári irodalom bibliográfiája. 1966. LK 300–306.

[– –]: Bibliographie choisie d'ouvrages d'histoire publiés en Hongrie en 1964. AHist 225–228.

[– –]: Indítvány a Hungarológiai Intézet megalakítására. Híd 403–408.

[– –]: Magyar irodalom külföldön. Nagyv 1917–1918.

[– –]: Magyar írók külföldön. Nagyv 1438.

## II.

### (Régi magyar irodalom)

#### ÁLTALÁNOS RÉSZ

E. Abaffy Erzsébet: Mondattani megjegyezni valók XVI. századi nyelvünkől. MNY 32–39.

Alszeghy Zsolt: Adalék a protestáns iskoladramák XVIII. századi történetéhez. ItK 455–464.

Balogh, Jolán: I mecenati ungheresi del primo Rinascimento. AHistArt 206–212.

Barlay Ö. Szabolcs: Contributi alla storia del petrarchismo unghere. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 135–145.

Baróti Dezső: La notion du rococo et la litterature. ALitt 159–180.

Belényesy Márta: La culture temporaire et ses variantes en Hongrie au XV<sup>e</sup> siècle. AETHN 1–34.

Berkovits Ilona: Il codice dantesco di Budapest. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 45–57.

Bibliographie internationale de l'Humanisme et de la Renaissance. II. Travaux en parus en 1966. Genève, 513p [A magyar anyagot V. Kovács Sándor állította össze]

Bognár András: Bánk bán-történet a XVI. századból. Kkunság 88–90.

Boros Tibor: Feze. MNYr 355–358. [HB]

Borsa Gedeon: Néhány bécsi ősnymotvány magyar vonatkozásai. OSzK Ekv 389–396.

Borsa Gedeon: Régi magyarországi nyomtatványok a jügoszláviai gyűjteményekben. MKsz 280–282.

Borsa Gedeon: Tévesen feltételezett XVI. századi magyarországi nyomdahelyek Deschamps földrajzi szótárában. MKsz 76–78.

Bugyi Balázs: A bolognai archigimnasium magyar orvostanhallgatói. CommBHMH 41. sz. 185–188.

Büky Béla: A Calepinus-szótár magyar orvosi szókincse (1585, 1607). I. – Anatómiai szavak. Comm-BHMH 41. sz. 29–132.

Csapodi Csaba: La biblioteca de Beatrice d'Aragona, moglie di Mattia Corvino. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 113–133.

Csapodiné Gárdonyi Klára: Külföldre került korvina lelehelmegállapítása. MKsz 208–209.

Csizmadia Andor: Galvano di Bologna pécsi működése és a középkori magyar jogi oktatás egyes kérdései. A „Jubileumi tanulmányok, I. (Pécs)”

c. kötetben. 111–128. és az „Italia ed Ungheria (Bp.)” c. kötetben. 29–43. [olasz nyelven]

Csóka J. Lajos: I benedettini e l'inizio dei rapporti letterari italo–ungheresi. Az „Italia ed Ungheria (Bp.)” c. kötetben. 9–27.

Csóka J. Lajos: A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században. Bp. 683p.

Dán Róbert: Részit ha-dfusz ha ivrit l'Hungarija. Kirjbat Sepher (Jeruzsálem) 497–502. [Magyarországi héber nyomdatörténet a XVI–XVII. században]

Donáth Regina: A könyvcenzúra az állam kezében – Mária Terézia és Barkóczy primás. MKsz 43–49.

Esze Tamás: A Debreceni Disputa. StudAEcl II. (Bp.) 431–472.

Fazekas József: Egykorú törvénykiadványaink. 1595–1688. OSzK Ekv 158–167.

Fitz József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 295p.

Gerics József: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. ItK 583–398.

Gombár József: A magyar felsőoktatás 600 éve. Alf 12. sz. 41–48.

Gyenis Vilmos: La littérature baroque tardive dans la culture populaire du XVIII<sup>e</sup> siècle. ALitt 127–157.

Halász Margit: Batikolt könyvkötések Magyarországon. MKsz 49–60.

Házi Jenő: A Képes Krónika festője. SoprSz 114–122.

Hopp Lajos: A balkáni országok népi-történeti hagyományai XVIII. századi magyar írók műveiben. Hel 90–101.

Hopp Lajos: Traditions populaires et historiques dans les pays balkaniques vues par des écrivains hongrois du XVIII<sup>e</sup> siècle. ALitt 300–311.

Imre Samu: Legy 'legyen'. MNY 193–194. [Ómagyar Máriasisralom]

Jakó Zsigmond: Az egyházi és világi értelmiség szétválása a feudális Erdélyben. Korunk 216–224.

Jakó Zsigmond: Az erdélyi értelmiség kialakulása. Korunk 20–27.

Jubileumi tanulmányok... az Universitas Quinque-  
ecclesiensis alapításának 600. évfordulójára.  
I–II. Pécs, 534p.

Juhász László: Paulus Crosnensis Ruthenus köl-  
teményeinek szövegkritikájához. FK 155–175.

Jügel, Karl-Heinz: Elfelejtett magyar versek  
XVII–XVIII. századi külföldi disszertációkban.  
ItK 464–468.

Kaposi Márton: Le prime tracce dell'influenza di  
Machiavelli nella letteratura ungherese. Az  
„Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 173–183.

Kardos Tibor: A pécsi Egyetemi Beszédek és a  
humanizmus. A „Jubileumi tanulmányok, I.  
(Pécs)” c. kötetben. 129–162.

Kardos Tibor: I postulati umanistici del Petrarca e  
gli Angioini ungheresi. ALitt 261–276.

Kardos Tibor: Petrarca e la formazione dell'umanis-  
mo ungherese. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c.  
kötetben. 67–89.

Kavka, František: A prágai Károly egyetem, a pécsi  
egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században  
és a XV. század elején. A „Jubileumi tanulmá-  
nyok, I. (Pécs)” c. kötetben. 87–95.

Kiss Jenő: A XIV–XV. század nyelvjárástörténeté-  
hez. MNY 370–372.

Klanczay Tibor: Stoicisme et Maniérisme. RevLitt-  
Comp 515–531.

Kovács Zoltán: Magyar reneszánsz könyvkötő mű-  
helyek. Vig 427–428.

V. Kovács Sándor: Suso a középkori Magyarorszá-  
gon. MKsz 40.

Kovács Sándor Iván: Dante nella letteratura un-  
gherese antica (1521–1664). Az „Italia ed Un-  
gheria (Bp)” c. kötetben. 157–171.

Kristó Gyula: Anjou-kori krónikáink. Száz 457–504.

Kulcsár Péter: A cserhalmi ütközet László legen-  
djájában. ItK 162–163.

H. Lakatos Éva: Reneszánsz könyvkötőműhelyek.  
MKsz 295–296. [Kiállítás]

Mályusz Elemér: A magyar medievisztika forrás-  
kérdései. LK 3–29.

Mészáros István: Egy XV. század végi tankönyv  
példaszövegei Mátyás királyról. MKsz 357–364.

Mezey László: A pécsi egyetemalapítás előzményei  
(a deákság és a hiteleshely kezdeteihez).  
A „Jubileumi tanulmányok, I. (Pécs)” c. kötetben.  
53–86.

Mezey László: Lorenzo Giustinian e la letteratura  
medievale in Ungheria. Az „Italia ed Ungheria  
(Bp)” c. kötetben. 59–66.

Mikesy Sándor: A Jordánszky-kódex és a Nagyvátyi  
Glosszák keletkezési helyéhez. MNY 197–199.

Módis László: A Második Helvét Hitvallás magyar-  
országi kiadásai. — Bibliográfia. — StudAecll  
II. (Bp.) 87–99.

Mollay Károly: Többnyelvűség a középkori Sopron-  
ban. Soprsz 155–171, 205–223, 317–333.

Molnár I.: Венгерская Народная речь 1200 ги и  
византийский ритуал. StudSlav 334–339.

Musnai László: Rovásíráson emlékeink. MNY 73–76.

Petrovich Ede: Ismeretlen adatok a pécsi Egyetemi  
Könyvtár történetéhez. MKsz 40–43.

Petrovich Ede: A középkori pécsi egyetem ismeretlen  
tanárai. ItK 290–296.

Petrovich Ede: A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény  
(a müncheni kódex). A „Jubileumi tanulmányok,  
I. (Pécs)” c. kötetben. 163–223.

Pusztai Ferenc: Tegezés és magázás a XVIII. század  
első felében. MNY 297–307.

Radó György: Ivan Franko und das ungarische  
Volksepos. StudSlav 301–309.

Radocsay Dénes: Illuminierte Renaissance-Urkun-  
den. AHistArt 213–225.

Soltész Zoltánné: Az Iparművészeti Múzeum  
„Magyar reneszánsz könyvkötő műhelyek” című  
kiállítása. ItK 254–255.

Soltész Zoltánné: XVI. századi könyvgyűjtők  
kötetei a gyöngyösi műemlékkönyvtár antikva-  
gyűjteményében. OSzK Évk 115–148.

Studia et Acta Ecclesiastica. II. A Második Helvét  
Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve.  
Szerk.: Bartha Tibor. Bp. 534p.

Szabó Flóris: A horáskönyvek hatása kódexirodal-  
munkra. ItK 163–167.

Szállási Árpád: Relations médicales Hungaro-  
Polonaises au moyen-âge. CommBHMH 41. sz.  
201–203.

Szántó Konrád: Ferences gimnáziumok Magyar-  
országon. Vig 305–308.

Székelly György: La Hongrie et Byzance aux X<sup>e</sup>-  
XII<sup>e</sup> siècles. AHist 291–311.

Szigeti József: A Balassi-comoedia és szerzője. Bp.  
217p.

Tarnóc Márton: Királyfia Kis Miklós alakja régi  
irodalmunkban. ItK 296–300.

Tolnai Gábor: Des problèmes du baroque. ALitt  
84–114.

Tóth Endre: A Második Helvét Hitvallás története  
Magyarországon. StudAecll II. (Bp.) 11–53.

Váczy, Péter: Die menschliche Arbeit als Thema  
der Humanisten und Künstler der Renaissance.  
AHistArt 149–176.

Varjas Béla: Irodalom és folklór határmegyéjén.  
(Vázlat énekes epikánk életrajzához). Hel 27–40.

Várkonyi Nándor: Irodalmunk születése. Életünk  
3. sz. 69–73.

Vértesy Miklós: A középkori könyvtáros kötelességei.  
Ktáros 481.

Vetulan, Adam: A pécsi egyetem, valamint a  
krakkói és bécsi testvéregyetemek alapításának  
körülményei. A „Jubileumi tanulmányok, I.  
(Pécs)” c. kötetben. 21–51.

Virágh Ferenc: Adalékok a törökori Gyula epikus  
énekeihez. ItK 441–443.

Vizkelety András: Magyar diákok Comeniusnál  
1667-ben. ItK 190–192.

V. Waldapfel Eszter: Rendí kísérletek a külföldre  
került korvinák visszaszerzésére a XIX. század  
első felében. A két modern kódex további sorsa.  
MKsz 113–125.

Wix Györgyné: Egy XVIII. századi „Typographia  
privata”. OSzK Évk 168–181. [Takáts Rafael]

Zsindely Endre: Bullinger Henrik magyar kapcsola-  
tai. StudAecll II. (Bp.) 55–86.

#### SZEMÉLYI RÉSZ

#### ALSÁNI BÁLINT

Fügedi Erik: A. B., a pécsi egyetem második kancellá-  
rja. A „Jubileumi tanulmányok, I. (Pécs)” c.  
kötetben. 97–109.

#### BALASSI BÁLINT

Bán Imre: Il drama pastorale italiano e la „Bella  
commedia ungherese” di B. B. Az „Italia  
ed Ungheria (Bp.)” c. kötetben. 147–156.

Eckhardt Sándor: B. B. Tokaj-vidéki éveiből. ItK  
66–67.

Gerézdi Rabán: B. B. Kr 5–6. sz. 13–26.

Komlövics Tibor: B. Ferenc és Zsófia asszony?  
ItK 443–444.

#### BARAKONYI FERENC

Varga Imre: B. F. az újabb adatok tükrében. ItK  
50–55.

#### BAUSNER, BARTHOLOMAEUS

Huttmann, Arnold: Egy erdélyi kartezianus filozófus-  
orvos. Korunk 571–573.

#### BEYTHE ISTVÁN

Kelecsényi Ákos: B. I. énekeskönyve. OSzK Évk  
149–157.

#### BORNEMISZA PÉTER

Szigeti József: A Balassi-comoedia és szerzője. Bp.  
217p. (B. P.?)

Szigeti József: A Balassi-comoedia és szerzője. Kr  
9. sz. 58–59. (B. P.?)

DÁVID FERENC

Szabó T. Attila: D. F. tragikus sorsának történetéhez. MNy 362–364.

DÉVAI BIRÓ MÁTYÁS

Sólyom Jenő: Az Orthographia Ungarica helye az irodalomtörténetben. ItK 46–50.

FILÍPECZ JÁNOS

Csapodi Csaba: F. (Pruisz) J. nagyváradi és olmtúzi püspök könyvei. MKsz 243–249.

GERGEI ALBERT

Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória. Bp. 415p.

GOSZTONYI JÁNOS

Horváth Boldizsár: Egy Vas megyei humanista. Vasi Sz 437–440.

HELTAI GÁSPÁR

Bán Imre: H. G. emlékezete. Alf 1. sz. 71–72.  
Tárnóc Márton: H. G. emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban. ItK 122–123.

ISTVÁNYFI MIKLÓS

Benda Kálmán: I. M. levele 1605-ből. ItK 187–190.

JANUS PANNONIUS

Gerézdi Rabán: J. P. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 91–112.

KÁROLYI PÉTER

Nagy Kálozi Balázs: K. P. StudAEcl II. (Bp.) 473–515.

KARTHAUZI NÉVTELEN

V. Kovács Sándor: A K. N. helye az irodalomtörténetben. MNy 76–77. [Vö. Dienes Erzsébet, MNy 1966. 17–29.]

MADÁCH GÁSPÁR

Bóta László: A M.-Rimay kódexek szerelmes versei. ItK 1–24.

MAGYI JÁNOS

Bónis György: M. J. formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás. A „Jubileumi tanulmányok, I. (Pécs)” c. kötetben. 225–260.

MÉLIUSZ JÚHÁSZ PÉTER

Bucsay Mihály: M. theológiája Kátéja tükrében. StudAEcl II. (Bp.) 303–351.

Czeglédy Sándor: M. Agendája és himnológiai tevékenysége. StudAEcl II. (Bp.) 353–391.

Kádas Miklós: M. kánonalakító tevékenysége (Vázlat). StudAEcl II. (Bp.) 393–429.

Kathona Géza: M. P. és életműve. StudAEcl II. (Bp.) 103–192.

Nagy Barna: M. P. művei. Könyvészeti és tartalmi áttekintés különös figyelemmel most felfedezett műveire s a forráskutatási feladatokra. StudAEcl II. (Bp.) 193–301.

MIKES KELEMEN

Hopp Lajos: M. javító tolla nyomában. MNy 149–160.

Cs. Szabó László: A félhold jegyében. MMűhely 19. sz. 17–48. [Zrínyi és M.]

MÓR

Várkonyi Nándor: Irodalmunk születése. Életünk 3. sz. 69–73. (M. ppök)

PETKI JÁNOS

Maksay Ferenc: P. J. Cupido-verse 1610-ből. ItK 321–324.

PETRŐCZI KATA SZIDÓNIA

Jenei Ferenc: P. K. Sz. Petőfi IrodMúzÉvk 37–50.

PRÁGAI ANDRÁS

Komlowszky Tibor: Un „Theatrum Europaeum” maníriste et Guevara. ALitt 115–126.

PRAY GYÖRGY

Mikesy Sándor: A P. vezetékéről. MNy 355–356.

RÁKÓCZY GYÖRGY

Bánhidai Zoltán: Tallózás a két R. Gy. nyelvben. MNy 183–193.

RIMAY JÁNOS

Bóta László: A Madách-R. kódexek szerelmes versei. ItK 1–24.

SZAMOSKÖZI ISTVÁN

Vértés O. András: Sz. I. a székely *a*-zó és *e*-zó nyelvjárásról. MNy 348–349.

SZÉKELY ISTVÁN

Dán Róbert: Benczédi Sz. I. Zsoltároskönyvének forrásaihoz. FK 151–155.

SZÖLLÖSY BENEDEK

Papp Géza: Sz. B. és énekeskönyveinek nyomda-helye. MKsz 78–87.

THURÓCZY JÁNOS

Mályusz Elemér: A T.-krónika XV. századi kiadásai. MKsz 1–11.

M. TÓTFALUSI KIS MIKLÓS

Herepei János: T. K. M. temetése. MKsz 160–164.

UJFALUSI JUDIT

Vida Tivadar: Makula nélkül való tükör. MKsz 250–253.

WESZPRÉMI ISTVÁN

Kostyál István: Juhász István két levele W. I.-hoz. ItK 327–329.

ZRÍNYI MIKLÓS

Klanczay Tibor: Niccolò Z., Venezia e la letteratura della ragion di stato. Mélanges de littérature comparée et de philologie offerts à Mieczyslaw Brahmer. Warszawa, 264–273.

Klanczay Tibor: Un machiavellista ungherese: M. Z. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 185–199.

Cs. Szabó László: A félhold jegyében. Z. M., a költő és Mikes Kelemen. MMűhely 19. sz. 17–35.

III.

(Felvilágosodás és reformkor)

ÁLTALÁNOS RÉSZ

- Baróti Dezső: Felvilágosodás és klasszicizmus. Petőfi Irodalmi Múzeum Évk 19—36.
- Bogdál Ferenc: A szabadságharc népköltészete Borsodban. BorsSz 1. sz. 64—66.
- Dezsényi Béla: A Magyar Kurír és a cenzúra 1787—1793. MKSz 12—39.
- Dezsényi Béla: A magyar újságolvasók tájékoztatása a cenzúra kijátszásával 1797-ben. MKSz 364—367.
- Dezsényi Béla: „Grazter Frauenjournal, Oesterreichs und Hungariens Töchtern gewidmet...” (Egy XVIII. századi női folyóirat helye az osztrák és magyar sajtó történetében). OSzK Évk 397—407.
- Dümmerth Dezső: Kollár Ádám problémája. FK 442—444. [Vö. Sziklay László, FK 227—229.]
- T. Erdélyi Ilona: Viaggiatori ungheresi dell'epoca delle Riforme in Italia. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 263—280.
- Fábry Zoltán: Kazinczy elkötelezettségében. ISZ 865—869. és Kort 1915—1918.
- Fenyő István: A reformkor és a szabadságharc irodalma. A Petőfi Irodalmi Múzeum kiállítása. ItK 710—711.
- Fenyő István: Korai szocialista eszmék jelentkezése a reformkori magyar sajtóban. MTud 4—14.
- Fried István: Juraj Palkovics soprnoi kapcsolatai. SopSz 55—60.
- Gyenis Vilmos: Adalék a francia forradalom irodalmának magyarországi terjedéséhez. ItK 67—71.
- Horányi Mátyás: Teatro italiano del Settecento in Ungheria. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 215—225.
- Jancsó Elemér: 175 éves a kolozsvári Magyar Színház. Színház és felvilágosodás. Korunk 1484—1488.
- Jordáky Lajos: A testvériség jegyében. IgSzó II. 756—766. [A kolozsvári magyar színjátszás magyar kapcsolatai. 1792—1944.]
- Kindlovics Kálmán: Régi Irodalmi Szemle (Staré Noviny Literního Umeni). MKSz 171—177.
- Kis Elemérné: Ivanics köcsönkönyvtára. OSzK Évk 458—473.
- Kuntár Lajos: A könyvtárügy kezdetei Szombathelyen. Életünk 2. sz. 77—85.
- Lengyel Alfréd: A pécsi Királyi Akadémia története (1785—1802). A „Jubileumi tanulmányok, I. (Pécs)” c. kötetben. 261—285.
- [Lukácsy Sándor] L. S.: Az „Annales historiques de la Révolution française” magyar kölönszámáról. ItK 514—515.
- Ortutay Gyula: A reformkor és a szabadságharc irodalma. Petőfi Irodalmi Múzeum Évk 5—10.
- Pándi Pál: Európai tájékozódás. Jegyzetek a magyar reformkor világirodalmi érdeklődéséről. MTud 493—503.
- Pór Anna: Egy elfelejtett műfaj. A magyar színjátszók tablói a XIX. század első felében és Balog István tablókönyve. Petőfi Irodalmi Múzeum Évk 89—108.
- Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon. Bp. 245p.
- Sziklay László: A „hungarus” probléma és Kollár Ádám. FK 227—229. [Vö. Dümmerth Dezső, FK 1966. 391—413. és Dümmerth Dezső, FK 442—444.]
- Szilágyi Béla: Adatok a nyíregyházi színjátszás kezdetéről. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 73—77. [1844]
- Tompa József: Művészi archaizálás és nyelvelmélyítés 1772 és 1873 között. MTA I. OK 97—116.
- Tóth Imre: Pest-budai emlékkönyvek. Budapest 9. sz. 31.
- Vargha Balázs: Irodalmi városképek. I. Petőfi Pestje. Budapest 12. sz. 14—15.
- Vita Zsigmond: A göttingai egyetem hatása. Korunk 1607—1608.
- Weber Antal: A szentimentális stílusirány elméleti és történeti kérdéseiről. ItK 125—139.

- V. Windisch Éva: Klasszicizmus és szentimentalizmus a XIX. század elején (Egy gyászversgyűjtemény tanulságai). ItK 381—408.
- V. Windisch Éva: Versgyűjtemény Kovachich Márton György felesége emlékére. Adatok a XIX. század eleji magyar irodalmi élettörténetéhez. OSzK Évk 193—209.
- Zsoldos Jenő: Cabet az 1830-as évek magyar sajtójában. ItK 444—449.
- Zsoldos Jenő: Marx-cikk a pozsonyi Hírnökben. MKSz 367—370.

SEMEMÉLYI RÉSZ

ARANKA GYÖRGY

Lányi Kamilla: A Gy. a könyvtárakról. Ktáros 737.

ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR

Pais Dezső: A. Sz. S. székyei eposzának tündérmozgatai. StudLitt 25—27.

BATSÁNYI JÁNOS

Tarnai Andor: B. Der Kampf-ja. ItK 265—274. (Szauder József és Benda Kálmán hozzászólásával)

BENYOVSZKY MÓRIC

Sziklay László: B. M. a lengyel s a magyar irodalomban. Hel 111—113. (Andrzej Sieroszewski diszsertációjának ismertetése tartalmi szempontból)

BERZEVICZY GERGELY

H. Balázs Éva: B. G., a reformpolitikus (1763—1795). Bp. 388p.

BESSENYEI GYÖRGY

Bíró Ferenc: A „Természet” és a „Filozófus”. (A fiatal B. értelmezéséhez). ItK 257—264.

Kókay György: B. Gy. ismeretlen folyóirata. ItK 25—34.

Kókay György: B. Gy. levele a Realzeitung szerkesztőjéhez. MKSz 164—167.

Kókay György: Egy feltételezhetően B.-mű a sajtószabadságról. MKSz 167—170.

Merényi Oszkár: Ismeretlen B.-dokumentumok, 1783—87. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 59—72.

Szigethy Gábor: B. és a shakespearai dramaturgia. FK 293—310.

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR

Gál István: B. F. S. az angol radikálisok között. Korunk 1729—1731.

BARITZ GYÖRGY

Komor Ilona: B. Gy. nyelvészeti vonatkozású kézírataiból. MNy 374—380.

CSÁSZÁR FERENC

Kőhegyi Mihály: Cs. F. levelei Tompa Mihályhoz. ItK 473—475.

CSOKONAI VITÉZ MIHÁLY

Juhász Géza: Az első magyar mű-népdal. Alf 2. sz. 66—72.

Julow Viktor: Talányos Cs. — tragikus Cs. ItK 181—186.

Kiss József: A Cs. kritikai kiadásról. ItK 709.

- Kunszery Gyula: A „Dorotya” német fordítása. FK 175–177.
- Sonkoly István: A „Karnyóné” dallamai. Ethn 585–592.
- Szaunder József: Il rococo all'italiana di Cs. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 227–238.
- Szaunder József: Sententia és pictura. (A fiatal Cs. verstípusairól, 1786–1790–91). ItK 517–538.
- DUKAI TAKÁCH JUDIT**
- Hegedűs Ferenc: „Háhalatlanná leendő leánya az éneknek . . .” Vasi Sz 458–464.
- EÖTVÖS JÓZSEF**
- Fenyő István: E. J. a magyar jobbságnyomóról. Egy ismeretlen reformkori E.-tanulmány. MTud 562–572.
- Nizsalovszky Endre: E. J. két levele Haynald Lajos érsekhez. ItK 72–77.
- Nizsalovszky Endre: E. J. levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 259p.
- GAMAUF TEOFIL**
- Fried István: Toldy Ferenc G. T.-ről. SoprSz 370–371.
- ISTVÁN PÁL**
- Pándi Pál: Tények és titkok. Vil 547–550.
- JAKSICS GERGELY**
- Radó György–Tardy Lajos: Puskin első magyar fordítója. Látóhatár 927–936.
- KATONA JÓZSEF**
- Jósa Iván: Két K.-dokumentum. ItK 193–194.
- Rónay György: A lírikus K. Életünk 2. sz. 53–61.
- KAZINCZY FERENC**
- Dümmerth Dezső: K. köre és az 1811/1812. évi országgyűlés. ItK 167–174.
- Hőgye István: K. F. Zemplén vármegye szolgálatában. BorsSz 4. sz. 58–63.
- Julow Viktor: K. F. ismeretlen levele. StudLitt 109–112.
- KISFALUDY KÁROLY**
- Vayerné Zibolen Ágnes: Adalékok K. K. művészi pályájának alakulásához. Petőfi IrodMűzÉvk 51–67.
- Vayerné Zibolen Ágnes: K. K. az Aurora képszerkesztője és illusztrátora. MűvtÉrt 151–176.
- KOSSUTH LAJOS**
- Tardy Lajos: K. illegális emigrációs folyóirata: a „Negyvenkilenc”. MKSz 254–255.
- KÖLCSEY FERENC**
- I. Bonnyai Sándor: K. F. ismeretlen tudósítása Almási Balog Pálnak Kölcsey Kálmán betegségről. ItK 468–469.
- Miklós Róbert: K. F. csekei otthonában. Petőfi IrodMűzÉvk 69–87.
- KRESZNERICS FERENC**
- Hargita Géza: K. F., a költő. Vasi Sz 93–95.
- Zsongor Ferenc: K.-nek „Ságon hallott” szavairól. MNyr 53–59.
- KULTSÁR ISTVÁN**
- V. Busa Margit: A K.-könyvtár ismeretlen árverési jegyzéke. MKSz 60–62.
- Turáni Kornél: Adalék K. I. könyvtárának történetéhez. MKSz 282.
- LUPRECHT FERENC**
- Schram Ferenc: Kézírtos krónika a vízváros egykori hitéletéről. Vig 426–427. (L. F.: Fata tristia Ecclesiae)
- MÁTYÁSI JÓZSEF**
- Jenei Ferenc: M. J. és a magyar írók. Kkunság okt. 47–50.
- OROSZHEGYI JÓZSA**
- Kerekes Zoltán: A pesti szabad portyázó csapat története. HK 65–105.
- PETŐFI SÁNDOR**
- Balogh István: „Honfiszózat” P. ellen. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 77–80.
- Fekete Sándor: P. S.: Tigris és hiéna. Kr 10. sz. 45–48. [Színkritika]
- Galla Endre: A Csongor és Tünde, valamint Az apostol kínai fordításához. Nagyv 435–437. (P).
- Gerskovics, Alekszandr: P. és Shakespeare. FK 177–183.
- Hatvany Lajos: Így élt P. I–II. Kiad.: Kiss József. Bp. 933; 961p.
- Kardos Győző: P. és az aszódai iskola könyvtára. Ktáros 666.
- Lukácsy Sándor: „ . . . és piros zászlókkal”. Kr 11. sz. 5–16.
- Lukácsy Sándor: Filológiai novella. ÉI 44. sz. 4.
- Martinkó András: Stílus és műfaji szándék. – Kulcs egy P.-vers megértéséhez. MNyr 322–328.
- Mezősi Károly: P. „Visegrád táján” c. verséhez. Petőfi IrodMűzÉvk 109–116.
- Póth István: Die Vorlage Ivan Vazovs zu seiner P.-Übersetzung. StudSlav 148–154.
- Rigó László: a P.-életrajz műhelyvitáiról. ItK 120–122.
- Cs. Szabó László: Az igazmondó tragikomédiája. MMűhely 23–24. sz. 97–124.
- Tolnai Gábor: I grandi poeti ungheresi nell'Italia di oggi. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 347–375.
- Vajthó László: P.-t olvasom – oroszul. Alf 12. sz. 49–57.
- RÉVAI MIKLÓS**
- Géfin Gyula: R. M. levelei Szily János püspökhöz. ItK 324–326.
- RUMY KÁROLY GYÖRGY**
- Fried István: R. és Ján Kollár kapcsolatai. He 114–118.
- SCHEDIUS LAJOS**
- Fallenbüchl Zoltán: Adalékok Sch. L. és Blaschnek Sámuel Magyarország-térképe kiadásának történetéhez. OszK Évk 446–457.
- SZÉCHÉNYI ISTVÁN**
- Fried István: Sz. és a szerb-magyar kapcsolatok a romantika korában. FK 388–393.
- Harasztli Éva: Sz. and England. NHQu 25. sz. 156–164.
- SZEMERE BERTALAN**
- Csorba Zoltán: Sz. B., a költő és szépirod. BorsSz 1. sz. 56–63.
- TÁNCSICS MIHÁLY**
- Pándi Pál: T. M. arcképehez. ÉI 10. sz. 5.

Lukácsy Sándor: Egy reformkori utazó könyvtári tapasztalatai. Ktáros 146–147.

TÖRÖS MÁRIA

Jakus Lajos: Ki volt a szerzője az 1849-es naplónak? Vság 3. sz. 103–104.

VÁRADY SZABÓ JÁNOS

Lengyel Imre: Egger Vilmos és V. Sz. J. MűvtÉrt 279–280.

Galla Endre: A Csongor és Tünde, valamint Az apostol kínai fordításához. Nagyv 435–437.  
Nagy Géza: V.-íráskor 1848-ból. ItK 470–473.  
Santarcangeli, Paolo: Éjszaka, álom és nemlét V. költészetében. FK 311–344.  
Tóth Béla: A vers muzsikája. (V.: Liszt Ferenchez c. versének elemzése). StudLitt 29–50.

## IV.

## (A XIX. század irodalma)

## ÁLTALÁNOS RÉSZ

Barta János: Magyar és német realizmus Arany korában. ItK 615–621.  
Bisztray Gyula: Folyóiratunk példányszáma és olvasóközönsége az 1840-es és 50-es években. MKsz 177–183.  
Dobossy László: Az ír király és a walesi bárkok. ISz 545–548. [Cseh-szlovák–magyar irodalmi párhuzamok]  
Jordáky Lajos: A testvériség jegyében. IgSzó II. 756–766. [A kolozsvári magyar színjátszás magyar kapcsolatai. 1792–1944.]  
Kemény G. Gábor: A nemzetiségi népköltészet első magyar gyűjteménye. Látóhatár 379–383.  
Kozma Dezső: Novella – korok fordulóján. Korunk 77–82.  
Одохивська, И. О.: Про лекчі форми міхнаціональних ідейних зв'язків. 3 історії філософії на Україні. Київ, 206–210.  
Smidt Lajos: Egyéni élmény a szabadságharcról. Vasi Sz 595–596. [Dukai Takács Gyula levele.]  
Somogyi Sándor: Irodalomtudományunkról, múltjáról szólva. MTA I. OK 187–297.  
Tompai József: Művészi archaizálás és nyelvelékhamisítás 1772 és 1873 között. MTA I. OK 97–116.  
Zoltai Dénes: Polgári esztétikai irányzatok 1848-tól a századfordulőig. Elméleti-történeti áttekintés. MFiSz 407–429.

## SZEMÉLYI RÉSZ

## ÁBRÁNYI KORNÉL

Németh G. Béla: Arany és Á. K. vitája Wagner operafarmjáról. ItK 638–646.

## ARANY JÁNOS

Keresztúry Dezső: „S mi vagyok én...” Bp. 367p.  
Lengyel Dénes: A. J. és a magyar naiv eposz. Petőfi Irodalmi Múzeum 117–132.  
T. Lovas Rózsa: A. J. epikájának mondatformái. MNy 306–322.  
T. Lovas Rózsa: A sűrítés típusai A. J. költészetében. MNy 274–285.  
Nacsády József: Motiváció változások a „Toldi esteje” két kidolgozásában. ItK 624–630.  
Németh G. Béla: A. és Ábrányi Kornél vitája Wagner operareformjáról. ItK 638–646.  
Németh G. Béla: A. folyóiratainak világirodalmi tájékozódásáról. ItK 607–615.  
Németh G. Béla: A. J. Kr 1. sz. 9–21.  
Ney Klára-Mária: A. J. levele Ney Ferenchez. ItK 651–652.  
Olariu, C.: 150 de ani de la nasterea lui A. J. Lucea-făru (Bucuresti) Nr. 12. 6.  
Oltvány Béla: A nagy versepítő. (Egy jellemző A.-versszerkezetről) Napjaink 3. sz. 5.  
Péczy László: A. J. verseléséről. ItK 599–607.  
Péczy László: A. J. verseléséről. Jkor 835–847.

Pénzes Balduin: A., az ember és a költő. Vig 654–660  
Sáfrán György: A. J. hagyatéka az Akadémiai Könyvtárban. MTud 343–348.  
Sáfrán György: Ismeretlen születésnapjaink. ÉI 9. sz. 5.  
Scheiber Sándor: Három A.-levél. ItK 330–332.  
Scheiber Sándor: Versindítékek és verses üzenetek A. J. szerkesztői irataiban. ItK 55–57.  
Balogh Edgár: Acéltükör-mélybe ható szemmel. Korunk 158–164.  
Balogh Edgár: A. J. humánumának mai igaza. IgSzó I. 353–354.  
Benkő Loránd: Megemlékezés A. J.-ről. MNy 129–130.  
Csehi Gyula: Vojtina Ars poétikája és a műfaj halála. IgSzó I. 372–390.  
Dávid Gyula: A. J. a román irodalomban. Korunk 164–170.  
Debreczeni István: A. J. három levele. ItK 646–651.  
Debreczeni István: A. J. könyvtára. MKsz 186–191.  
Dobossy László: A. J. Karlovy Vary-ban. Napjaink 3. sz. 5.  
Faragó József: A bajusz meséje Nagymohából. IgSzó I. 390–397.  
Gál István: A. J. nekrológja Thomas Wattsról. ItK 633–637.  
Gál István: A. J. világirodalmi elismerése életében. Nagyv 1118–1119.  
Hegedűs András: A. J. nagykőrösi életsorsa a történelmi balladák eszméiseiben. Jkor 228–233.  
Hermann István: A walesi bárkok költője. Vil 353–358.  
Holl Béla: A. J. népdalának ismeretlen kéziratáról. ItK 194–196.  
Katona Jenő: Az A.-irodalom és újabb gyarapodása Ktáros 490–491.  
Keresztúry Dezső: A pálya kapujában. Kort 359–369.  
Keresztúry Dezső: A. Dante-ódájáról. Életünk 2. sz. 47–53.  
Keresztúry Dezső: A. J. ISz 240–245.  
Keresztúry Dezső: L'ode di A. a Dante. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 281–289.  
Kéry László: A fordítást ellenőrizte: A. J. Nagyv 422–426.  
Komlós Aladár: A. J. éI 17. sz. 3.  
Korda Miklós: Ifjú poeta A. J.-nál. ÉI 9. sz. 4.  
Kozocsa Sándor: A. J. humora (kiadatlan levelének margójára). MMűhely 19. sz. 54–61.  
Sóter István: A. J., a gondolkodó. MTud 216–225. és ÉI 9. sz. 4–5.  
Szabó Ede: A műfordító A. Nagyv 420–421.  
Szabó Lajos: 150 éve született. A fiatal A. J. Kisújszálláson. Jkunság 77–78.  
Szász János: Ő tudta: Hamletnek igaza volt. Korunk 155–157.  
Széles Klára: A. J. poétikai nézeteihez. ItK 630–632.  
Szemerle Ferenc: Mi a mai A. J.-ben? Korunk 147–155.  
Szilágyi Domokos: A. J. napjai. IgSzó I. 355–372.  
Törös László: A. J. és Nagykőrös. ItK 621–623.  
Turányi Kornél: A „Szépirodalmi Koszoru” programja. ItK 78.

Vértessy Miklós: A. J. Ktáros 165–167.  
Wagner István: Százhusz esztendő A.-arca. Korunk 788–795.  
[– –]: Megemlékezés A. J. születésének 150. évfordulójáról. MTud 261–262.

#### CSÁTH GÉZA

Demény János: „Éjszakai esztétizálás”. Kort 940–947.

#### CSIKY GERGELY

Hegedűs Géza: Színműíróink atyamestere. Cs. G. évfordulójára. ÉI 49. sz. 8.

#### ERDÉLYI JÁNOS

Csorba Zoltán: E. J. levelei Kazinczy Gáborhoz. ItK 652–670.

#### GÁRDONYI GÉZA

E. Nagy Sándor: A korszerű G.-kép problémái. ItK 140–150.

#### GOZSDU ELEK

Bódor Sándor: Néhány újabb adat G. E. életrajzához. ItK 449–451.

#### JÓKAI MÓR

V. Kovács Sándor: J. és Aurbacher. ItK 174–175.  
Nagy Miklós: J. a franciás romantika igézetében. ItK 409–421.

Rohonyi Zoltán: Ráby Máttyás és a „Rab Ráby”. Korunk 1757–1761.

#### KATONA LAJOS

Ortutay Gyula: K. L. kiadatlan levelei Kaarle Krohnhhoz (1888–1909). Ethn 313–323.

#### KEMÉNY ZSIGMOND

Rigó László: K. Zs. beszéde Kolozs megye közgyűlésén 1842. július 26-án. ItK 47–477.

#### KERTBENY KÁROLY

Turányi Kornél: K. K. egy elkobzott levele. MKsz 62–63.

#### KISS JÓZSEF

Böszörményi Nagy Ernő: K. J.-re emlékezünk. Napjaink 12. sz. 12.

#### KOMJÁTHY JENŐ

Mezei József: K. J. és szimbolizmusa. MTA I. OK 135–163.

#### MADÁCH IMRE

Radó György: Az ember tragédiája franciaországi pályafutása. Nagyv 479.

Radó György: Az ember tragédiája új állomásai. Látóhatár 548–552.

Radó György: Ein ungarisches Weltgeschicht in deutschen Übersetzungen. Institut für Auslandsbeziehungen Stuttgart. Nr. 2. 73–80.

Sándor László: Az ember tragédiája ukránul. ÉI 46. sz. 2.

#### MIKSZÁTH KÁLMÁN

Hegedűs Sándor: M. K. Nyíregyházán. ItK 300–303.  
Páricsy Pál: Egy „ismeretlen” M.-beszéd. Vasi Sz 295–297.

Scheiber Sándor: Bibliai közmondás M.-nál. MNyr 78.

#### SZALAY FRUZSINA

Pór Péter: Adalék egy korszakváltáshoz: két vers-elemzés. ItK 61–65.

#### SZÁSZ KÁROLY

Vita Zsigmond: Sz. K. ismeretlen politikai munkája. Korunk 1442–1444.

#### TELEKI LÁSZLÓ

Somkuti Gabriella: Korszerű természettudományos irodalom Széchenyi Ferenc és T. L. könyvtárában. OSzK Évk 408–428.

#### TOMPA MIHÁLY

Hegyí József: T. M. Sárospatakon. Napjaink 10. sz. 4.  
Kőhegyi Mihály: Császár Ferenc levelei T. M.-hoz. ItK 473–475.

Rónay György: Fészek és örvény. ÉI 38. sz. 7.

#### TÖRÖK GYULA

Losonci Miklós: T. Gy. írói és képzőművészeti tevékenysége Kolozsvárott. ItK 178–180.

#### VAJDA JÁNOS

Boros Dezső: V. J. levelezése. StudLitt 53–67.

#### V.

#### (A XX. század irodalma)

#### ÁLTALÁNOS RÉSZ

A Korunk költészete. Bukarest, 662p. [antológia]  
Almási Miklós: Jól vitatkozunk-e az irodalomról? ÉI 21. sz. 3.

Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Bp. 434p.  
Balogh Edgár: Irodalmi kísérlet hármasszabállyal. Korunk 1655–1661.

Balogh Edgár: Szükséges dialógus volt. Korunk 1362–1363. [Vásárhelyi Találkozó]

Bányai László: Emlékezetes értekezés. Korunk 1355–1359 [A Vásárhelyi Találkozó]  
Baránszky Jób László: Liránk formanyelve. FK 128–150.

Batári Gyula: Egy évtizeden át a könyvtárosok és könyvbarátok kalauza volt. Ktáros 487–488.  
[A „Literatura” c. folyóiratról]

Békéfi Antal: Vasi summásdalok. Vasi Sz 180–190.  
Béládi Miklós: A magyar] irodalom 1966-ban. A regényről. Kr 3. sz. 3–10.

Bibliografia przekładów z literatury węgierskiej w Polsce. II. 1918–1960. Szerk.: Sieroszewski Andrzej. Warszawa, 151p.

Bimbó Mihály: Történeti szempontok a „népi írók” mozgalmának megítéléséhez. Alf 1. sz. 53–62., 2. sz. 59–65.

Bodgál Ferenc: Irodalom kiveszőben. Népi verselők, krónikaírók. Napjaink 8. sz. 11.

Bojtár Endre: Quelques problèmes de la poésie socialiste est-européenne entre 1914 et 1929. ALitt 227–242.

Bori Imre: A legújabb magyar líráról. Híd 1094–1110, 1370–1379.

Bori Imre: A magyar avantgarde történetéből. Új Symp 22. sz. 2–3, 23. sz. 12–17, 24–25. sz. 22–25, 26–27. sz. 11–14, 28. sz. 6–9, 29–30. sz. 33–40.

Botka Ferenc: A Sarló és Kalapács Könyvtára (1930–1933). MKsz 340–344.

- Czine Mihály: A romániai magyar irodalom kezdetei. Jkor 517–526.
- Czine Mihály: Magyar irodalom Romániában. Jkor 1119–1131.
- Csaba József: A Soproni Fiatalok mozgalma. Soprsz 64–66.
- Csaplári Ferenc: A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollegiuma. Bp. 187p.
- Csatári Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. Bp.
- Csatkai Endre: Értelmiség fiatalok névtelen irodalmi köre. Soprsz 61–64.
- Díószegi András: A magyar irodalom 1966-ban. A líráról. Kr 3. sz. 10–15.
- Díószegi András: A szecesszióról. ItK 151–161.
- Díószegi András: Le style du tournant du siècle en Hongrie. (A propos du 'moderne style'.) ALitt 181–196.
- Dobossy László: Quelques sur le surréalisme. ALitt 215–226.
- Dobossy László: Romain Rolland and his Hungarian Friends. NHQu 25. sz. 167–176.
- Engel Károly: A kolozsvári Bolyai Kör tevékenysége. Korunk 1718–1722.
- Fenyő István: Eleven irodalmi vitákat – előítéletekkel? ÉI 22. sz. 3.
- Forbáth Imre: Magyar kulturális kérdések. ISz 832–838.
- Galántai József: A harcos egyház fegyverkezése. VII 152–157. [Katolikus irodalmi és sajtó akció Magyarországon az első világháborúig.]
- Gáldi László: La fortuna dello stile poetico leopardiano in Ungheria. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 239–261.
- Garái Gábor: Közös dolgainkról. Az európai szocialista országok irodalmi kapcsolatai napjainkban. TársSz 4. sz. 21–31.
- Gerskovics, Alekszandr: Magyar drámák oroszul. EI 28. sz. 4.
- Gombár József: A zsené szocialista magyar irodalom bölcsőjénél. Alf 5. sz. 68–74. [Egyetemi alkotókörök]
- Гордош, Е.: «Невымышленная литература» Венгрии. ВостЛит № 9. 149–158.
- Hajek, Jifí: Az író a szocialista társadalomban. Kort 1592–1595.
- Halász László: Érzelmű érték, tömegkultúra és slágerszóveg. Kort 1479–1482.
- Хорват, Б.: О принципах методологии литературоведения в «истории духа». Философ Науки №3. 104–115.
- Ilia Mihály–Kovács Sándor Iván: A Tiszatáj húsz éve. Ttáj 203–241.
- Illés Ilona: A bécsi Ma. Petőfi IrodMűzÉvk 171–184.
- Illés Jenő: Az új magyar dráma jövőjéért. INyK 2. sz. 58–70.
- Illés László: A szocialista realizmus – a művészet széles útja. Kr 2. sz. 3–9.
- Илеш, Ласло: Национальное самосознание и общественная мораль. Заметки о современном венгерском романе. Звезда № 6. 212–215.
- Illés László: Szocialista irodalom és összehasonlító irodalomtudomány. Kr 4. sz. 18–25.
- Iszlai Zoltán: A költészet számadatai 1966-ban. ÉI 14. sz. 5. [Vö. Horváth Béla, ÉI 15. sz. 7.]
- Jordáky Lajos: A testvériség jegyében. IgSzó II. 756–766. [A kolozsvári magyar színjátszás magyar kapcsolatai. 1792–1944.]
- Jordáky Lajos: Munkásegység a Találkózón. Korunk 1359–1361. [Vásárhelyi Találkozó]
- József Farkas: Adalék az Alkotó Művészet és Tudományos Kutatók Szövetsége tevékenységéhez. ItK 206–207.
- „Jöjj el szabadság...!” Bp. 705p. [Tanulmányok a szocialista irodalomról.]
- Kabdebő Loránt: Fiatal költők. ÚI 4. sz. 104–114.
- Kacsó Sándor: Levél a szerkesztőséghez. Korunk 1361–1362. [Vásárhelyi Találkozó]
- Kemény G. Gábor: A csehszlovák–magyar barátság nagykövete. Anton Straka budapesti éve. Budapest 9. sz. 34–36.
- Kenyeres Zoltán: A „Harmadik Nemzedék” fogadtatása. ItK 275–289.
- Képes Géza: Pirandello in Ungheria. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 307–323.
- Klacsmányi Sándor: 175 éves a kolozsvári Magyar Színház. Román drámák magyarul. Korunk 1488–1492.
- Kozma Dezső: A naturalizmus. IgSzó I. 933–937.
- Kremsmayer László: Magyar nyelvű irodalom Kárpát-Ukrájnában. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 35–41.
- Kristó Nagy István: Az Életünk mérlege. Életünk 2. sz. 140–143.
- R. Kocsis Róza: Modern magyar drámai kísérletek az expresszionizmus jegyében. ItK 451–454.
- Köpeczi Béla: Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség. Hel 171–175. [A folyóirat dokumentumkötelete]
- Kötő József: 175 éves a kolozsvári Magyar Színház. Drámai irodalmi örökségünk. Korunk 1492–1496
- Kubán Endre: Emlékezés a Dél Irodalmi Társaságra. Korunk 1121–1124.
- Kunszery Gyula: „A Tűz fiai”. ItK 196–206.
- Kuntár Lajos: Adatok a Tanácsköztársaság vasi sajtójának történetéhez. Vasi Sz 547–552.
- Loránd Imre: Elmélkedések a krimiről. Jkor 1065–1070.
- Margócsy József: Nyíregyháza és az irodalom. Ktáros 545–550.
- Markovits Györgyi: Az Új Hang és az ellenforradalmi cenzúra. MKsz 263–271.
- Markovits Györgyi: Munkásmozgalom és cenzúra harca a két világháború között. OSzK Évk 516–535.
- Merényi Oszkár: Fiatal szabolcsi írók lázadása 1933–1934-ben. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 95–99.
- „Mindenki újakra készül...” IV. köt. Szerk.: József Farkas. Bp. 1221p.
- Mucsi Ferenc: Nemzetiségi munkásajtó, nemzetiségi munkásegyletek Budapesten. Budapest 2. sz. 40–41.
- Nagy D. Ferenc: Martosy Mórocz János és egy elfelejtett sajtóorgánium, az „Újpesti Közöny”. MKsz 260–263.
- E. Nagy Sándor: A Tűztáncosok szerepe a magyar lírában. BorsSz 4. sz. 67–71.
- Nowak, Jerzy Robert: Nowe tendencje w literaturze węgierskiej. 1957–1966. Warszawa, 110p.
- Oláh Tibor: A futurizmus. IgSzó I. 598–602.
- Oltyán Béla: Forradalmi lírák és a „Tűztánc”. Napjaink 11. sz. 8–9.
- Ortutay Gyula: A szocialista művelődésszemély kialakításának kérdése. Vszág 5. sz. 1–10.
- Páll Árpád: 175 éves a kolozsvári Magyar Színház. A korszerű játékestílus felé. Korunk 1382–1387.
- Péter László: Az indulás. Ttáj 199–202. [Tiszatáj]
- Pilinszky János: Ars poetica helyett. MMűhely 21. sz. 32–35.
- Pomogáts Béla: Esszé és regény. Jkor 430–435.
- Pomogáts Béla: Esszék és tanulmányok. Ktáros 170–173.
- Rába György: La prima generazione della rivista „Nyugat” e la poesia italiana. Az „Italia ed Ungheria (Bp.)” c. kötetben. 291–306.
- Radnóti Zsuzsa: Volt-e magyar avantgarde dráma? ÚI 3. sz. 118–124.
- Radó György: Magyar költők egy 1927. évi szovjet antológiában. MKsz 350–354.
- Rátkai Ferenc: A Tiszatáj 1966-ban. Ttáj 151–154.
- Rényi Péter: Az avantgarde-től a korszerű alkalmazott művészetig. Kr 1. sz. 21–33.
- Rónay György: Die neue ungarische Lyrik. Akzente (München) H. 3. 228–257.
- Россианов, О. К.: Сравнительно-историческое изучение литературы в Венгрии и коллективный литературоведения социалистических стран. Художественный опыт литератур социалистических стран. (Москва) 322–338.
- Sarlós-Salzmann Ottó: Fiatalok irodalmi kísérletei Nyíregyházán a harmincas években. Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 78–80.
- Silfen János: Az 1917-es forradalom emigrációs és magyarországi visszhangja. MKsz 258–260.
- Simó Jenő: Edizioni ungheresi di opere italiane dopo il 1945. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 333–346.
- Simon István: Irodalom és társadalom. Kort 1589–1592.

Sinka Erzsébet: A Kelet Népe 1935–1939. MKsz 144–156.

Smidt Lajos: Ismeretlen Vas megyei hírlapok. Vasi Sz 253–256.

Sós Aladár: Emlékeim a Galilei Körről. Budapest 8. sz. 12–14.

Sóni Pál: A Helikon-líra modernsége. Korunk 1070–1080. [Az Erdélyi Helikon lírikusai]

Szabó B. István: A magyar irodalom 1966-ban. A novelláról. Kr 3. sz. 15–20.

Szabó B. István: Szempontok 1949 és 1953 közötti regényirodalomunk megítéléséhez. Kr 10. sz. 21–33

Szabó György: Merre tart a magyar próza? Új 2. sz. 93–100.

Szabolcsi Miklós: A nemzetközi avantgard. Kr 12. sz. 3–13.

Szakács Vera: Spanyol irodalmi hetilap a mai magyar költészetéről. Nagyv 1590–1591. [A szöveg fordítása]

Szemlér Ferenc: Magányos résztvevő a Vásárhelyi Találkozón. IgSzó II. 479–488.

Szigeti József: A marxista esztétika időszzerű kérdései. MTud 440–455. [Kópeczi Béla, Ujfalussy József, Aradi Nóra, Király István, Sötér István, Pirnát Antal, Zoltai Dénes, Almási Miklós hozzájárulásának ismertetésével]

Szj Rezső: Adatok a XX. századi magyar író és kiadója közötti kapcsolathoz. [Részletek a Kner-levelzésből] MKsz 70–75.

Szj Rezső: a Kner-nyomda és kiadó könyvművészeti törekvései. MűvtÉrt 102–115.

Szilágyi János: A munkásság két világháború közötti irodalmi olvasmányai. MKsz 271–279.

Szilágyi Vilmos: A fantasztikus irodalom műfaji problémáiról. Kort 304–309.

Szuromi Lajos: Tízéves a Szabolcs-Szatmári Szemle. Alf 9. sz. 91–93.

Tóth Dezső: A Jelenkor kilencedik évfolyama elé. Jkor 72–77.

Tóth Dezső: Mai líránk néhány kérdéséhez. Kr 7. sz. 10–20.

Tot, D.: Венгерская литература двух десятилетий. ИнЛит №. 6. 200–207.

Turczel Lajos: A „Masaryk Akadémia” értékelésének kérdései. ISz 249–251.

Turczel Lajos: A csehszlovákiai magyar folyóirat—irodalom kezdetei. MKsz 63–67.

Turczel Lajos: A csehszlovákiai magyar ifjúsági mozgalmak történetéből. A regősmozgalom és a Sarló. ISz 537–544.

Turczel Lajos: Egy érdekes folyóirat megindulása és azonnali elhalása 1931. ISz 51–53. [„Új Munka”]

Tüskés Tibor: Jegyzetek az Életünkről. Alf 6. sz. 85–86.

Vajda György Mihály: A magyar irodalom 1966-ban. A dramáról. Kr 3. sz. 20–25.

Vajda György Mihály: La philosophie des formes expressionistes. ALitt 197–214.

Varga Rózsa: Írók, intellektuelli-mozgalmak és az antifasiszta egységfront. ISz 142–148.

Várkonyi Nándor: Egyetem két háború közt. Jkor 881–888. [Irodalomtörténetek és írók]

Vörös László: Költők a Tisza partján. Ttáj 242–249.

Wéber Antal: A magyar irodalom 1966-ban. A kritikáról. Kr 3. sz. 26–29.

[— —]: A Tiszatáj éveinek margójára. Ttáj 195–198

[— —]: Magyar írók külföldön. Nagyv 951–952. (Szerb Antal, Ilyés Gyula, Loránd Gáspár, Tókei Ferenc, Mészöly Miklós)

[— —]: Vita a szecesszióról. FK 212–227. [Diószegi András, Pók Lajos, Bernáth Mária, Demény János, Komlósi Aladár felszólalása]

#### SZEMÉLYI RÉSZ

##### ADY ENDRE

Bánóné Büky Katalin: Adatok az A.-versek német fordításaihoz. StudLitt 113–128.

Bessenyei György: „Hogy látva lánának”. Kort 1785–1789.

Dénes Zsófia: Élet helyett órák. Bp. 305p.

Fábray Zoltán: Az ismeretlen A. Híd 812–817.

Fábray Zoltán: Március költője. Új Szó márc. 15.

Fóris László: Emlék. Kort 1796–1798.

Franyó Zoltán: Váradí ősz — 1909. IgSzó II. 685–694.

Garai Gábor: „Le grand poète magyar”. A. versei franciául. ÉI 32. sz. 3.

Gellért Gyöngyi: Ismeretlen A.-levelek Kolozsvárt. Korunk 1568–1570.

Heramba Nath Chatterjee: A. E. bengáli nyelven. Nagyv 158–159.

Király István: A Halál-motívum A. E. költészetében pályája első szakaszán 1905–1908 között. ItK 422–440.

Király István: A Népszava-vita. — Egy fejezet A. szocializmushoz való viszonyának történetéből. Kr 11. sz. 16–27.

Király István: Az életigenlés vívódó verse. A.: Az ős Kaján. Kort 541–549.

Komlósi Aladár: A. E. ünnepe. ÉI 43. sz. 6.

Kunszery Gyula: A. E. Budapesten. Budapest 11. sz. 22–23.

Lukács, Emil Boleslav: Szlovák–magyar kulturális kapcsolatok A. E. költészetének értékelésében. ISz 435–446.

Mihaiescu György Konstantin: A. E. kapcsolata az erdélyi román színházmozgalommal. ItK 176–178.

Óvári Attila: Szentimreiné vallomása Boncza Bertáról. Korunk 106–109.

Papp Ivánné: Egy A.-vezérvers története. OSzK Évk 210–213.

Pór Péter: Adalék egy korszakváltáshoz: két vers-elemzés. ItK 61–65.

Rónay György: A. körül. Új 4. sz. 26–28.

Росичнов, Олег Константинович: Творчество Эндра Ади Москва, 390 стр.

Sándor András: A spanyolul és malájul. ÉI 47. sz. 4.

Sára Péter: Tájélmény A. költészetében. Petőfi IrodMűzÉvk 145–168.

Scheiber Sándor: A. E. két dedikációja és egy lapja. Ttáj 989.

Smatana, L'udo: A. E. leto 1910 v Tatrách. Vysoké Tatry Nr. 2. 12.

Szabó Ferenc: A. E. diákkori verse 1893-ból, egy emlékkönyvből. ItK 78–79.

Szalatnai Rezső: A. E. cseh fordításban. ISz 466–469

Szappanos Balázs: A. utókora. Ktáros 747–751.

Szappanos Balázs: Fontosabb kiadványok az A.-irodalomból. Ktáros 729–730. [Bibliográfia]

Tolnai Gábor: A. Olaszországban. Kr 2. sz. 22–29.

Tolnai Gábor: I grandi poeti ungheresi nell'Italia di oggi. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 347–375.

Varga József: A. és a szocializmus. „Arcképek . . .” Bp. 5–27.

Vezér Erzsébet: A. első találkozása a francia modernekkel. Petőfi IrodMűzÉvk 133–144.

##### AMBRUS ZOLTÁN

Gyergyai Albert: Midás király. Kort 771–778.

##### ÁPRILY LAJOS

Abody Béla: Állócsillag. ÉI 32. sz. 4.

Bozóky Éva: Á. L. 1887–1967. Ktáros 622–623.

Czine Mihály: Á. L. emlékezete. Kort 1801–1802.

Gyárfás Imre: Két életmű teljesség vált. Füst Milán és Á. L. búcsúztatója. Napjaink 9. sz. 7.

Győri János: „Indulhatnék a jó halálba”. ÉI 32. sz. 4.

Izsák József: Rasmussen hajóján. IgSzó II. 452–456.

Képes Géza: Emlékezés. ÉI 32. sz. 4.

Lengyel Balázs: Búcsú Á. L.-tól. Nagyv 1597.

Taxner Ernő: Á. L. Ttáj 981–982.

Tóth Endre: Kassák Lajos—Füst Milán—Á. L. Alf 9. sz. 90–91.

Tüskés Tibor: A költő A. Új 9. sz. 110–113.

##### BABITS MIHÁLY

Bustya Endre: B. M. levélváltása Sényi Lászlóval. ItK 79–81.

Fodor Ilona: B. M. és a Jónás Könyve. Kort 297–304

Gál István: B. a világbékéért. FK 355–373.

- Horváth János: B. M. StudLitt 3—23. [Barta János szerkesztői jegyzetével]
- Kardos Pál: B. kapcsolata a század eleji katolikus mozgalommal. StudLitt 129—133.
- Rózsa Gyula: Illusztrációk B.-kötetekhez. ÉI 12. sz. 9. [— —]: B.-illusztrációk kiállítása. Petőfi IrodMűz-Evk 203—205. [reprodukciók]
- BAGHY GYULA**
- A. P.: B. Gy. halálára (1891—1967). Nagyv 959.
- Farkas Ernő: B. Gy. Ttáj 697—699. [Nekrológ]
- Gergely Mihály: B. Gy. ÉI 12. sz. 2. [Nekrológ]
- BALÁZS BÉLA**
- Kálmán László: B. B. Berlinben 1928—30 között kifejtett közirói tevékenysége. ItK 303—305.
- Szabolcsi Miklós: B. B. „Arcképek . . .” Bp. 123—139.
- BÁLINT GYÖRGY**
- Koczás Sándor: B. Gy. „Arcképek . . .” Bp. 328—347.
- BALOGH EDGÁR**
- Nagy Pál: Tudatos publicisztika. IgSzó II. 419—424.
- BÁNYAI ELEMÉR**
- Király István: A költő barátja (Arcképvázlat B. E.-ről). Kort 1790—1794.
- BÁNYAI KORNÉL**
- Bori Imre: B. K. Híd 953—977.
- Mátyás Ferenc: Egy elfelejtett költő ébresztése. Napjaink 2. sz. 6.
- BARDÓCZ ÁRPÁD**
- Várkonyi Nándor: B. Á. Életünk 2. sz. 69—76.
- BARTA LAJOS**
- Egri Viktor: B. L. ISz 100—103.
- József Farkas: B. L. „Arcképek . . .” Bp. 40—51.
- BARTA SÁNDOR**
- József Farkas: Iwan Goll és Gábor Andor levele B. S.-hoz. ItK 332—334.
- Vászoly Erik: B. S. „Arcképek . . .” Bp. 78—92.
- BENJÁMIN LÁSZLÓ**
- Diószegi András: B. L. költészete. Bp. 391—405.
- Pomogáts Béla: B. L. Jkor 265—272.
- BERDA JÓZSEF**
- Várkonyi Nándor: Emlékezés B. J.-ra. Életünk 1. sz. 82—92.
- BÓKA LÁSZLÓ**
- Devecseri Gábor: Szinbád apródja. ÉI 22. sz. 12.
- Ferenczi László: B. L., a kritikus. Kort 1137—1140.
- Gál István: B. L. verse Sopronról. Soprsz 353.
- Kenyeres Zoltán: Tudós B. L. Kr 8. sz. 19—28.
- BRÓDY SÁNDOR**
- Juhász Ferencné: A szecesszió egy B.-regényben. ItK 35—45. [Az ezüst kecské]
- CSERHÁT JÓZSEF**
- Tüskés Tibor: Négy arcképvázlat. Jkor 464—468.
- CSOÓRI SÁNDOR**
- Greza Ferenc: Cs. S. Ttáj 70—74.
- Horgas Béla: Négy költő. Vság 6. sz. 62—70.
- DARVAS JÓZSEF**
- B. Nagy László: D. J. Úf 2. sz. 105—113.
- B. Nagy László: D. J. írói útja. „Arcképek . . .” Bp. 418—432.
- M. Pásztor József: D. J. ismeretlen írásai 1932—33-ból. Alf 56—60.
- [— —]: D. J. művei külföldön. Nagyv 1758.
- DÉRY TIBOR**
- Hornyik Miklós: Huszonöt kérdés D. T.-hoz. Híd 978—987.
- Pomogáts Béla: D. T. és novellái. Jkor 703—709.
- Sükösd Mihály: D. T. elbeszélései. Kort 1487—1491.
- DSIDA JENŐ**
- Csoóri Sándor: Az öt érzék költője. ÉI 19. sz. 2.
- Kiss Jenő: Találkozásaim D. J.-vel. IgSzó I. 772—776
- Láng Gusztáv: D. J. (Egy életmű problémái). Korunk 380—388.
- Sóni Pál: D. eddig — és ezután . . . IgSzó I. 257—268.
- Szemlér Ferenc: D. vallásosságának „elhallgatásáról”. Korunk 679.
- FÁBRY ZOLTÁN**
- Bori Imre: F. Z. Híd 803—811. és ISz 595—604.
- Czine Mihály: Emberség és hűség. — F.Z.-ről. Kr 9. sz. 3—6.
- Csanda Sándor: A kritikus. ISz 637—642.
- Dobossy László: Az előzők vallomása. ISz 652—654.
- E. Fehér Pál: F.-problémák. Kort 1241—1243. és ISz 645—647.
- Győry Dezső: Az induló F. idézése. ISz 625—627.
- Kádbébi Lóránt: F.Z. kereső nyugtalansága. Napjaink 8. sz. 2.
- Krammer Jenő: F.Z. és a német irodalom. ISz 658—663.
- Komlós Aladár: F.Z. ISz 619—620.
- Komlós Aladár: Sosem alkudott meg. ÉI 32. sz. 2.
- Kovács Győző: „Csak tiszta forrásból”. Napjaink 8. sz. 1—2.
- Sándor László: F.Z. igaza. ISz 655—656.
- Szalatnai Rezső: F. Z. ablaka. Kort 1236—1240.
- Turczel Lajos: F. és a csehszlovákiai magyar irodalom történetírás. ISz 607—611.
- Varga József: F. Z. „Arcképek . . .” Bp. 314—327.
- Veres Péter: F. Z. 70 éves. Kort 1228—1230.
- Zsilka Tibor: F. Z. stílusáról. ISz 666—670.
- FARKAS GYULA**
- H. Lukács Borbála: A „faji erők fejlődésrajzáról”. (F. Gy. irodalomtörténeti szemléletének jellemzéséhez). ItK 563—582.
- FEJES ENDRE**
- Fejér Ádám: F. E. Ttáj 280—286.
- FENYŐ MIKSA**
- (—r—l): F. M. kilencven éves. ÉI 49. sz. 4.
- FODOR JÓZSEF**
- Garai Gábor: Mindennap költészet. ÉI 2. sz. 4.)
- Pomogáts Béla: Számadás. (F. J. öszikéi) Látóhatár 529—534.
- FORBÁTH IMRE**
- Csanda Sándor: Emlékek F. I.-ről. ISz 484—486.
- Csukás István: F. I. Ttáj 870—875.
- Dobossy László: F. I. emlékezete. ÉI 20. sz. 2.
- Fábray Zoltán: F. I. halálára. ISz 481—482.
- Gály Iván: F. I. a miénk. Hét 23. sz. 9.
- Sándor László: Emléksorok F. I.-ről. 1898—1967. Kort 1304—1306.
- Szemlér Ferenc: F. I. és Sinkó Ervin halálára. IgSzó II. 138—139.
- Za Imre Forbáthom. KultŽivot Nr. 20. 12. [Nekrológ]
- FÖLDES SÁNDOR**
- Csanda Sándor: F. S. ISz 46—50.

## FÖLDESSY GYULA

Lukács, Emil Boleslav: Szlovák-magyar kulturális kapcsolatok Ady Endre költészetének értékelésében. ISz 435-446. (F. Gy. levelei)

## FRANYÓ ZOLTÁN

Szekernyés János: Elfogult portré F. Z.-ről. Korunk 969-970.

## FÜST MILÁN

Abody Béla: A gondolkodás látványa. MMűhely 23-24. sz. 28-33.

Bányai János: F. M. költői szemlélete. Új Symp 28. sz. 2-5.

Bécs Ernő: F. M. 1888-1967. Ttáj 894.  
Bori Imre: F. M. lírájáról. MMűhely 23-24. sz. 49-57.

Devecseri Gábor: Búcsú szerda éjszaka. ÉI 30. sz. 3.  
Egri Viktor: Búcsú F. M.-tól. ISz 692-694.  
Egri Viktor: F. M. ISz 228-231.

Fenyő Miksa: F. M. és a Nyugat. MMűhely 23-24. sz. 6-16.

F. M. önéletrajza. MMűhely 23-24. sz. 2-5.

Gera György: Sziszüphosz és a bohóc. MMűhely 23-24. sz. 25-27.

Gyárfás Imre: Két életmű teljessé vált. F. M. és Áprily Lajos búcsúztatója. Napjaink 9. sz. 7.

Hanák Tibor: F. M. - mítosz - valóság. MMűhely 23-24. sz. 58-69.

Határ Győző: Kései sirató. MMűhely 23-24. sz. 17-20.

Kozocsa Sándor: F. M. irodalmi munkássága. MMűhely 23-24. sz. 89-92. [Bibliográfia]

Lengyel Balázs: A költők költője. MMűhely 23-24. sz. 34-48.

Márton László: A boldogtalanság drámái. MMűhely 23-24. sz. 81-87.

Nagy Pál: Az Advent körül (F. M. kisregényeiről). MMűhely 23-24. sz. 70-78.

Noel, Bernard: F. M. ideje. MMűhely 23-24. sz. 79-80.

[Pomogáts Béla] P. B.: F. M. 1888-1967. Ktáros 553.

Rákos Sándor: Két arc a visszapillantó tükörben: a Berzsenyi és a F. M.-é. Új 4. sz. 24-26.

Rényi Péter: „En futni nem fogok”. ÉI 31. sz. 6.

Santarcangelo, Paolo: Emlékezés F. M.-ra. MMűhely 23-24. sz. 21-24.

Tasnádi Attila: In memoriam F. M. Kort 1469.

Tóth Endre: Kassák Lajos - F. M. - Áprily Lajos. Alf 9. sz. 90-91.

Vajda Endre: F. M.-ről - amikor az utókoré lett. Látóhatár 909-913.

[ - - ]: A magyar irodalom két nagy halottja. Nagyv 1433-1434.

[ - - ]: F. M. Vig 634.

## GAÁL GÁBOR

[Balogh Edgár] B. E.: A régi Korunk levéltárából. Korunk 1125-1130. [G. G. és Veres Péter levelei]

E. Fehér Pál: Vázlat G. G.-ről. „Arcképek . . .” Bp. 302-313.

## GÁBOR ANDOR

Diószegi András: G. A. „Arcképek . . .” Bp. 140-152.

József Farkas: Iwan Goll és G. A. levele Barta Sándorhoz. ItK 332-334.

Silfen János: A „Névtelen költő” két verse a Tűz című bécsi folyóiratban. MKsz 67-69.

## GARA LÁSZLÓ

Szabolcsi Miklós: G. L. emlékezete. Nagyv 737-739.

## GARAI GÁBOR

Kis Tamás: Költészet és világnézet. VII 424-426.

Lukácsy András: G. G. és a Kedd. Látóhatár 744-747.

## GELLÉRT OSZKÁR

Borbély Sándor: G. O. jubileuma. Kort 1483-1487.  
Fodor József: G. O. köszöntése. ÉI 36. sz. 7.  
Fodor József: Búcsú G. O.-tól. ÉI 51. sz. 7.  
Kabdebó Lóránt: Vázlat G. O.-ról. Alf 2. sz. 87-89.  
[ - - ]: G. O. nyolcvanöt éves. Nagyv 1438.

## GERGELY SÁNDOR

Imre Katalin: G. S.: „Arcképek . . .” Bp. 169-181.

## GULYÁS PÁL

Balogh László: G. P. verse Oláh Gáborhoz. Alf 10. sz. 71-78.

## GYETVAI JÁNOS

Nemes György: Búcsú Gy. J.-tól. ÉI 20. sz. 3.

## GYÓNI GÉZA

Fazekas József: A fogolytárs emlékezik. Napjaink 7. sz. 6.

Rónay György: De csak a béke katonája volt. ÉI 25. sz. 6.

Smidt Lajos: Egy Gy.-plakett. Életünk 3. sz. 86-87.

Syposs Zoltán: Gy. G. Napjaink 7. sz. 6.

## GYÖRE IMRE

Illés Lajos: Gy. I. Úf 2. sz. 63-70.

## HAVAS GYULA

Csaplár Ferenc: H. Gy. (1893-1918). ItK 57-61.

## HEGEDŰS GÉZA

[ - - ]: H. G. művei külföldön. Nagyv 475.

## HERNÁDI GYULA

Bodnár György: A Folyosók vilásképe. Kr 2. sz. 39-41.

Fodor András: H. Gy. útja. Kr 2. sz. 34-39.

## HEVESI ANDRÁS

Sós Endre: H. A. Jkor 714-722.

## HIDAS ANTAL

Botka Ferenc: Kassai évek. Kort 571-573.

Garamvölgyi József: H. A. „Arcképek . . .” Bp. 153-168.

Illyés Gyula: H. A. és a többiek. Kort 574-577.

Martinov, Leonyid: A költő osztályrésze. Kort 577-580.

Polevoj, Borisz: H. A.-ról - kortársi szemmel. Kort 559-562.

Tasnádi Attila: Változatok a hűségére. Kort 562-563.

## HORVÁTH ISTVÁN KÁROLY

H. Drózdik Margit: H. I. K. irodalmi munkássága. AntTan 112-116.

Maróti Egon: H. I. K. 1931-1966. AntTan 111-112. [Nekrológ]

## HUNYADY SÁNDOR

Abody Béla: H. S. sírjára. ÉI 41. sz. 6.

## ILLÉS BÉLA

Botka Ferenc: Revolvert vegyenek. ÉI 12. sz. 2.

Czine Mihály: Novella és mese. Kort 1752-1753.

Diószegi András: A teljes élet igényével. Kort 1756-1758.

Diószegi András: I. B. „Arcképek . . .” Bp. 195-209.

Mária Béla: Az író betegsége. Kort 643-647.

Tolnai Gábor: Lövészarok és pipafüst. Kort 1759-1764.

ILLÉS ENDRE

Diószegi András: A novellista I. E. Kr 5-6. sz. 51-55.

ILLYÉS GYULA

Diószegi András: A líra magaslátán. Kort 206-209.  
Kenyeres Zoltán: Az étlap tartalma. Kort 198-205.  
Kiss Gyula: I. Gy. 65 éves. Napjaink 11. sz. 14.  
Kovács József: I. Gy. és az Új Előre. ItK 305-308  
Szabó B. István: I. Gy. „Útleírásai”. Kr 1. sz. 33-38.  
Váci Mihály: I. Gy. a mozgó világban. Kort 188-191.  
Zolnay Vilmos: Az embertelen ember-közelből.  
Ktáros 421-424. [I. Gy.: „Az éden elvesztése”  
elemzése]

N. JACZKÓ OLGA

Csanda Sándor: N. J. O. ISZ 830-831.

JANKOVICH FERENC

Fodor József: J. F. hatvan éves. ÉI 47. sz. 7.

JÓZSEF ATTILA

András Zoltán: Egy korrajz margójára. Korunk  
1731-1735. (J. A. betegségéről)  
Balogh László: „A működésben van a nyugalom”.  
Jkor 1140-1144.  
Balogh László: „Be vagy a Hét Toronyba zárva...”  
Kort 1979-1986.  
Beniuc, Mihai: J. A. románul. Nagyv 273-274.  
Bujka Gábor: Miről vallanak J. A. verseinek tagadó  
elemei? MNyr 23-30.  
Csaplár Ferenc: J. A. és a *Munka*. Ttáj 1158-1161.  
Enyedi Sándor: J. Áron nyomában - Désen.  
Korunk 690-694.  
Фехер, П.: Неизвестный А. Я. Лнт. Т №. 17. с. 18.  
Galamb Zoltán: Szerette Galamb, a tanár ... ÉI  
30. sz. 6.  
Gyertyán Ervin: Egy élet szenvedélye. Kort 1307-  
1317.  
Horgas Béla: „E felosztott föld körül...” Egyén és  
közösség J. A. világképében. Vil 734-740.  
Kenyeres Zoltán: Milyen vers írással? [J. A. kritikai  
szemléletéről] Kr 11. sz. 50-54.  
Komlós Aladár: J. A. és Carlyle. ItK 65.  
Kóhalmi Béla: Bibliográfiai nyomozás J. A. és az  
illegális kommunista párt viszonya kérdésében.  
- Vértess György könyvéről. MKsz 206-208.  
Lengyel Béla: J. A. és Verhaeren. FK 411-425.  
Lőrinczi László: J. A. és Mihai Beniuc. IgSzó II.  
93-99.  
Méliusz József: 100 J. A.-vers románul. Korunk  
748-754.  
Mezei András: J. A. vonatai. ÉI 48. sz. 7.  
Oltván Béla: J. A. öröksége. Napjaink 12. sz. 9.  
M. Pásztor József: J. A. folyóirata, a *Valóság*. Ttáj  
1152-1158.  
Petri György: „En istent nem hiszek, s ha van,  
ne fáradjon velem...” Vil 741-747.  
Rousselot, J.: A la mémoire d'A. J. NouvLitt Nr.  
2057. 11.  
Z. Szabó László: J. A. Ódája és a képzőművészet.  
Életünk 3. sz. 87-92.  
Szabolcsi Miklós: J. A. „Arcképek...” Bp. 231-260.  
Szöcs Kálmán: Attila, Attila. IgSzó II. 853-854.  
Szöke György: A „Rejtelmek” rejtelmek. Ttáj  
1164-1165.  
Szöke György: Egy J. A.-töredék tanulságai. Nagyv  
634-635.  
[Szöke György?] Sz. Gy.: J. A. és Ilja Ehrenburg.  
Ttáj 1168.  
Szuviszenko, Leonyid: J. A. költészete a Szovjet-  
unióban. FK 425-429.  
Tamás Attila: Az Óda motívumrendszeréről. Kr  
12. sz. 33-37.  
Tamás Attila: Miért éppen a *Medvetánc* lett kötet-  
címadóvá? Ttáj 1147-1152.  
Tamás Mihály: J. A. makói támogatói a politikai  
küzdelmekben. Ttáj 487-492.  
Tolnai Gábor: I grandi poeti ungheresi nell'Italia di  
oggi. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben.  
347-375.

Tolnai Gábor: J. A. itáliai fogadtatása. MTA I. OK  
49-58.

Varga Domokos: J. A. és a magyar Kalevala. Kort  
653-656.

Vargha Kálmán: J. A.: Mikor az uccán átment a  
kedves. Ttáj 1161-1163. [Elemzés]

Wacha Imre: J. A.: Egy átlátszó oroszlan. A költő  
1924-28 között írt költeményeinek nyelvi  
vizsgálatához. INyK 2. sz. 102-131.

JUHÁSZ GYULA

Illés Ilona: J. Gy. ismeretlen versfogalmazványa.  
Petőfi IrodMúzÉvk 169-170.

Illyés Gyula: Mit rejt J. Gy. Ttáj 381-382.

Lengyel Béla: J. Gy. egyik verséről. Nagyv 1715-  
1716.

Lukács, Emil Boleslav: J. Gy. költészetének szlovák  
visszhangja. ISZ 737-741.

Mojik, I.: Na melancholicku prechádzku. KultŽivot  
Nr. 13. 4.

Vág Sándor: Emlékezés J. Gy.-ra. Ttáj 75-79.

KACZÉR ILLÉS

Csanda Sándor: K. I. ISZ 351-352.

KAHÁNA MÓZES

Botka Ferenc: Az internacionalizmus írója és  
harcosa. K. M. 70 éves. ÉI 47. sz. 2.

KALÁSZ MÁRTON

Horgas Béla: Négy költő. Vság 6. sz. 62-70.  
Tűskés Tibor: Négy arcképvázlat. Jkor 464-468.

KAMONDY LÁSZLÓ

Kabdebő Lóránt: K. L. Ttáj 493-498.

KARIKÁS FRIGYES

Botka Ferenc: K. F. elfeledett elbeszélései. Alf 11.  
sz. 93-99.

Milei György: K. F. és Némethy Lajos levelei.  
PártfK 3. sz. 100-121.

Tálas István: K. F. „Arcképek...” Bp. 107-122.

KARINTHY FRIGYES

Abody Béla: A kritikus K. ÉI 4. sz. 4.  
Mária Béla: Az író betegsége. Kort 643-647.

Szalay Károly: „Mítoszokon és legendákon túl...”  
K. F. és a vallás. Vil 165-170.

KASSÁK LAJOS

X Balfint Endre: K. L. és a születésnapok. Kort 370-  
372.

X Béládi Miklós: K. L. költészete. „Arcképek...”  
Bp. 52-77.

X Bori Imre: A K.-vers típusairól. Híd 134-145.

X Bori Imre: K. L. a magyar irodalomban. Ttáj  
294-298.

X Csaplár Ferenc: K. L. folyóirata: a Dokumentum.  
Ttáj 298-302.

X Dénes Zsófia: A 28 éves szerkesztő. ÉI 30. sz. 4.

X Dévényi Iván: K. L. 80 éves. Vig 199-201.

X Dévényi Iván: K. L. Látóhatár 903-907.

X Diószegi András: K. helye. ÉI 11. sz. 5.

X Dobossy László: K. L. és szülőföldje: ISZ 682-688.

X Fábry Zoltán: K. L.-ről. Ttáj 383-388.

X Fodor Ilona: K. L. és a *Mesteremberek*. Vság 4. sz.  
67-76.

X Fodor József: Együttléteim K. L.-sal. Kort  
381-384.

X Garai Gábor: A költő. ÉI 30. sz. 5.  
Illés Ilona: A bécsi *Ma*. Petőfi IrodMúzÉvk 171-184.

X Kabdebő Lóránt: Miskolci beszélgetés K. L.-sal.  
Napjaink 9. sz. 6.

X Katona Jenő: K. L. 1887-1967. Ktáros 551-552.  
Komlós Aladár: Baráti sorok K. születésnapjára.  
Kort 386-387.

- Körner Éva: K. the Painter – in Theory and Practice. NHQu 28. sz. 107–112.
- Kövesdi János: Az európai avantgarde magyar klasszikusa. ISz 946. [Jaroslava Pašiaková K.-tanulmányáról, mely az IMPULS 1967. 8. sz.-ban jelent meg]
- Lászlóffy Aladár: K. L. 80 éves. IgSzó I. 617–618.
- Lengyel Lajos: K. L., a tipografus. Kort 388–389.
- ✗ Major Máté: K. L. festészete. ÉI 9. sz. 7.
- ✗ Markovits György: K. L. az osztálybiroság előtt. MKsz 371–376.
- Monoszlói Dezső: Megkésett köszöntő. ISz 678–680.
- Nemes Nagy Ágnes: From Odd Job Tramp to Avant-Garde Artist. NHQu 28. sz. 94–97.
- ✗ Oltvány Béla: A század maglyáin lobogva. [K. L. költői pályája]. BorsSz 3. sz. 61–70.
- ✗ Pákolitz István: K. L. Jkor 826–827.
- Pašiaková, Jaroslava: Avantgardista útkeresések az első világháború utáni szellemi válságban. ISz 341–346.
- Pašiaková, Jaroslava: Mad'arsky klasik európskej avantgardy. SlovLit 535–541.
- Pásztor József: K. L. (1887–1967). INyK 2. sz. 132–138.
- M. Pásztor József: K. L. folyóirata, a Munka. 1928–1939. MKsz 126–143.
- Polgár István: Búcsú K. L.-tól. IgSzó II. 457.
- ✗ Rónay György: Mandulafa (Kommentár-kísérlet K.-hoz). Kort 390–393.
- ✗ Ruttkay György: Egy aktivista festő vallomásai. BorsSz 4. sz. 87–95. (K. leveleinek közlésével)
- ✗ Sipos Tamás: Ceruzasorok K. L. emlékére. Kort 1465–1468.
- Szalatnai Rezső: K. L. ISz 673–676.
- Szjiz Rezső: A 80 éves K. L. kiállításáról. Alf 5. sz. 79–80.
- ✗ Takáts Gyula: Kép K. L.-ról. Jkor 436–440. [Timár György] T. Gy.: K.-művek külföldön. ÉI 26. sz. 4.
- Tóth Endre: K. L. – Füst Milán – Áprily Lajos. Alf 9. sz. 90–91.
- Turczel Lajos: Visszatekintés K. L. pályájára. Hét 12. sz. 12.
- ✗ Várnai Zseni: Levél K. L.-hoz. Kort 384–385.
- ✗ Veres Péter: Mementő. Vság 4. sz. 63–66.
- ✗ [– –]: A magyar irodalom két nagy halottja. Nagyv 1433–1434.
- ✗ [– –]: A 80 éves K. L. köszöntése határainkon túl. Nagyv 1276–1278.
- [– –]: K. L. 1887–1967. Vig 633–634.

#### KIS FERENC

Pomogáts Béla: K. F. „Arcképek . . .” Bp. 261–273.

#### KERESZTÚRY DEZSŐ

Z. Szabó László–Túri Lajos: K. D.-nél Dunántúlról, irodalomról. Életünk 2. sz. 120–124.

#### KNOFF IMRE

Markovits Györgyi: K. I. Ttáj 671–675.

#### KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL

Boldizsár Iván: „Az élet érdemes művésze”. ÉI 2. sz. 4.

Örkény István: K. G. E. hatvan éves. Látóhatár 366–367.

Pomogáts Béla: K. G. E. Jkor 325–329.

#### KOLTAY-KASTNER JENŐ

[Kovács Sándor Iván] K. S. I.: K.-K.J. 75 éves. Ttáj 190.

#### KOMJÁT ALADÁR

Martíneck, Ladislav: Spominame na A. Komjátá. Vychodoslovenské Noviny május 2.

Szabó György: K. A. „Arcképek . . .” Bp. 93–106.

#### KOMLÓS ALADÁR

Erki Edit: Az Élet és Irodalom látogatóban K. A.-nál. ÉI 49. sz. 12.

Nagy Miklós: K. A. köszöntése. Kort 2003–2004.

Pomogáts Béla: A mesterség értelme. Vázlat a 75 esztendő K. A.-ról. Jkor 1145–1149.

Vargha Kálmán: A termékeny gyanakvó. Úf 12. sz. 114–118.

#### KÓS KÁROLY

Debreczeni László: K. K., az építőművész. Korunk 1060–1067.

#### KOSZTOLÁNYI DEZSŐ

Bustya Endre: Adatok K. marosvásárhelyi előadó útjához. ItK 478–481.

Gellért Oszkár: Egy kis kiigazítás. Kort 168.

Katona Jenő: Budapest költője: K. D. Budapest 9. sz. 6–7.

Kiss Ferenc: A szerep-líra klasszikus ciklusa. ItK 550–562.

#### KOVÁCS JÓZSEF

Hampóné Gyárfás Ágnes: K. J. (Jasiccus). A satíra mestere városunkban a századfordulón. BorsSz 2. sz. 69–83.

#### KRÚDY GYULA

Sándor Dezső: K. Gy. vallomása „Álmoskönyv”-éről. Kort 670–672.

#### KUN BÉLA

Dersi Tamás: A publicista K. B. Ttáj 478–482.

#### LAKATOS PÉTER PÁL

Talpassy Tibor: Magányos lámpás. Kort 1141–1148.

#### LÉKAI JÁNOS

Botka Ferenc: L. J. elfeledett jelenetei. Kort 1822–1831.

#### LENGYEL JÓZSEF

Diószegi András: L. J. „Arcképek . . .” Bp. 406–417.

#### LENGYEL GÉZA

Rónai Mihály András: L. G. 1881–1967. ÉI 46. sz. 7.

#### LENGYEL MENYHÉRT

Rónai Mihály András: Vázlat hazajáró klasszikusunkról. ÉI 31. sz. 7.

#### LIGETI KÁROLY

Terbe Lajos: Az Októberi Forradalom magyar költő hőse. Kort 1803–1810.

#### LOVASS GYULA

Rónay László: Az elfelejtett L. Gy. Vig 590–598.

#### LUKÁCS GYÖRGY

Arvon, H.: L. le scandaleux. NouvLitt Nr. 2080. 7. Damjanović, M.: Kako kritikovati Lukača? Gledista (Beograd) Nr. 6–7. 1017–1019.

Fauci, D.: Intorno all'estetica di Lukács. Rivista di estetica (Torino) Nr. 2. 289–303.

Gyrnus, Wilhelm: Von der unbefleckten Empfängnis des Aesthetischen. Sinn und Form H. 1. 175–210.

Heller Ágnes: L. Gy. esztétikájáról. Kort 1470–1475.

Ljungdal, A.: Avantgardism och alination hos Lukács. BLM (Stockholm) Nr. 2. 114–125.

Zivotic, M.: Jedan Lukac kojeg treba zaboraviti. Gledista (Beograd) Nr. 4. (Vö. Damjanovic) [— —]: Szovjet lexikon L. Gy.-ról. Nagyv 1914—1915.

LUKÁCS LÁSZLÓ

Pándi Pál: L. L. „Arcképek . . .” Bp. 289—301.

MARÉK ANTAL

Dallos István: M. A. ISz 735—736.

MÉCS LÁSZLÓ

Pályi András: Vita M. L. költészetéről. Vig 138—140.

MIHÁLYI KÁROLY

Boross Elemér: Bátyám, a komiszár. Kort 1810—1822. [M. K. naplójából]

MÓRA FERENC

Sós Endre: M. F.-nél Szatymazon. Kort 778—784.

MÓRICZ ZSIGMOND

Bálint Sándor: M. Zs., a Rózsa Sándor írása közben. Kort 1398—1401.

Balogh Edgár: M.-emlékezések elé. IgSzó II. 362—363.

Beke György: Új vonások a portrén. IgSzó II. 389—396.

Bözödi György: Emlékek — levelek. IgSzó II. 386—389.

Dobossy László: Két emlék M. Zs.-ról. Új Szó jan. 4. Féja Géza: Huszonöt év múltán. Kort 1391—1395. Hegyi József: Hogyan irt M. Zs.? Napjaink 8. sz. 5. Hegyi József: M. Zs. és Sárospatak. Napjaink 9. sz. 4. Heltai Nándor: „Az Alföldet csak a gyümölcs állíthatja talpra”. M. Zs. és Kecskemét. Kkunság okt. 51—60.

Illés Endre: M. Zs. notesza. Úf 9. sz. 114—118.

Izsák József: M. és Sdaveanu. IgSzó II. 363—371. Juhász Géza: M. Rózsa Sándor-éve és Debrecen. Alf 9. sz. 58—66.

Kántor Lajos: A város felfedezése. IgSzó II. 372—386. Kántor Lajos: M. Zs. — magnószalagon. Korunk 1254—1261.

Major Ottó: Az élő M. Zs. Látóhatár 1122—1125. Molnár Mátyás: Három kiadatlan M.-levél. Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 87—89.

Móricz Virág: Szabolcsi ábránd, 1928. Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 81—89.

Tolnai Gábor: Aki arra született, hogy lásson. Szemtől szembe M. Zs.-dal. Kr 11. sz. 27—39.

Umnyakova, E.: M. Zs. a Szovjetunióban. Kort 1402—1405.

Varsányi Péter: M. Zs. nyomában. Látóhatár 705—711.

Zolnay Vilmos: Két változat egy témára. Ktáros 168—169, 235—237. [M.-novellák elemzése]

NAGY ANDRÁS

Juhász Izabella: N. A. (1906—1934). Alf 3. sz. 37—38.

NAGY LAJOS

Illés László: N. L. „Arcképek . . .” Bp. 210—230. Kaposvári Gyula: Beszélgetés a Baumgarten-díjas N. L.-val. Jkunság 41—42.

NAGY LÁSZLÓ

Bata Imre: N. L. Úf 3. sz. 107—117.

Bori Imre: N. L. — avagy egy költő drámája. Híd 81—94, 346—365, 556—589.

NÉMETH LÁSZLÓ

Mária Béla: Az író betegsége. Kort 643—647.

Sándor Iván: N. L., a drámaíró. Kort 137—142.

Sieroszewski Andrzej: Utopie L. Németha. Kultura (Varsó) Nr. 39, 3—5.

Tertinszky Edit: N. L. kultúrpolitikai szerepe a Magyar Rádióban. Ttáj 79—85.

OLÁH GÁBOR

Balogh László: Gulyás Pál verse O. G.-hoz. Alf 10. 71—78.

ORBÁN OTTÓ

Horgas Béla: Négy költő. Vság 6. sz. 62—70.

OROSI JÓZSEF

Kaposvári Gyula: Egy elfelejtett szolnoki mártírköltő. Jkunság 83—86.

ÖRKÉNY ISTVÁN

Hornyik Miklós: „A groteszk: válasz iszonyú ön-bizalmunkra”. Híd 1349—1359.

Pomogáts Béla: Ó. I. Jkor 1058—1065.

ÖRLEY ISTVÁN:

Illyés Gyula: Ö. I. Úf 7. sz. 110—112.

PÁL JÓZSEF

Tüskés Tibor: Négy arcképvázlat. Jkor 464—468.

PAP KÁROLY

Sós Endre: Ceruzasorok P. K.-ról. Kort 877—880. Tasnádi Antilla: P. K. ébresztése. Kort 875—876.

PILINSZKY JÁNOS

Kovács Kálmán: Az abszurd létezés lírája. StudLitt 91—106.

M. POGÁNY BÉLA

Löffler Pál: Magyaríró Párisban. Látóhatár 186—188.

RADNÓTI MIKLÓS

Adams, B. S.: The Lager verse of M. R. SlavEERev Nr. 104. 65—75.

Müller Lajos: Müller, a nyomdász emlékezése R. M.-ről, a költőről. Ttáj 483—486.

Z. Szabó László: Párhuzamok R. formanyelve alakulásához. Életünk 1. sz. 142—145.

Tolnai Gábor: R. M. „Arcképek . . .” Bp. 361—390. Tolnai Gábor: Buday Györgyről. Kort 1608—1615.

Tolnai Gábor: I grandi poeti ungheresi nell'Italia di oggi. Az „Italia ed Ungheria (Bp)” c. kötetben. 347—375.

REJTŐ JENŐ

Loránd Imre: R., az álponyva. Jkor 149—152.

REMENYIK ZSIGMOND

Kocsis Rózsa: A drámaíró R.-ről. Kort 309—312.

RÉVAY JÓZSEF

Bimbó Mihály: R. J. és a „népi írók” történelem-szemléletének értékelése. Szabolcs-Szatmári Sz. 4. sz. 116—124.

Bodnár György: R. J. „Arcképek . . .” Bp. 348—360. Erényi Tibor: R. J. történelemszemléletéről. PárttK 2. sz. 3—25.

RÉVÉSZ BÉLA

Kabos Ernő: R. B. „Arcképek . . .” Bp. 28—39.

RÉVÉSZ IMRE

Juhász Géza: R. I. pályája. Alf 5. sz. 99—100.

**SALAMON ERNŐ**

Fenyő István: Gyönyörű sors. Kr 5–6. sz. 45–51.  
 Ferenczi László: S. E.-ről. „Arcképek . . .” Bp.  
 274–288.  
 Izsák József: S. E. eszményei. IgSzó I. 723–732.

**SÁNTA FERENC**

Tamás Attila: S. F. Ttáj 162–167.  
 Zolnay Vilmos: Ami megrendít. Ktáros 39–41.  
 [S. F. „Sokan voltunk” c. novellájáról]

**SEBESI ERNŐ**

Csanda Sándor: S. E. ISz 535–536.

**SIMON ISTVÁN**

Benjámin László: Korszerű-e a harmónia? Napjaink  
 4. sz. 12.  
 Pomogáts Béla: S. I. Életünk 1. sz. 69–81.  
 Szeghalmi Elemér: S. I. költészete. Vig 714–717.

**SINKA ISTVÁN**

Mátyás Ferenc: Emlékezés a hontalanságra.  
 (A hetvenéves S. I. otthonában). Napjaink 9. sz. 5.  
 Pomogáts Béla: S. I. és a ballada. Kort 1908–1912.  
 Veres Péter: S. I. 70 éves. Kort 1897–1906.

**SINKÓ ERVIN**

Bori Imre: S. E., a szépíró. Híd 409–413.  
 Komlós Aladár: S. E. emlékezete (1898–1967).  
 Nagyv 956–957.  
 Major Ottó: Szabálytalan nekrológ S. E.-ről. ÉI  
 12. sz. 4.  
 Méliusz József: S. E.-től búcsúzza. Korunk 957–  
 964.  
 Monoszlói Dezső: Búcsú S. E.-től. ISz 408–409.  
 Szauder József: S. E. (1898–1967). ItK 251.  
 Szemlér Ferenc: Forbáth Imre és S. E. halálára.  
 IgSzó II. 138–139.  
 [– –]: In memoriam S. E. (1898–1967). Híd 283.

**SZABÓ ERVIN**

Bicskei Gáborné: Sz. E., a művelődéspolitikus.  
 Ktáros 510–512.  
 Mucsi Ferenc: Sz. E., az ellenzéki szociáldemokraták  
 és az MSZDP választójogi taktikája az 1905–  
 1906. évi politikai válság időszakában. PárttK  
 1. sz. 3–38.

**SZABÓ LŐRINC**

Éder Zoltán: Sz. L. ismeretlen zsengei. Kort 1653–  
 1655.  
 Ferenczi László: Sz. L.-ről. Kort 1642–1645.  
 Juhász Ferenc: Sz. L. tíz éve a földben. ÉI 40. sz. 4–5.  
 Kabdebó Lőránt: Emlékezés. Napjaink 10. sz. 6.  
 Kabdebó Lőránt: Egy magáramaradt személyiség  
 szabadságharca (Sz. L. válságos éveit). Kort  
 1645–1653.  
 Kabdebó Lőránt: Sz. L. Babits műhelyében. BorsSz  
 2. sz. 83–92.  
 Kardos László: Az intellektus erejével. ÉI 39. sz. 5.  
 Moldvay Győző: Sz. L. és a „Délisziget”. Ttáj  
 174–178.  
 Nádass József: 1923: Egy tervezett antológia és  
 Sz. L. Ttáj 172–174.

**SZABÓ PÁL**

Fábián Zoltán: Az első mester. Kort 1039–1042.  
 Féja Géza: Sz. P. útja. Kort 1037–1039.  
 Juhász Béla: A derűs elbeszélő regénye. StudLitt  
 69–89. [Sz. P.: Talpalatnyi föld]  
 Végh Antal: „Teremtő író”. Kort 1050–1053.

**SZÉCSI MARGIT**

Illés Lajos: Sz. M. ÚI 3. sz. 79–82.

**SZENES ERZSÉBET**

Csanda Sándor: Sz. Erzsé költészete. Hét 10. sz. 11–12.

**SZERB ANTAL**

Kurucz Gyula: Sz. A. világa. Alf 3. sz. 65–73.

**SZIKLAY FERENC**

Sziklay László: Sz. F. (1883–1943). ISz 425–426.

**SZOMBATHY VIKTOR**

Csanda Sándor: Sz. V. ISz 140–142.

**SZŐNYI ZOLTÁN**

[Erdődy János]: Lombok és virágok. Ttáj 959.

**TAKÁCS IMRE**

Tüskés Tibor: Négy arcképvázlat. Jkor 464–468.

**TAMÁSI ÁRON**

Féja Géza: T. Á. Bp. 187 p.  
 Fodor Ilona: T. Á. és Kodály Zoltán. Kort 1462–  
 1463.  
 Illés Endre: Egy félbeszakadt vallomás. Kort  
 554–558.

**TERSÁNSZKY JÓZSI JENŐ**

Füsi József: T. J. J. Látóhatár 890–901.

**THURZÓ GÁBOR**

Rónay László: T. G. útja. Jkor 709–714.

**TORNAI JÓZSEF**

Horgas Béla: Négy költő. Vság 6. sz. 62–70.

**TÓTH ÁRPÁD**

Szilágyi Péter: Adalékok T. Á. jambikus verselésé-  
 hez. ItK 539–549.

**TÖMÖRKÉNY ISTVÁN**

Katona Imre: A kétkezi munkások T. műveiben.  
 Ttáj 389–392.

**TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF**

Komor Ilona: J. T.-T. als Thomas Mann-Forscher  
 und -Übersetzer. ALitt 276–281.

**URBÁN ERNŐ**

Ordas Iván: U. E. Életünk 2. sz. 133–135.

**VAS ISTVÁN**

Ferenczi László: V. I. munkássága. Napjaink 8. sz. 6.

**VERES PÉTER**

[Balogh Edgár]: B. E.: A régi Korunk levéltárából.  
 Korunk 1125–1130. [V. P. és Gaál Gábor levelei]  
 Boda István: Ember és írás. Alf 2. sz. 31–33.  
 Csóóri Sándor: The Peasant Voice of P. V. NHQu  
 26. sz. 106–115.  
 Dér Endre: Szövetségben a történelemmel. Ttáj 189.  
 Juhász Géza: V. P., a hetvenéves. Nagyv 311–313.  
 Kiss Tamás: V. P. köszöntése. Alf 2. sz. 33–35.  
 Soós Pál: Mindenki izléséről, világszemléletéről van  
 szó? . . . Alf 2. sz. 47–50. [Vita V. P.-rel]  
 Telegdi Imre: V. P. Kassán és Sárospatakon. Nap-  
 jaink 3. sz. 10.

**VÖRÖSS ISTVÁN**

Moldvay Győző: V. I. ébresztése. Ttáj 679–681.

WRÓRES SÁNDOR

Czigány György: Borsos Miklós és W. S. Látóhatár 937-943.

Hornnyik Miklós: Műhelybeszélgetés a költészetről a „Hold és Sárkány” szerzőjével. Híd 1118-1134.

ZALKA MÁTÉ

Garamvölgyi József: Z. M. „Arcképek ...” Bp 182-194.

Györkei Jenő: Z. M. vallomása önmagáról. HK 239-260.

Nyéki Károly: Név és élet. Adatok a Z. M. név eredetéhez és irodalmi indulásához. Szabolcs-Szatmári Sz 4. sz. 83-85.

Тақенов, А.: М. 3. в Казахстане. Простор (Алма-Ата) №. 5. с. 108.

## VI.

(Függelék. 1967-ben ismertett művek)

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1842-1963. Miskolc, 1964. - *Ism* Kókay György, ItK 365.

A cenzúra árnyékában. Szerk.: Markovits Györgyi és Tóbiás Aron. Bp. 1966. - *Ism* [Dezsényi Béla] (DB), MKsz 101.

A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája (1919-1938). Szerk.: Botka Ferenc. Bp. 1966. - *Ism* Varga Rózsa, ItK 701-702.

A Fejér megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. Összeállította: Fülöp Attila. Székesfehérvár, 1965. - *Ism* Nagydiósi Gézané, MKsz 111-112.

A forradalom és szabadságharc levelestára. IV. Összeáll.: V. Waldapfel Eszter. Bp. 1965. - *Ism* Oltványi Ambrus, ItK 90-93.

A Heidelbergi Káté története Magyarországon. Szerk.: Bartha Tibor. Bp. 1965. - *Ism* Pirnát Antal, ItK 486-492.

A XX. századi magyar irodalom tanítása a középiskolában. II. Bp. 1965. - *Ism* Heverde László, ItK 510.

A kegyes olvasóhoz! Szerk.: Kenyeres Ágnes. Bp. 1964. - *Ism* Csányi László, FK 447-449.

A Korunk költésze. Bukarest, 1967. - *Ism* Csanda Sándor, ISz 927-929. - Illa Mihály, Ttáj 1129-1131. - Szilágyi Julianna, Korunk 1291-1295.

A magyar bibliográfiák bibliográfiája. 1961-1964. Bp. 1966. - *Ism* Somkuti Gabriella, Ktáros 564-565.

A magyar irodalom bibliográfiája. 1958. Szerk.: Kozocsa Sándor. Bp. 1965. - *Ism* K. I., MMűhely 18. sz. 59-61. - V. Kovács Sándor, ItK 100-105

A magyar irodalom bibliográfiája. 1959. Szerk.: Kozocsa Sándor, Bp. 1966. - *Ism* Páltvölgyi Endre, Ktáros 245-246.

A magyar irodalom története 1600-ig. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1964. - *Ism* Szűcs Jenő, TörtSz 119-133.

A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Szerk.: Pándi Pál. Bp. 1965. - *Ism* Varga János, TörtSz 134-146.

A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Bp. 1965. - *Ism* Nagy Péter, ALitt 313-319. - Taxner Ernő, Jkor 377-379.

A magyar irodalom története 1919-től napjainkig. Szerk.: Szabolcsi Miklós. Bp. 1966. - *Ism* Kozkás Sándor, ALitt 319-327. - Lackó Miklós, TörtSz 147-155. - Taxner Ernő, Jkor 377-379.

A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1945-1954. Szerk.: Sándor István. Bp. 1965. - *Ism* Barabás J., AEthn 181-182.

A magyar valóság versei. Vál.: Csanádi Imre. Bp. 1966. - *Ism* Kristó Nagy István, Napjaink 3. sz. 9.

A Newyorktól a Hungáriáig. Szerk.: Konrádyné Gálos Magda. Bp. 1965. - *Ism* Dévényi Iván, ItK 115-116.

A szocializmus irodalma. Bp. 1966. - *Ism* Gönczi Imre, Ktáros 489-490. - Simon Zoltán, Alf 6. sz. 72-74.

E. Abaffy Erzsébet: Sopron megye nyelve a XVI. században. Bp. 1965. - *Ism* Papp László, ALingu 453-455. - Szathmári István, ItK 106.

Ady Endre: A Poéta és publikum. Bukarest, 1966. - *Ism* Varga József, Kort 1798-1800.

Ady Endre összes prózai művei, V. Kiad.: Vezér Erzsébet. Bp. 1965. - *Ism* Kovalovszky Miklós, ItK 343-346.

Ady Endre: Sám s morem. Szerk.: Bredár Gyula. Praha, 1966. - *Ism* Julius Pasteka, KultŽivot Nr. 1. 5. - Sziklay László, Kr 5-6. sz. 77. és HungPEN 8. sz. 36-38.

Almási Miklós: Maszk és tükör. Bp. 1966. - *Ism* Koltai Tamás, Kr 4. sz. 44-47. - Szalay Károly, Kort 1317-1320.

Andritsch, Johann: Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz (1586-1782). Graz, 1965. - *Ism* Jenei Ferenc, ItK 98-99.

Antologia literara maghiara. Bukarest, 1966. - *Ism* Réz Pál, Kr 1. sz. 55-57.

Arcképek a magyar szocialista irodalomból. Szerk.: Illés László. Bp. 1967. - *Ism* Kovács Sándor Iván, Ttáj 1125-1128. - Somogyi Sándor, Kr 11. sz. 73-74. - Szappanos Balázs, Ktáros 557-558.

Az Új Írás öt esztendeje, Szerk.: Kovács Gizella. Bp. 1966. (Bibliográfia) - *Ism* V. Busa Margit, MKsz 310. - Péter László, Ktáros 306.

Balázs Béla: Álmodó ifjúság. Bp. 1967. - *Ism* Vörös László, Ttáj 1132-1133.

H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus. 1763-1795. Bp. 1967. - *Ism* Balázs György, Vszág 2. sz. 108-109. - Mályusz Elemér, Száz 1365-1370. - Tolnai Gábor, ItK 492-497.

Balogh Edgár: Hét próba. Egy nemzedék elindul. Bp. 1965. - *Ism* Tolnai Gyula, MFilSz 358-360. - Varga Rózsa, ItK 109-110.

Balogh Edgár: Toll és emberség. Bukarest, 1965. - *Ism* Varga Imre, Kort 667-668.

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. Bp. 1966. - *Ism* Házi Jenő, SoprSz 94-95.

Bányai Kornél: Vasenekű testvéreim. Bp. 1967. - *Ism* Kelemen János, ÉI 32. sz. 7. - (Rónay György), Vig 485-488. - Széles Klára, Kr 12. sz. 63-64.

Barta István: A fiatal Kossuth. Bp. 1966. - *Ism* Kovács Magda, ItK 243-244.

Barta János: Elmény és forma. Bp. 1965. - *Ism* Csetri Lajos, ItK 82-84. - Miklós Pál, HungPEN 8. sz. 50-51. - Nagy Miklós, Alf 1. sz. 88-91.

Barta János: Költők és írók. Bp. 1966. - *Ism* Pók Lajos, Kr 5-6. sz. 81-82. - Stenczer Ferenc, Napjaink 9. sz. 5-6.

Benamy Sándor: A XX. században életem. Bp. 1966. - *Ism* Kondor László, Jkor 375-376. - Szabó Zoltán, ItK 700-701.

Benedek Marcell: Naplóm olvasom. Bp. 1965. - *Ism* Batári Gyula, ItK 364-365

Berde Mária: Tűzes kemence. A szent szégyen. Bukarest, 1967. - *Ism* Izsák József, IgSzó I. 917-922. - Molnár Szabolcs, Korunk 1012-1015.

Bessenyei György: Rómának viselt dolgai. Kiad.: Adámné Révész Gabriella. Bp. 1966. - *Ism* Biró Ferenc, ItK 695. - Stenczer Ferenc, Szabolcs-Szatmári Sz 1. sz. 107-108.

Bibliographie internationale de l'Humanisme et de

- la Renaissance. I. Genève, 1966. — *Ism* V. Kovács Sándor, ItK 355—356.
- Bibliography of Hungarian Dictionaries 1410—1963. Összeáll.: I. L. Halász. Toronto, 1966. — *Ism* Pogány Irén, ALingu 439—442.
- Bóka László: Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. — *Ism* Ferenczi László, ItK 687—689. — Kovács Győző, Alf. 5. sz. 84—85.
- Bóka László: Könyvek, gondok. Bp. 1966. — *Ism* Ferenczi László, ItK 687—689. — Rónay László, Jkor 177—183.
- Bori Imre: Észméek és látomások, Újvidék 1965. — *Ism* Márton László, MMűhely 19. sz. 62—64.
- Bori Imre: Radnóti Miklós költészete. Novi Sad 1965. — *Ism* Baróti Dezső, IKTK 234—238. — Márton László, MMűhely 19. sz. 62—63.
- Böloni Farkas Sándor: Utazás Észak-Amerikában. Bukarest, 1966. — *Ism* Bözödi György, IgSzó II. 258—264. — Imreh István, Korunk 567—570. — (Rónay György) Vig 196.
- Böloni György: Képek között. Bp. 1967. — *Ism* Varga József, Kr 11. sz. 75—77.
- Böloni György: Nemzedékről nemzedékre. Bp. 1966. — *Ism* Dévényi Iván, Jkor 469—470. — Gereblyés László, Nagyv 284—287. — Sinka Erzsébet, ItK 508—509.
- Budapest történetének bibliográfiája. I. köt. Általános rész. A legrégibb időkől 1686-ig. Bp. — *Ism* Vértessy Miklós, Ktáros 629—631.
- Büky Béla: A Jankovich Miklós-féle katalógus-gyűjtemény, mint ismeretlen, 1712 előtti régi magyar könyv- és variánsadatok forrása. Székesfehérvár, 1966. — *Ism* Vértessy Miklós, Ktáros 370.
- Csanda Sándor: Hidak sorsa. Bratislava, 1965. — *Ism* Alexa Károly, ItK 112—113. — Dobák István, Kr 4. sz. 64. — Fried István, Hel 128—129. — Varga Rózsa, ISz 553—556.
- Csaplár Ferenc: A Szegedi Fialok Művészeti Kollégiuma. Bp. 1967. — *Ism* Illa Mihály, Ttáj 304—306. — Merhán Miklós, ItK 697—698.
- M. Császár Edit: Molnár György, a rendező. Bp. 1964. — *Ism* Németh G. Béla, ItK 107—108.
- Csatári Dániel: A Vásárhelyi Találkozó. Bp. 1967. — *Ism* K. Nagy Magda, Kr 11. sz. 83—84. — Pogány Mária, Vszág 1. sz. 106—107.
- Csathó Kálmán: Írórtársak között. Bp. 1965. — *Ism* Tálasi István, ItK 108.
- Dante a középkor és a renaissance között. Szerk.: Kardos Tibor, Bp. 1966. — *Ism* Horányi Mátyás, Nagyv 275—276.
- Dénes Zsófia: Élet helyett órák. Bp. 1967. — *Ism* Féja Géza, Él 51. sz. 6.
- Dersl Tamás: A rejtélyes doktor. Mikes Lajos és az Est-lapok. Bp. 1965. — *Ism* Dezsényi Béla, MKsz 98—101. — Hegedüs Géza, Kort 160—162.
- Devecseri Gábor: Lágymányosi istenek. Bp. 1967. — *Ism* (Rónay György), Vig 847—849. — Tálasi István, Kr 12. sz. 62—63. — Zolnay Vilmos, Ktáros 681—683.
- Diószegi András: Gábor Andor. Bp. 1966. — *Ism* Tóth János, ItK 114.
- Diószegi András: Illés Béla. Bp. 1966. — *Ism* Kovács Sándor Iván, Ttáj 695—696.
- Dokumentumok a magyar nevelés történetéből. 1100—1849. Szerk.: Ravasz János. Bp. 1966. — *Ism* Deák Gábor, Napjaink 1. sz. 2. — Gyenis Vilmos, ItK 357—359.
- Dsida Jenő: Versek. Bukarest, 1966. — *Ism* (Rónay György), Vig 272—275.
- Éder Zoltán: Babits a katedrán. Bp. 1966. — *Ism* Láng József, ItK 363—364.
- Emlékkönyv Tömörkény István születésének centenáriuma. Szeged, 1966. — *Ism* Illa Mihály, Ttáj 303—304. — Nemes István, Jkor 282—284. — Varga József, ItK 507—508.
- Enchiridion renatae poesis Latinae in Bohemia et Moravia cultae, I—II. Praha 1966. — *Ism* Käfer István, MKsz 301—302.
- Engel Károly: Gozdsu Elek levelezése. I.: Zircz Péter: Gozdsu Elek pályakezdése.
- Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Kiad.: Nizsalovszky Endre. Bp. 1967. — *Ism* Dezsényi Béla, MKsz 229—300. — Martinkó András, ItK 677—681. — [Somogyi Sándor] S. S., MTA I. OK 451—455.
- Eszlári, Charles de: Histoire des Instituts Publiques Hongroises. Paris 1959—1965. — *Ism* Bertényi Iván, AHist 213—227.
- Fábrý Zoltán: Válogatott tanulmányok. Bratislava 1967. — *Ism* Duba Gyula, A Hét 25. sz. 14. — Füleki József, TársSz 8—9. sz. 175—178. — B. Nagy László, ISz 612—614. — Vörös László, Ttáj 876—878.
- Féja Géza: Tamási Áron. Bp. 1967. — *Ism* Németh Tibor György, Kr 5—6. sz. 93—94. — Sinka Erzsébet, ItK 702—703.
- Feszty Mása—Iljas Antal: Feszty Árpád élete. Bp. 1966. — *Ism* Láng József, ItK 695—696.
- Fitz József: A magyarországi nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története. II. A reformáció korában. Bp. 1967. — *Ism* Borsa Gedeon, Ktáros 432—433. és MKsz 297—298.
- Földes Péter: Zalka Máté élete. Bp. 1966. — *Ism* Cserenyák László, Szabolcs-Szatmári Sz 2. sz. 119—122.
- Fráter Jánosné—Hajnal Gáspár: Kandidátusi és doktori disszertációk katalógusa. 1962—1963. Bp. 1965. — *Ism* H. Lakatos Éva, MKsz 310—311.
- Gaal Gábor: Válogatott írások. I—II. Bukarest, 1964—1965. — *Ism* Illés László, ItK 682—687.
- Gábor Andor: Erélyes elégia. Bp. 1967. — *Ism* Bárdos Pál, Ttáj 1133—1134.
- Gara László: Az ismeretlen Illyés. Washington 1965. — *Ism* [Bori Imre] (B), Híd 264—266.
- Gerlo, Alois—Laut, Emile: Bibliographie de l'Humanisme Belge précédée d'une bibliographie générale concernant l'Humanisme Européen. Bruxelles, 1965. — *Ism* V. Kovács Sándor, ItK 355—356.
- Guilleviel: Mes poètes hongrois. Bp. 1967. — *Ism* Komlós Aladár, Nagyv 1892—1893.
- Gyertyán Ervin: A műszak testvérsége. Bp. 1966. — *Ism* Vitányi Iván, TársSz 12. sz. 137—138.
- Gyertyán Ervin: József Attila. Bp. 1967. — *Ism* Marx József, Kr 5—6. sz. 92—93.
- Gyertyán Ervin: Költőnk és kora. József Attila esztétikája. Bp. 1963. — *Ism* Vitányi Iván, TársSz 12. sz. 137—138.
- Gyertyán Ervin: Művészet és szubjektivitás. Bp. 1966. — *Ism* Gondos Ernő, Alf 8. sz. 94—95. — Koroknai Zsuzsa, Él 7. sz. 7. — Szili József, Kr 4. sz. 47—49. — Vitányi Iván, TársSz 12. sz. 137—138.
- Gyóni Géza: Csak egy éjszakára. Bp. 1967. (3. kiad.) — *Ism* Érsekújváry Lajos, Életünk 2. sz. 156—158.
- Hatvány Lajos: Így élt Petőfi. I—II. Bp. 1967. — *Ism* Lukács Sándor, Él 52. sz. 1—2.
- Herepei János: Polgári és kulturális törekvések a század első felében. (Adattár a XVII. sz. szellemi mozgalmainak történetéhez, 1.) Bp. 1966. — *Ism* Tarnóc Márton, ItK 238—240.
- Hermann István: A polgári dekadencia problémái. Bp. 1967. — *Ism* Fülöp László, Alf 8. sz. 84—87.
- Hét évszázad magyar versei. I—III. Bp. 1966. — *Ism* Gömörly György, 21. sz. 55—58. — Németh G. Béla, ItK 350—353.
- Hevesi Sándor: Az előadás, a színjátszás, a rendezés művészete. Bp. 1965. — *Ism* Rigó László, ItK 248—249.
- Illés Béla: Lövészárokban. Bp. 1967. — *Ism* Majoros József, Ttáj 1135—1136.
- Illés Béla: Pipafüst mellett. Bp. 1967. — *Ism* Botka Ferenc, Kr 7. sz. 55—56. — Hegedüs Géza, Kort 1326—1327. — Majoros József, Ttáj 978—979.
- Illés Lajos: Tizenkét portré. Bp. 1966. — *Ism* Fülöp László, Kort 662—663. — Seres József, Jkor 183—184.
- Illés László: Józanság és szenvedély. Bp. 1966. — *Ism* Csetri Lajos, Kort 996—998. — József Farkas, ItK 501—503. — Pásztor József, Ttáj 88—89. — Stenczer Ferenc, Jkor 1081—1082. — Szili József, Úf 2. sz. 120—124. — Tóth Dezső, Nagyv 761—762.
- Jakó Zsigmond: Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata. Cluj, 1962—1964.

- (Klly a StudUnivB-B Ser. Hist.-ból) — *Ism* Bogdán István, Száz 736—737.
- Jancsó Elemér: A felvilágosodástól a romantikáig. Bukarest 1966. — *Ism* Hajdu Győző, IgSzó I. Kovács Győző, MTA I. OK 462—467. — (Rónay György), Vig 195—196. — Szigeti József, Korunk 443—446.
- József Attila: Bez ljulka i bez grob. Szófia, 1966. — *Ism* Csala Károly, Nagyv 932—934.
- József Attila: Irodalom és szocializmus. Bp. 1967. — *Ism* Illés László, TárSz 7. sz. 127—131.
- József Attila Összes Művei, IV. köt. Bp. 1967. — *Ism* Péter László, Ttáj 1165—1168.
- József Attila: Poems, London, 1966. — *Ism* Gombos Zsuzsa, MMűhely, 21. sz. 58—60.
- „Jöjj el szabadság...!” Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Szerk.: Illés László és Szabolcsi Miklós. Bp. 1967. — *Ism* Erényi Tibor, Kr 11. sz. 71—73.
- Jubileumi tanulmányok. Az Universitas Quinque-ecclesiensis alapításának 600. évfordulójára. Szerk.: Csizmadia Andor. Pécs, 1967. — *Ism* Horváth Pál, TárSz 10. sz. 129—130. — Komlósi Sándor, Jkor 952—954. — Máthé Gábor, MTud 810—812.
- Juhász Ferenc: Gedichte. Frankfurt a M. 1966. — *Ism* H. Gy., MMűhely 20. sz. 63.
- Juhász Géza: Papp Dániel. Novi Sad, 1965. — *Ism* Nagy Miklós, ItK 244—245.
- Jügel, Karl-Heinz: Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena. Weimar, 1961. — *Ism* Hopp Lajos, ALitt 344—345.
- Kádár Erzsébet: Kegyetlenség. Bp. 1966. — *Ism* Sik Csaba, HungPEN 8. sz. 48. — Rónay László, Kr 8. sz. 48—49.
- Kántor Lajos: Száz éves harc „Az ember tragédiája”-ért. Bp. 1966. — *Ism* Alexa Károly, ItK 359—361.
- Kardos László: Közel és távol. Bp. 1966. — *Ism* Szobotka Tibor, Kort 148—150.
- Kardos László: Tóth Árpád. 2. átd. kiad. Bp. 1965. — *Ism* Kardos Pál, ItK 93—95.
- Kardos Tibor: Az Árgirusz-széphistória. Bp. 1967. — *Ism* Devescseri Gábor, El 36. sz. 9. — Dömötör Tekla, FK 458—461. — Hahn István, VII 559—560. — Szilágyi János György, NHQu 28. sz. 189—192.
- Karinthy Frigyes: Miniatürök. Bp. 1966. — *Ism* Molnár Frigyes, ItK 249—250.
- Kassák Lajos: Mesterek köszöntése. Bp. 1965. — *Ism* Rónay György, Nagyv 443—444.
- Kemény Zsigmond naplója. Bukarest, 1966. — *Ism* Rigó László, ItK 339—343.
- Keresztury Dezső: „S mi vagyok én...” Bp. 1967. — *Ism* Czine Mihály, ISz 952—953. — Katona Jenő, Ktáros 490—491. — Nagy Miklós, Kort 1660—1662. — Németh G. Béla, Vszág 3. sz. 107—109. — (Rónay György), Vig 627—631. — Wéber Antal, Kr 8. sz. 44—46.
- Klanciczay Tibor: Zrínyi Miklós. 2. átd. kiad. Bp. 1964. — *Ism* Makkai László, AHist 203—208.
- Komlós Aladár: Gyulaitól a marxista kritikáig. Bp. 1966. — *Ism* Jaroslava Pašiaková, ISz 267—269. — Rejtő István, ItK 346—350. — (Rónay György), Vig 196—198. — Tamás Attila, Kort 489—492. — Wéber Antal, Kr 1. sz. 51—52.
- Komlós Aladár: Táguló irodalom. Bp. 1967. — *Ism* (B.J), Híd 787—789. — Koczás Sándor, Kr 8. sz. 40—42. — Somogyi Sándor, ItK 689—694.
- Kosztolányi Dezső: Mostoha és egyéb kiadatlan művek. Novi Sad, 1965. — *Ism* Kiss Ferenc, ItK 246.
- Kovalovszky Miklós: Egy Ady-vers világa. Bp. 1965. — *Ism* Láng József, ItK 108—109.
- Köpeczi Béla: A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. — *Ism* Bán Imre, ItK 88—90. — Benda Kálmán, HK 128—130.
- Kristó Gyula: Korai levéltári és elbeszélő forrásaink kapcsolatához. Szeged, 1966. — *Ism* Boronkai Iván, ItK 354—355.
- Krúdy világa. Bp. 1965. — *Ism* Jaroslava Pašiaková, ISz 462—464.
- Kulcsár, Petrus: Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyányanae. Szeged, 1965. — *Ism* V. Kovács Sándor, ItK 503—504.
- La presse ouvrière. 1848—1850. Paris, 1966. — *Ism* Lukácsy Sándor, ItK 506—507.
- László Lajos: Sorsunk. Pécs, 1966. — *Ism* Tóth István, Jkor 568—570. — (Rónay György), Vig 772—775.
- Lippay János: Pisoni kert. Kiad.: Somos András és Ormos Imre. Bp. 1966. — *Ism* Kósa László, Ethn 301. — Varga Imre, ItK 504—505.
- Littérature et réalité. Szerk.: Juhász Péter és Köpeczi Béla. Bp. 1966. — *Ism* Fekete Sándor, ALitt 330—334. — W. Gesemann, ÖsterrOst-hefte 2. H. 171—173. — Nagy Péter, Kr 2. sz. 29—33.
- Littératuren i Ungern. Szerk.: Németh Gyula, Stockholm, 1967. — *Ism* [—]; Nagyv 795.
- Lukács György: Az ész trónfosztása. Bp. 1965. — *Ism* H. Burger, Nase Teme (Zagreb) Nr. 7. 1315—1318.
- Magyar irodalmi lexikon. I—III. Bp. 1963—1965. — *Ism* Csanda Sándor, ISz 848—849. — Hankiss Elemér—Stoll Béla—Lukácsy Sándor—Vargha Kálmán, ItK 208—223.
- Magyar kódexek a XI—XVI. században. Bp. 1965. — *Ism* Klanciczay Tibor, ItK 242—243.
- Magyar Népzene. Tára. V. köt. Sírátok. Kiad.: Rajeczky Benjámin és Kiss Lajos. Bp. 1966. — *Ism* Csanádi Imre, Kort 696—698. Halmos I., AETHn 184—185. — Vargyas Lajos, Kr 1. sz. 47—49.
- Mai magyar költők antológiája. Vál.: E. Fehér Pál és Garai Gábor. Bp. 1966. — *Ism* Gömöri György, MMűhely 21. sz. 55—58.
- Markovits György: Üldözött költészet. Bp. 1964. — *Ism* Lőrinczy Huba, ItK 110—111.
- Martinkó András: A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése. Bp. 1965. — *Ism* Szilágyi Ferenc, ItK 227—230.
- D. Mervyn Jones: Five Hungarian Writers. Oxford, 1966. — *Ism* Horváth Károly, ItK 497—498. — Gömöri, George, Slavica Review Nr. 2. 348—349. — Kolozsvári Grandpierre Emil, NHQu 28. sz. 156—166. — Mezei Márta, ItK 335—338. — Varannai Aurél, Nagyv 292—293.
- Miért szép? Összeáll.: Albert Zsuzsa és Vargha Kálmán. Bp. 1966. — *Ism* Margócsy József, ItK 240—242. — Varga József, Kr 1. sz. 61—62.
- Mikes Kelemen: Törökországi levelek és missilis levelek. Kiad.: Hopp Lajos. Bp. 1966. — *Ism* Bán Imre, Hel 131—133. — Baróti Dezső, ALitt 327—330. — V. Windisch Éva, ItK 673—677.
- Mikszáth Kálmán összes művei, 51, 52, 55. köt. Bp. 1964—1966. — *Ism* E. Nagy Sándor, ItK 681—682.
- Milkó Izidor írásai, I—II. Novi Sad 1966. — *Ism* Béley Pál, ItK 696—697.
- „Mindenki újakra készül...” II. köt. Szerk.: József Farkas. Bp. 1962—1967. — *Ism* Rejtő István, MTud 741—743.
- Mindenki újakra készül. IV. Szerk.: József Farkas. Bp. 1967. — *Ism* Botka Ferenc, Kr 11. sz. 67—70. — Rejtő István, MTud 741—743.
- Móricz Miklós: Móricz Zsigmond érkezése. Bp. 1966. — *Ism* Katona Jenő, Ktáros 624—626.
- Móricz Virág: Móricz Zsigmond szerkesztő úr. Bp. 1966. — *Ism* Katona Jenő, Ktáros 624—626. — Margócsy József, Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 115—120.
- Nagy íróink. I. köt. Szerk.: Lengyel Dénes. Bp. 1966. — *Ism* May István, ItK 703—704.
- B. Nagy László: A teremtés kezdetén. Bp. 1966. — *Ism* Krajkó András, Ttáj 602—604. — Simon Zoltán, Alf 8. sz. 92—93. — Sükösd Mihály, Kr 9. sz. 24—26. — [Vö. B. Nagy László, uo. 26—27. — a szerkesztő megjegyzése, uo. 27—28.]
- Nagy Péter: Két évad. Bp. 1966. — *Ism* Demeter Imre, HungPEN 8. sz. 49. — Kőröspataki-Kiss Sándor, Kr 4. sz. 43—44. — Rigó László, Alf 7. sz. 74—75. — Vajda György Mihály, Nagyv 920—922.
- Nagy Péter: Rosta. Bp. 1965. — *Ism* Wéber Antal, ItK 248.
- Nagy Zoltán: A nevető ember legendája. Bp. 1967. — *Ism* Kardos Pál, Alf 5. sz. 85—87.

- Napkelet felfedezése. Kiad.: Györfly György. Bp. 1965. — *Ism* Kristó Gyula, ItK 353–354.
- Nemeskürty István: Ez történt Mohács után. Bp. 1966. — *Ism* Perjés Géza, Látóhatár, 683–704.
- Nunziaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Aktenstücken. Erste Abteilung. 1533–1559. Bearb. von Helmut Goetz. Tübingen. 1965. — *Ism* Mályusz Elemér, Száz 733–736.
- Nyíró Lajos: Irodalomelmélet — korszerű művészet. Bp. 1967. — *Ism* Koroknai Zsuzsa, ÉI 32. sz. 7. — Weber Antal, Kr 12. sz. 59–61.
- Osváth Béla: Túrelmetlen dramaturgia. Bp. 1965. — *Ism* Kálmán László, ItK 114–115.
- Ortutay Gyula: Halhatatlan népköltészet. Bp. 1966. — *Ism* Bálint Sándor, Kort 492–493. — Dömötör Tekla, Ethn 145–146. — Péter László, Kr 1. sz. 49–51. — Szabó Ferenc, Ttáj 86–88.
- Péczely László: Tartalom és versforma. Bp. 1965. — *Ism* Keskés András, ItK 85–87. — Szabolcsi Gábor, Kort 1974–1976.
- Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp. 1965. — *Ism* Csapodi Csaba, ItK 106–107. — Makkai László, AHist 203–208.
- Péter László: Juhász Gyula a forradalmakban. Bp. 1965. — *Ism* József Farkas, PártTK 1. sz. 161–164. — Kispéter András, ItK 362–363.
- Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei. Szeged, 1967. — *Ism* (k.), Ttáj 895.
- Petőfi, Szerk.: Folco Tempesti. Milano, 1965. — *Ism* Szabó György, Nagyv 940.
- Poszler György: Szerb Antal pályakezdeése. Bp. 1965. — *Ism* H. Lukács Borbála, ItK 246–247.
- Radnóti Miklós: A perce se vrátim. Praha 1964. — *Ism* Sziklay László, HungPEN 8. sz. 36–38.
- Radnóti Miklós (Bibliográfia). Szerk.: Vasvári István. Bp. 1966. — *Ism* Péter László, Ktárs 371–372.
- Rákos, Petr: Rhythm and Metre in Hungarian Verse. Praha 1966. — *Ism* (Rch), SlovLit 327–328.
- Rejtő István: Zalka Máté kéziratos hagyatéka. Bp. 1966. — *Ism* Wintermantel István, ItK 698–699.
- Reményi, József: Hungarian Writers and Literature. New Brunswick — New Jersey, 1964. — *Ism* Ungvári Tamás, Kort 786–787.
- Rényi Péter, Vitában. Bp. 1967. — *Ism* Fenyő István, ÚI 7. sz. 127–128.
- Révai József: Válogatott történelmi írások. I–II. Bp. 1966. — *Ism* Bimbó Mihály, Alf 5. sz. 87–88. — Hársfalvi Péter, Kr 3. sz. 62–64. — Katona Jenő, Ktárs 46–47. — Kőpeczi Béla, TársSz 5. sz. 123–130.
- Rosszijanov, O. K.: Tvorcsestvó Endre Ady. Moszkva, 1967. — *Ism* Lányi Sarolta, Nagyv 1896–1897.
- Salamon Ernő: Mindmáig békétlenül. Bp. 1966. — *Ism* Pomogáts Béla, ItK 699–700.
- Sarkadi Imre: A szökevény, I–II. Bp. 1966. — *Ism* Bessenyei György, TársSz 3. sz. 112–116.
- Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár. Bp. 1965. — *Ism* Szabad György, Száz 276–279.
- Shakespeare-tanulmányok. Szerk.: Kéry László. Bp. 1965. — *Ism* Rigó László, ItK 111–112.
- Sinkó Ervin: Csokonai életműve. Novi Sad, 1965. — *Ism* Julow Viktor, ItK 230–234.
- Sóter István: Álom a történelemről. Bp. 1965. — *Ism* Baranyi Imre, ItK 359.
- Sóter István: Aspects et parallélismes de la littérature hongroise. Bp. 1966. — *Ism* Gyergyai Albert, Nagyv 1245–1246. — Nagy Péter, ItK 671–673.
- Sóter István: Tisztló tükrök. Bp. 1966. — *Ism* Ferenczi László, ItK 223–226. — Mezei József, MTA I. OK. 440–448.
- Süle Sándor: A keszthelyi Georgikon. 1797–1848. Bp. 1967. — *Ism* Tamás Anna, ItK 505–506.
- Szabó Dezső: Életeim. I–II. Bp. 1965. — *Ism* Bessenyei György, ItK 245.
- Szabó József: Lengyel József. Bp. 1966. — *Ism* Kulcsár Péter, Ttáj 694–695.
- Szalatnai Rezső: Magyar írók nyomában. Bp. 1967. — *Ism* (Zircz Péter) (Zircz), Napjaink 12. sz. 5.
- Szalay Károly: A magyar szatíra száz éve. Bp. 1966. — *Ism* Lukácsy Sándor, Kr 2. sz. 58. — Pomogáts Béla, Ktárs 239–240.
- Szent-Iványi Sándor: A magyar vallásszabadság. New York, 1964. — *Ism* Varjas Béla, ItK 356–357.
- Szemlér Ferenc: A költészet értelme. Bukarest, 1965. — *Ism* Suhai Pál, ItK 113–114.
- Szigeti József: A Balassa-comoedia és szerzője. Bp. 1967. — *Ism* Jordáky Lajos, IgSzó 1. 939–941. — Koroknay Zsolt, Ttáj 795. — Rohonyi Zoltán, Korunk 1015–1018.
- Szigetvári emlékkönyv. Szerk.: Ruzsás Lajos. Bp. 1966. — *Ism* Andrásfalvy Bertalan, Ethn 149–150. — Tarnóc Márton, ItK 504.
- Szilágyi János: Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945 között. Bp. 1964. — *Ism* Kovács Ilona, MKsz 98.
- Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. I–II. Szerk.: Klaniczay Tibor. Bp. 1963–1966. — *Ism* Bán Imre, ItK 482–486.
- Tamás Aladár: Az aggodalom jegyében. Bp. 1966. — *Ism* Csaplár Ferenc, Kr 4. sz. 63–64. — Kis Tamás, Kort 823–824. — Nagy István, ItK 509–510. — Pásztor József, Ttáj 88.
- Tanulmányok a csehszlovák–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk.: Zuzana Adamová, Karol Rosenbaum, Sziklay László. Bp. 1965. — *Ism* Bojtár Endre, ItK 96–98.
- Tezla Albert: An Introductory Bibliography to the Study of Hungarian Literature. Cambridge, 1964. — *Ism* E. G. Laurer, Slavic Review (Baltimore) Nr. 2. 347–348.
- Tompa Mihály: Szőlőhegyen. Bp. 1967. — *Ism* Tasnádi Attila, Kort 2003.
- Trencényi-Waldapfel Imre: Humanizmus és nemzeti irodalom. Bp. 1966. — *Ism* Vajda László, Ttáj 505–508.
- Turczel Lajos: Írás és szolgálat. Bratislava, 1965. — *Ism* Dallos István, ISz 158–159. [Vö. Szalatnai Rezső, ISz 358–359.]
- Ungvári Tamás: Modern tragikum — tragikus modernség. Bp. 1966. — *Ism* Losonczy István, MFILSz 929–930.
- Várady-emlékkönyv. Modena, 1966. — *Ism* Fábrián Pál, MNY 372–374.
- Varga József: Ady Endre. 1966. — *Ism* Kovalovszky Miklós, ItK 498–501.
- Vargyas Lajos: Magyar vers — magyar nyelv. Bp. 1966. — *Ism* Péczely László, ItK 309–320.
- Vécsei Irén: Molnár Ferenc. Bp. 1966. — *Ism* Nagy Péter, Kr 5–6. sz. 83–84.
- Vörösmarty Mihály levelezése. I–II. Bp. 1965. — *Ism* Kozocsa Sándor, Vig 89–92.
- Walter, Friedrich, Magyarische Rebellenbriefe 1848. München, 1964. — *Ism* Barta István, AHist 208–213.
- Zalka Máté: Az éneklő börtön. Bp. — *Ism* Diószegi András, TársSz 5. sz. 130–134. — Pál György, Szabolcs-Szatmári Sz 3. sz. 108–114. — Ruszoly József, Ttáj 1134–1135.
- Zircz Péter: Gozdu Elek pályakezdeése. Engel Károly: Gozdu Elek levelezése. Miskolc, 1966. — *Ism* Suhai Pál, ItK 361–362.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VII. 15 — Példányszám: 1150 — Terjedelem: 11,55 (A)5 ív

68.65962 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

## СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сегфю, Л.</i> : Ересь и тиранство	501
<i>Кишпéter, А.</i> : «Каждый должен когонибудь любить» (Искусство Гардоны в годы до первой мировой войны)	517
<i>Ракош, П.</i> : Путь развития Ади глазами иностранца	528

## Небольшие сообщения

## Сборник документальных материалов

<i>Тарнаи, А.</i> : Программа драмы Фалюди о Константине	563
<i>Фехер, Г.</i> : Конспект неизвестного стихотворения Вёрешмарти с 1837—1838 гг.	567
<i>Шейдер, Ш.</i> : Четыре письма Жигмонда Морица	571
<i>Маркович, Д.</i> : Неизвестные стихотворения миклоша Ветё	573

## Обзор

Кемень, Жигмонд: Дьюлаи Пал ( <i>Л. Риго</i> )	575
Иокаи, Мор: Записки ( <i>Д. Х. Терё</i> )	582
Хатвани, Лайош: Так жил Петефи ( <i>А. Мартинко</i> )	587
Мориц, Миклош: Прибытие Жигмонда Морица ( <i>Г. Гергей</i> )	591
Данте между средневековьем и Возрождением ( <i>Ш. И. Ковач</i> )	595

## Хроника

## TABLES DES MATIÈRES

<i>Szegfű, L.</i> : Hérésie et tyrannie	501
<i>Kispéter, A.</i> : Chacun doit aimer quelqu'un (L'art de Gárdonyi des années précédant la guerre)	517
<i>Rákos, P.</i> : L'évolution poétique d'Ady vue par les étrangers	528

Notices  
Documentation

<i>Tarnai, A.</i> : Programme du drame de Faludi sur Constantin	563
<i>Fehér, G.</i> : Si quelqu'un aime fidèlement et avec ardeur (ébauche d'un vers inconnu de Vörösmarty des années de 1837—38).	567
<i>László, J.</i> : Deux lettres de J. Eötvös	568
<i>Scheiber, S.</i> : Quatre lettres de S. Móricz	571
<i>Markovits, Gy.</i> : Vers inconnus de Miklós Vető	573

## Revue

Kemény Zsigmond: Gyulai Pál ( <i>Rigó László</i> )	575
Jókai Mór: Notes ( <i>H. Törő Györgyi</i> )	582
Hatvany Lajos: Telle était la vie de Petőfi ( <i>Martinkó András</i> )	587
Móricz Miklós: Arrivée de S. Móricz ( <i>Gergely Gergely</i> )	591
Dante entre le moyen âge et la Renaissance ( <i>Kovács Sándor Iván</i> )	595

## Chronique

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI Budapest V., József nádor tér 1. sz.) közvetlenül vagy csekkbefizetési lapon (Csekk számlaszám: egyéni 61.257, közületi 61.066), valamint átutalással a KHI MNB 8. sz. egyszámlájára,

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010.  
Csekk számlaszám: 05.915-111—46, MNB egyszámlaszám: 46. és az  
AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre: 42 Ft

Példányonként megvásárolható: a Posta hírlapüzleteiben és minden nagyobb utcai elárusítóhelyen vagy az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.  
és az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22.

Példányonkénti ára: 8 Ft

**Ára: 8,— Ft**

**Előfizetés egy évre: 42,— Ft**

INDEX: 25.401

## A BIBLIOTHECA HUNGARICA ANTIQUA

című faksimile — sorozat

(Szerkeszti: *Varjas Béla*)

eddig megjelent kötetei:

- I. SYLVESTER JÁNOS: ÚJ TESTAMENTUM (Ujsziget 1541.)  
Bp. 1960. Akadémiai K.
- II. TINÓDI SEBESTYÉN: CRONICA (Kölozsvár 1554.)  
Bp. 1959. Akadémiai K.
- III. SZÉKELY ISTVÁN: KRÓNIKA EZ VILÁGNAK JELES DOLGAIRÓL  
(Krakkó 1559.)  
Bp. 1960. Akadémiai K.
- IV. OZORAI IMRE VITAIRATA (Krakkó 1535.)  
Bp. 1961. Akadémiai K.
- V. HELTAI GÁSPÁR: CANCIONALE AZAZ HISTÓRIÁS ÉNEKESKÖNYV  
(Kölozsvár 1574.)  
Bp. 1962. Akadémiai K.
- VI. BORNEMISZA PÉTER: ÉNEKEK HÁROM RENDBE (Detrekő 1582.)  
Bp. 1964. Akadémiai K.
- VII. HOFFGREFF — ÉNEKESKÖNYV (Kölozsvár 1554—1555.)  
Bp. 1966. Akadémiai K.